

І.Г. Резніченко

**ПЕДАГОГІЧНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
ОЛЕКСАНДРА РУСОВА (1847–1915 рр.)**

Монографія

Київ
«Славутич-Дельфін»
2015

УДК 37 (092) (043.3)

P-73

*Рекомендовано вченою радою
Інституту розвитку дитини
(протокол № 3 від 18 лютого 2015 р.)*

Рецензенти:

Федяєва Валентина Леонідівна, доктор педагогічних наук,
професор.

Дутко Олена Миколаївна, кандидат педагогічних наук.

P-73

Резніченко І.Г.

Педагогічно-просвітницька діяльність Олександра Русова (1847–1915 рр.) : монографія / І.Г. Резніченко. – К.: НВФ Славутич-Дельфін, 2015. – 173 с.

ISBN 5-966-014850-7

У монографії наведено теоретичне узагальнення і новий підхід до вирішення важливого й актуального завдання, що виявляється у визначенні і розкритті змісту та спрямованості педагогічно-просвітницької діяльності Олександра Русова в контексті розвитку просвітницького руху та педагогічної думки в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. Обґрунтовано основні періоди освітньо-педагогічної діяльності вченого, схарактеризовано та узагальнено загальнопедагогічні погляди О. Русова та ін.

Адресована педагогам, історикам, студентам педагогічних університетів.

УДК 37 (092) (043.3)

ISBN 5-966-014850-7

© І. Резніченко, 2015

ЗМІСТ

Передмова.....	5
РОЗДІЛ 1. СТАНОВЛЕННЯ ОЛЕКСАНДРА РУСОВА ЯК ПЕДАГОГА, ПРОСВІТНИКА, ГРОМАДСЬКОГО ДІЯЧА.....	7
1.1. Історіографія і джерельна база дослідження	7
1.2. Формування світоглядних переконань і життєвих цінностей педагога.....	27
1.3. Періодизація освітньо-педагогічної діяльності Олександра Русова.....	38
Висновок до першого розділу.....	51
РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ НАПРЯМИ ПРОСВІТНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОЛЕКСАНДРА РУСОВА.....	54
2.1. Етнографічно-культурницький аспект просвітницької діяльності педагога.....	54
2.2. Науково-статистичний напрям діяльності дослідника.....	70
2.3. Видавнича діяльність Олександра Русова як спосіб просвітницької діяльності.....	86
Висновок до першого розділу.....	97
РОЗДІЛ 3. ЗМІСТ І СПРЯМОВАНІСТЬ ОСВІТНЬО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОЛЕКСАНДРА РУСОВА.....	99
3.1. Внесок педагога у збереження української мови.....	99

3.2. Освітньо-просвітницьке значення громадської діяльності Олександра Русова	110
3.3. Загальнопедагогічні погляди Олександра Русова.....	128
Висновок до третього розділу.....	140
ВИСНОВКИ.....	143
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	148

Передмова

Олександр Олександрович Русов (1847–1915) – видатний педагог, культурний і громадський діяч, просвітник, вчений, етнограф, фольклорист, статист. Він залишився у пам'яті своїх сучасників як один з найактивніших діячів Київської, Одеської, Чернігівської, Єлизаветградської, Харківської, Петербурзької Громад, що збудили суспільно-культурний рух за національне відродження; як член багатьох просвітницьких товариств, таких як Відділ Імператорського Російського Географічного товариства, Слов'янського товариства, Харківського товариства грамотності, Благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книг та ін., які відігравали провідну роль у здійсненні науково-просвітницької, педагогічної й освітньої роботи на користь України та її народу; як відомий дослідник історії та етнографії українського народу і як громадський діяч. Водночас понад 25 років життя вчений вів плідну наукову та статистичну діяльність на всій території України та за її межами, майже упродовж усього життя займався педагогічно-освітньою діяльністю, докладаючи чимало зусиль для просвіти народу.

Олександр Олександрович Русов народився 7 (20) лютого 1847 році в родині молодшого ординатора Київського військового шпиталю. З 1856 року навчався у 2-й Київській гімназії.

У 1868 році закінчив історико-філологічний факультет Київського університету імені св. Володимира. Вчителював у Златополі на Чигиринщині, у навчальних закладах Києва і Петербурга. Ще в гімназійний та університетський період життя О. Русов виявив інтерес до українського руху, прилучився до активної української діяльності.

У 1870 році він став членом, а незабаром і одним із керівників Київської «Старої громади». Під впливом діячів громади сформувались його суспільно-політичні та наукові погляди.

У центрі наукових інтересів О. Русова перебувала статистика. З 1876 року проводив статистичні дослідження в Чернігівській, Херсонській, Полтавській губерніях, Києві та Харкові.

У 1881–1882 роках був неофіційним редактором київської ліберальної газети «Труд», сторінки якої використовувалися громадивцями для українофільської громади.

О. Русов став організатором земської статистики в Херсонській губернії. Упродовж 1885–1886 років він, як секретар губернської

земської управи, зміг залучити до статистичної роботи у земстві багатьох українських діячів.

О. Русов належав до керівництва місцевих українських громад, вів значну культурницьку роботу. Зокрема, у квітні 1883 року в Одесі видав «Каталог систематического чтения», до якого були включені російські й українські книжки, покликані сприяти самоосвіті молоді. Перебуваючи у складі керівництва Єлисаветградської громади (1883–1885 роки.), О. Русов перекладав українською мовою розділ з політекономії «Земля», мав намір видати дитячий «Кобзар» Т. Шевченка. Херсонський гурток О. Русова (1885–1889 роки) видав «Збірник драматичних творів Івана Карпенка-Карого» та літературний збірник «Степ».

Помер О. Русов від нападу астми 8 жовтня 1915 році у Саратові, куди під час Першої світової війни був евакуйований Київський комерційний інститут. Його було поховано 15 жовтня на Байковому кладовищі в Києві.

РОЗДІЛ 1

СТАНОВЛЕННЯ ОЛЕКСАНДРА РУСОВА ЯК ПЕДАГОГА, ПРОСВІТНИКА, ГРОМАДСЬКОГО ДІЯЧА

1.1. Історіографія і джерельна база дослідження проблеми

Для історіографічного аналізу педагогічної персоналії О. Русова ми використали періодизацію розвитку історико-педагогічної науки, розроблену сучасним дослідником історії педагогіки, доктором педагогічних наук, професором Н. Гупаном. Хронологічні межі історіографічного аспекту нашого дослідження відповідають основним періодам розвитку вітчизняної історико-педагогічної науки (за Н. Гупаном), тож доцільно виділити окремі етапи в розвитку досліджень педагогічної та просвітницької діяльності О. Русова.

Перший етап (друга половина XIX ст. – 1916 рік) – становлення загальних основ вивчення життя і діяльності вченого.

Дослідження наукової спадщини та біографії Олександра Русова розпочалося ще за його життя. Так, у 1891 році в книзі «Етнография малорусская» (1891) О. Пипін подає коротку біографію та перелік його праць [100, с. 402]. У 1899 році в «Киевской старине» з'являється замітка про книгу О. Русова «Описание Черниговской губернии», виданій ним як статистом за дорученням Чернігівського губернського земства. Редакція зазначає, що ця праця «в російській статистичній літературі обов'язково займе визначне місце» [77]. А в 1901 році в цьому ж часописі друкують замітку про визнання та нагороду за названу працю [62]. Схвальні відгуки з цього приводу друкує на своїх сторінках й «Весник Европы» в 1900 році [77].

У 1901 році в «Киевской старине» з'являється замітка про святкування 25-ї річниці статистичної діяльності Олександра Русова. Редакція детально висвітлює визначну подію, називаючи її «святом російської інтелігенції». Присвячені ювілею статті розміщені також в газетах: «Одесский листок» № 229, «Южный край» № 7126, «Юг» № 1003, № 1010, «Хуторянин» № 35, № 37, «Харьковские губернские ведомости» № 228.

У 1913 році до 40-ї річниці з дня заснування Південно-Західного Відділу Імперського Географічного товариства С. Русова пише статтю в «Украинскую жизнь», в якій описує плідну громадську діяльність

Олександра Русова в Товаристві, зокрема написання ним визначної праці етнографічного характеру – «Остап Вересай, один из последних кобзарей малорусских» [198]. Згадки про діяльність О. Русова у Південно-Західному Відділі Імперського Географічного товариства знаходимо також у статтях О. Грушевського [18] та Гн. Житецького [31].

Окремим періодом в середині цього етапу можна вважати перше десятиріччя ХХ ст., коли з'явилася велика кількість некрологів, спогадів, статей бібліографічного характеру вже після смерті визначного діяча. Так, в російських виданнях «Киевская мысль», «Черниговская земская неделя», «Черниговское слово», «Приднепровский край», «Речь», «Русские ведомости», «Исторический вестник», «Русские записки», «Вестник Европы», «Известия Императорского Русского Географического общества», «Статистический вестник» були опубліковані некрологи й персоналістичні нариси на основі його спогадів. Щирі слова пошани про визначного громадського діяча, етнографа, статиста, науковця висловили колеги та близькі друзі: В. Бажаєв [3], І. Білоконський [5], С. Єфремов [28], М. Могилянський [61], В. Прокопович [94], А. Федорович [222], В. Хижняков [226].

Слова захоплення та вдячності належать колишнім учням та студентам О. Русова – В. Ландо та В. Пінчуку. Вони висловили переконання, що О. Русов був не просто учителем, а яскравою, неповторною особистістю, носієм загальнолюдських цінностей, глибоких енциклопедичних знань, високої культури, мав феноменальну пам'ять [52]. На сторінках відомого часопису «Украинская жизнь» була опублікована велика кількість телеграм і листів від громадських установ і приватних осіб, в яких висловлювалося співчуття родині громадського діяча [216; 217].

Незабутнє враження залишила промова Л. Старицької-Черняхівської, яка виступала від імені українського громадського товариства «Родина». Ораторка характеризувала О. Русова як «вчителя-друга» і відданого заступника народу, а в кінці промови додала: «Великі заслуги О. Русова як вченого і громадського діяча. Але найбільша його заслуга – та, що він дав нам образ «людини» в істинному значенні цього слова» [93]. Ця промова була розміщена в газеті «Киевская мысль».

У наступному випуску цієї газети було надруковано статтю близького друга О. Русова В. Науменка. Автор навів деякі біографічні відомості про громадське й особисте життя Олександра Олександровича та наголосив на високих моральних якостях громадського діяча [63].

На особливу увагу заслуговують ряд поминальних статей, опублікованих у 1915–1916 роках на сторінках «Украинской жизни». Так, П. Стебницький звеличував О. Русова як «людину широкої душі, кришталевої чистоти та високої чуттєвості». Оповівши про його життєвий шлях, автор зазначав, що хоча відомий український діяч і був росіянином з походження, однак «...симпатії до України на ґрунті близькості до її природи і народу, посилені почуттям протесту проти історичних і сучасних йому несправедливостей внутрішньої політики, виявили його національну самосвідомість і запалили в ньому вогонь українського патріотизму». А далі з глибокою пошаною додавав: «Цей благородний великорос за своїми поглядами і прагненнями був більш глибоким і переконаним українцем, ніж дуже багато осіб корінного українського походження. Слово його ніколи не розходилося з ділом, а тому, наприклад, в особистому і сімейному житті він користувався винятково українською мовою» [211, с. 11].

Відзначав автор й плідну статистичну діяльність О. Русова, називаючи його батьком російської статистики, адже цій діяльності той присвятив близько 30 років. Крім того, П. Стебницький звернув увагу на переслідування О. Русова самодержавною владою. Зауважуючи на численних переїздах громадського діяча, автор з боєм зазначав: «У скільки б разів більше могла зробити ця обдарована людина для рідного краю і всієї країни, якби зовнішні умови не перетворили його життя на тяжку Сізіфову роботу» [211, с. 14].

Вшанував пам'ять О. Русова його близький друг і колега Л. Жебуньов. Він презентував роботу з підготовки статистичного опису Ніжинського повіту Чернігівської губернії та вказав на високі моральні якості статистика, які він виявляв під час опитування сільського населення: «При опитуваннях він ніколи не забував, що перед ним стоїть жива маса, а не матеріал для абстрактних висновків чи фіскальних цілей. Треба було бачити з яким живим інтересом він розпитував селян, як умів зловити правду у відповідях, які навмисно

спотворювали дійсність, як делікатно уникав викривати в явній брехні, як обходив делікатні питання...» [29, с. 22]. Крім того, автор навів деякі факти з життя подружжя Русових на хуторі «Робінзон» Борзнянського повіту Чернігівської губернії.

У замітці «Вечной памяти светлого» (1915) Н. Романович-Ткаченко відзначала високі моральні якості громадського діяча, зазначаючи, що «...він освітлював життя не тільки найближчих до нього людей, а й усіх, хто знав його і зустрічався з ним; словом і прикладом він впливав на людей: апатичних він спонукав до роботи, розчарованим вселяв віру в життя, в людей, в краще майбутнє, втомлених підбадьорював» [115, с. 16].

Цікаву редакційну колективну статтю «Пам'яті Олександра Русова» (1916) було видано в «Українському науковому збірнику». Редакція відзначала, що «...О. Русов належить до тієї течії в українському відродженні, котра скріпила за собою термін «українофільство», але українофіл з нього був чистого типу, себто – небіжчик не був українець з роду, а великорос, але на Україні вирішив, бачучи коло себе українську стихію, свідомо пішов на службу українському народові, прийняв і засвоїв культурні й політичні традиції його інтелігенції, психічно акліматизувався і під кінець життя своїми звичками, мовою, інтересами, діяльністю був справжнім українцем – чим і різниться він, як особа, від своїх сучасників-українофілів різного походження...» [85, с. V – VI].

У 1916 році у журналі «Статистический весник» з'явилася стаття товариша і колеги О. Русова Л. Падалки «Александр Александрович Русов в воспоминаниях земского статистика» (1916). Автор подав широку інформацію про статистичну, наукову, громадську діяльність Олександра Олександровича у Херсонській, Харківській та Полтавській губерніях [83].

Одним з перших, хто спробував повноцінно описати біографію та суспільно-громадську діяльність О. Русова на основі власних спогадів, статей самого Олександра Олександровича, тогочасних наукових документів, був близький друг Володимир Науменко.

У статті «Александр Александрович Русов и его общественная и литературно-научная работа на Украине и для Украины» (1916) автор подав деякі факти з дитинства О. Русова, описав «атмосферу», під впливом якої сформувались основи його світогляду та любов до

українства, студентські роки, вступ до Київської Громади та участь у заснуванні Південно-західного відділу Імперського Географічного товариства. Крім того, В. Науменко подав відомості про видавничу, наукову, статистичну діяльність свого героя. Також у статті є бібліографія праць О. Русова, видрукованих в 1886–1906 роках в «Киевской старине» [65; 66]. Отже, завдяки своїй змістовій насиченості названа праця є носієм цінної інформації.

Перший етап, виділений нами, надзвичайно важливий для вивчення життєвого шляху, суспільно-громадської та статистичної діяльності О. Русова. І хоча ми не можемо не враховувати той факт, що всі публікації, присвячені особі Олександра Олександровича, пройняті деяким суб'єктивізмом у зв'язку з тим, що майже всі вони з'явилися відразу після смерті вченого, проте саме вони надали значну кількість корисної інформації, що висвітлює визначну роль цього просвітника у національно-визвольному русі другої половини ХІХ ст., його діяльність на педагогічній ниві, внесок у розвиток вітчизняної статистики, особисті якості вченого.

Другий етап – 1917–20-ті роки ХХ ст. – характеризується активізацією досліджень громадської та культурно-просвітницької діяльності О. Русова, новими підходами у її вивченні, що значною мірою зумовлювалося докорінними змінами в суспільно-політичній та соціокультурній ситуації в Україні. Лютнева революція 1917 року в Росії створила сприятливі умови для національного відродження українського народу. У цей час, як зазначає сучасний дослідник історії педагогіки Н. Гупан, домінуючою в історико-педагогічних розвідках багатьох дослідників стала національна ідея, що зумовило появу праць, присвячених персоналіям авторитетних українських педагогів, громадських діячів, які увійшли в історію як активні борці за національну школу [21, с. 94]. Постає О. Русова та його просвітницька діяльність стають темою досліджень українських учених.

У 1918 році в журналі «Літературно-науковий вісник» з'явилася стаття О. Грушевського, яка заслуговує на увагу, адже в ній автор використав уривки десяти листів О. Русова до П. Стебницького (з 1908 по 1915 рік). Саме завдяки їм автор зумів охарактеризувати моральні якості статистика, зокрема веселу вдачу, уважність, уміння

спілкуватися з людьми різних соціальних станів і освітнього рівня [18].

Про участь О. Русова у першому українському театральному гуртку ми довідуємось зі статті С. Русової «Спомини про перший театральний гурток у Києві» (1918) [195].

У журналі «Україна» виходить стаття Гн. Житецького «Олександр Олександрович Русов (В десяти роковини смерті)» (1926), в якій автор описує життєвий шлях, культурно-просвітницьку роботу та діяльність у сфері статистичної науки. Крім того, Гн. Житецький описав особливі здібності громадського діяча, які «...утворили з Русова талановитого пропагандиста ідейного українства серед різноманітних верств, товариств, гуртків і українських, і російських...» [30, с. 185].

Питанню культурних зв'язків Київської громади з Галичиною, в якій активну участь брав і О. Русов, присвячено статтю К. Студинського «Перша зустріч Михайла Драгоманова з галицькими студентами» (1926) [213]. Розвідку про громадсько-політичну діяльність Олександра Олександровича було висвітлено в праці О. Гермайзе «З історії селянських хвилювань та народницької пропаганди на Чернігівщині 70 рр. До споминів Ол. Ол. Русова» (1927) [13]. А в праці А. Дучинського «Революційна українська партія (РУП) на Полтавщині за архівними матеріалами 1901–1905 років» (1928) показано матеріали справи «Про українську партію соціалістів-революціонерів», у якій відводилось центральне місце О. Русову та його родині [26]. У своїй розвідці С. Шамрай подав спогади О. Русова під назвою «Как крамолоискатели разыскивали украинофильство» (1927). Цей рукопис містить відомості про арешти та переслідування, що їх зазнав О. Русов з боку урядових органів [232].

Питанню провадження громадсько-просвітницької діяльності О. Русовим у різних місцевостях України присвячено декілька праць. Так, в журналі «Україна» 1927 року вийшла друком стаття О. Рябініна-Скляревського «З революційного українського руху 1870–80 рр. Єлизаветградський гурток» (1927). Автор розкрив культурницький напрям діяльності гуртка, основоположником і активним діячем якого був Олександр Олександрович. А також описав дві основні галузі роботи гуртка – літературу і театр [200]. Про плідну працю О. Русова в одеській громаді цей же автор подав дані у статті «З життя Одеської Громади 1880-х років» (1929) [199]. А про

діяльність у Чернігівській громаді ми дізнаємось зі статті М. Грінченкової та А. Верзилів «Чернігівська українська громада: спогади» [14].

До цього ж періоду належить праця дослідниці К. Грушевської «Українські народні думи» (1927), у якій вона дала характеристику реферату О. Русова «Остап Вересай, один из последних кобзарей малорусских». Крім того, дослідниця проаналізувала декілька дум, записаних Олександром Олександровичем [16].

У 1928 році у щорічнику «За сто літ» виходять мемуари дружини Олександра Олександровича Софії Русової, у яких авторка описувала знайомство, спільне подружнє життя, його громадянську позицію, зв'язки О. Русова з різними громадськими та культурними діячами Чернігівщини, Одещини, Харківщини. Праця «Мої спомини» (1928) складається з двох розділів: перший період – з 1861 по 1879 рік; другий – з 1879 по 1915. У цих мемуарах міститься цікавий матеріал з особистого життя О. Русова: праця в різних громадських організаціях, просвітницька діяльність подружжя. Крім того, авторка інтегрувала у біографії О. Русова основні події і визначні моменти його життя, творчі злети і негаразди, дала емпіричну оцінку його неординарній особистості [197; 194].

Отже, у межах другого етапу дослідження постаті О. Русова здійснювалися активні розвідки його громадсько-політичної та культурно-просвітницької діяльності у зв'язку з піднесенням загальнонаціонального руху на Україні. З'являються перші публікації, в яких знаходимо елементи наукового аналізу різнопланової діяльності Олександра Олександровича. А фактичний матеріал біографічних праць і досі має велику цінність для створення життєпису вченого з позицій сучасності, наукового дослідження його різнобічної спадщини.

Третій етап досліджень діяльності О. Русова – 30-ті – перша половина 80-х років ХХ ст. – являє собою процес вивчення педагогічно-просвітницької діяльності О. Русова з позицій радянської та української зарубіжної історіографії з урахуванням особливостей двох науково-історичних процесів – у СРСР та в еміграції і діаспорі, які відрізняються тотальною ідеологічною конфронтацією.

Вагомий внесок у вивчення біографії та життєвого шляху просвітника було зроблено завдяки публікації п'ятого тому збірника

«Студії із поля суспільних наук і статистики», який виходив з редакції Львівського Наукового товариства ім. Т. Шевченка у 1938 році. Сюди було вміщено ряд праць, присвячених життю і діяльності Олександра Олександровича Русова. Було досліджено його доробок як етнографа, просвітника, педагога, громадського діяча, статиста. Так, колишній його студент М. Добриловський розмістив свої спогади та особисті враження про Русова-професора [23]. Дослідження С. Русової ґрунтувалося на спогадах про О. Русова, на його особистих паперах та епістолярії. На основі цих матеріалів було охарактеризовано Олександра Олександровича як відданого культурного й громадського діяча України, як людину, яка протягом життя працювала задля відродження національної культури. Авторка також зробила спробу дати оцінку окремим його поглядам і подіям, які мали місце у житті педагога-просвітника. З цього приводу С. Русова писала: «Як загальну характеристику можна навести слова одного з промовців на 25-літньому ювілею Олександра Олександровича в Полтаві. О. Русова, – казав він, – можна порівняти з плавцем-перевізником жемчугів через бурхливе море, засіяне рифами та підводним камінням, по якому безпечно плавають лише люди самої офіційної ідеології. Русова же ніколи не лякали ані жандармські рифи, ані губернське підводне каміння. Він сміливо перевозив громадські культурні цінності як сильний духом громадський діяч» [196]. В. Садовський та Л. Шрамченко подали дані про значну дослідно-статистичну роботу Олександра Олександровича [205; 235]. Син Олександра Олександровича – Юрій – написав власні спогади про життя батька [192]. Д. Антонович відзначив вагомий внесок громадського діяча в розвиток українського театру і музики [1]. В. Огоновський доповнив збірку, написавши бібліографію праць О. Русова і про нього самого. Це цілісний, систематичний бібліографічний покажчик творів О. Русова, а також наукових розвідок про нього, поданих у хронологічній послідовності.

Отже, така велика кількість біографічних розвідок свідчить не лише про широкий інтерес до діяльності О. Русова, яка залишила по собі чітко виражений слід в українській історико-культурній спадщині, а й про намагання зрозуміти, осмислити цю неординарну особистість.

У період 40–50-х років радянської історіографії праць дослідницького характеру про діяльність О. Русова майже не виявлено. Проте в межах цього періоду деякий внесок у вивчення особистості О. Русова і його творчості було зроблено вченими, які працювали на ниві української справи за кордоном. Так, Д. Дорошенко [24, с. 29, 30, 31, 81, 84, 101, 158], Є. Чикаленко [230], Ю. Русов [193] А. Жук [32] на сторінках закордонних видань намагалися висвітлити творчу спадщину О. Русова та його роль у громадському житті України кінця XIX – початку XX століття. Крім того, у цих працях було відзначено й високі людські якості Олександра Олександровича. Так, Є. Чикаленко відзначав його різнобічну обдарованість, громадську активність, гарячий український патріотизм і «надзвичайно симпатичну вдачу», якою він прославився на всю Україну й за яку всі товариші називали його не інакше, як «Саша-Янгол» [230, с. 147].

До 120-річчя від дня народження Олександра Русова в «Українському історичному журналі» дослідник А. Катренко опублікував статтю, у якій автор наголошував на суспільній значущості діяльності О. Русова на культурно-просвітницькій ниві, у народній освіті, називаючи його «...невтомним трудівником на ниві земської статистики, знавцем української етнографії, фольклористики та філології». А. Катренко висвітив особисті стосунки громадського діяча з П. Житецьким, М. Драгомановим, М. Лисенком, П. Чубинським, О. Потебнею та іншими. До джерельної бази своєї біографічної розвідки автор включив архівні документи із фондів Інституту рукописів НБУ імені В. Вернадського в Києві, епістолярії, спогади про О. Русова та його особисті праці [44].

Про Петербурзький період життя О. Русова згадується в книзі «Сторінки минулого» О. Лотоцького. Так, у своїх спогадах автор зазначав, що «О. О. Русов – одна з найцікавіших постатей, які мені доводилося в житті зустрічати... Жива, рухлива вдача Русових надзвичайно корисна була там, де потрібне було стимулювання громадської енергії. І тим стимулом були вони всюди, де брали участь, – в «Благодійнім Т-ві», в клубі, в редакції «Українського Вестника», в українських фракціях першої та другої Державних Дум» [55, с. 44–45].

Про активну участь Олександра Олександровича у Київській старій громаді та Південно-Західному Відділі Російського Географічного товариства ми знаходимо відомості у працях таких дослідників, як А. Волощенко [12, с. 72], Л. Корнійчук [49, с. 36, 100, 113], О. Кравець [50].

Безпосередня участь О. Русова у виданні Шевченкового «Кобзаря» у Празі знаходить своє відображення у працях Є. Шабліовського [231], а також у книзі Л. Большакова та В. Бородіна «Путь «Кобзаря»: Судьба кн. Т. Шевченко» (1978) [8, с. 70].

Отже, третій етап дослідження характеризується великою кількістю біографічних розвідок, дослідженнями громадської діяльності, участі О. Русова в різних просвітницьких та політичних товариствах, що свідчить про зростання інтересу до його особистості. До джерельної бази додаються нові архівні документи із фондів Інституту рукописів НБУ імені В. Вернадського в Києві. Проте, не зважаючи на це, у період радянської історіографії освітньо-просвітницька діяльність і педагогічний доробок вченого не стали об'єктом уваги дослідників, оскільки світоглядна позиція вченого з його прагненням до національно-культурного відродження України не відповідала постулатам комуністичної ідеології.

Четвертий етап можна характеризувати як період якісних змін, що розпочався в історико-педагогічній науці в другій половині 80-х років ХХ ст. За визначенням Н. Гупана, під час цього етапу «...дослідники зверталися до аналізу і осмислення окремих явищ і процесів минулого, педагогічних персоналій, що раніше в силу різних причин не вивчалися [21, с. 30]. Однак мусимо зазначити що четвертий етап в історіографії О. Русова розпочався дещо пізніше: з другої половини 90-х років. На нашу думку, це пов'язане з тим, що у 90-х роках ХХ ст. почали формуватися нові оцінкові критерії та дослідницькі підходи щодо осмислення здобутків національно-просвітницького руху кінця ХІХ – початку ХХ ст., зокрема поглядів та діяльності Олександра Русова.

На цьому етапі з'являється велика кількість досліджень різних аспектів життя та діяльності вченого, зокрема фольклорної, етнографічної, громадсько-просвітницької, наукової, педагогічної

тощо. Вони вирізняються новими методологічними підходами, об'єктивними оцінками.

Так, на особливу увагу заслуговує праця А. Катренка та Б. Петрука видана у 1998 році. У книзі викладено основні відомості про життя, творчу роботу, суспільно-політичну діяльність «...видатного українського земського вченого-статиста, справжнього демократа, гуманіста, українського патріота» Олександра Русова. Автори акцентують на тому, що, будучи росіянином за походженням, О. Русов став справжнім сином українського народу. І додають, що «свідоме служіння О. О. Русова і С. Ф. Русової Україні є запалюючим прикладом для представників різних націй, які є учасниками творення сучасної української держави» [43]. До біографічного нариса додано також листи О. Русова до М. Грушевського, які раніше ніде не публікувались.

Н. Побірченко у своїх працях подає короткий життєпис Олександра Олександровича, та говорить про нього як талановитого вченого, громадського діяча та педагога [89–90].

Громадсько-політичну діяльність О. Русова висвітлено у працях В. Гудзовського, А. Катренка, П. Ротача [19; 43–45; 116].

Статистичну та етнографічну діяльність на Чернігівщині досліджено такими вченими, як О. Рахно, Л. Студьонова та В. Шевченко [102; 214; 233–234].

Вагомий внесок у дослідження О. Русова як активного діяча громадського руху другої половини ХІХ – початку ХХ ст. зробили такі науковці, як М. Палієнко, Г. Самойленко, С. Світленко [84; 206; 208].

У 2003 році редакційною колегією Запорізького наукового товариства імені Я. Новицького було перевидано працю О. Рябіна-Склревського 1920-х років про Херсонський гурток Русова (1885–1889), а у 2010 Чернігівськими істориками – статтю В. Науменка «Александр Александрович Русов и его общественная и литературно-научная работа на Украине и для Украины» (2010) [64; 201].

У цей час з'являється перше дисертаційне дослідження О. Рахна «Олександр Русов у науковому і громадсько-політичному житті України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)» (2003). У дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук всебічно висвітлена наукова, культурно-просвітницька та громадсько-

політична діяльність Олександра Русова в Україні та Петербурзі. На підставі аналізу відомих раніше і нововідкритих історико-статистичних, етнографічних, публіцистичних праць вченого, введених у науковий обіг нових джерел визначено його внесок у розвиток українознавчих студій в Україні. Вперше досліджено громадсько-політичну діяльність і зроблено спробу визначити місце О. Русова в українському національно-визвольному русі [102].

Незважаючи на те, що предметом дисертаційного дослідження передусім є праці вченого в галузі статистики, етнографії, української історії, його участь в українських наукових, громадських і політичних організаціях, а також педагогічно-освітня і видавнича діяльність розглянуті побіжно. Однак цю працю вважаємо важливою, адже вона допомагає осмислити і вивчити багатогранність особистості педагога-просвітника.

Через рік О. Рахном створено бібліографічний покажчик праць О. Русова, який доповнений ще 50 публікаціями Олександра Олександровича, що раніше не були введені до наукового обігу [76].

Цікаву статтю бібліографічного характеру «Олександр Олександрович Русов у індивідуальних згадках та колективній пам'яті представників української ліберально-народницької еліти початку ХХ ст.» (2012) подала дослідниця С. Іваницька. Дослідниця спробувала відтворити образ О. Русова в індивідуальній та колективній пам'яті представників української ліберально-народницької еліти початку ХХ ст. на підставі публіцистичних, мемуарних та епістолярних джерел [39].

Окремі аспекти національно-просвітницької діяльності О. Русова, зокрема його активна участь у Київській громаді, Південно-Західному Відділі Російського Географічного Товариства, згадуються у працях таких сучасних учених-дослідників української історії педагогіки, як Л. Березівської [6], Н. Гупана [21], Н. Побірченко [91], О. Сухомлинської [215], В. Сарбей [207].

Так, безпосередня участь О. Русова у просвітницько-педагогічному русі проаналізована у дослідженні Н. Побірченко «Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у контексті суспільного руху Наддніпрянської України (друга половина ХІХ – початок ХХ століття)» (2001). Автор фундаментальної праці висвітила спрямованість його просвітницької роботи у складі

Київської громади, вказала на роль О. Русова у створенні наукової праці «Історичні пісні малоруського народу» та на його безпосередню участь у виданні Шевченкового «Кобзаря» за кордоном.

Отже, четвертий етап досліджень діяльності О. Русова свідчить про якісні зрушення у вивченні його персоналії. Друга половина 90-х років ХХ ст. стала новим етапом у вивченні життя і творчості О. Русова, який характеризувався переосмисленням його ролі у культурно-просвітницькому русі України кінця ХІХ – початку ХХ ст. Зросла загальна кількість фундаментальних досліджень, у яких ґрунтовно висвітлювалися різні аспекти його діяльності. Дослідники намагалися у своїх працях відновити ім'я вченого в загальній історії національного та культурного відродження, а не лише розкрити його статистичну діяльність.

Проаналізувавши всі етапи дослідження діяльності О. Русова можемо зазначити, що вся сукупність праць про нього налічує велику кількість різноманітних наукових студій, статей, спогадів, нарисів, монографій, рецензій, що описують різні сторони життєдіяльності вченого. Оскільки предметом нашого дослідження є педагогічна та просвітницька діяльність О. Русова, ми виокремили ті розвідки, автори яких торкалися зазначених аспектів. Вибрані праці згруповано нами у відповідні рубрики, в кожній з яких висвітлено окремий аспект педагогічно-просвітницької діяльності вченого, а саме:

I. Публікації про особистість О. Русова і його біографію. До них відносимо праці О. Грушевського, Гн. Житецького, А. Катренко, В. Науменка, С. Русової, Ю. Русова, О. Рахна; словники Г. Галагана, В. Павловського, С. Южакова та ін. [18; 30; 44; 63; 76; 147–148; 155; 164; 191].

II. Праці про суспільно-просвітницьку діяльність педагога. До них, на наш погляд, належать праці О. Гермайзе, К. Грушевська, А. Катренко, В. Мойсієнко, В. Науменка, Л. Падалки, Б. Петрук, Н. Побірченко, О. Рахно та ін. [13; 16; 43–45; 65–66; 83; 89–90; 101–102].

III. Публікації про викладацьку і педагогічну роботу діяча. До цієї рубрики відносимо праці М. Добриловського, В. Ландо, В. Пінчука та ін. [23; 52; 87].

IV. Публікації, які опосередковано стосуються зазначених аспектів, але містять важливі деталі, що характеризують постать

О. Русова як просвітника і педагога. До них відносимо праці Л. Березівської, А. Волощенко, М. Грінченкової, Н. Гупана, Л. Жебуньова, Г. Касьянова, Л. Корнійчук, О. Кравець, Н. Побірченко, С. Русової, О. Рябіна-Скляревського, В. Сарбея, К. Студинського, О. Сухомлинської та ін. [6; 12; 14; 21; 29; 41; 49; 50; 91; 194; 197; 199–201; 213; 215].

У контексті історико-педагогічних досліджень необхідним є вивчення та об'єктивна оцінка маловідомих і невідомих архівних матеріалів. Це дасть можливість заповнити «білі плями» в історії вітчизняної освіти, по-новому осмислити події і явища, творчий доробок та ідейні спрямування видатних педагогів-просвітників. За влучною оцінкою О. Сухомлинської «...завдання історико-педагогічної науки – дати адекватну оцінку джерелам різного походження, які становлять дискурсивну тканину часу» [215, с. 27].

Вивчення педагогічно-просвітницької діяльності О. Русова базується на аналізі комплексу архівних джерел. У процесі виконання дисертаційного дослідження нами було проаналізовано документально-фактологічні матеріали з фондів Центрального Державного історичного архіву України у м. Києві (ЦДІАК України), Державного архіву м. Києва (ДАК), Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

Крім архівних джерел у своєму дослідженні ми використовували й писемні джерела, тобто наукову та публіцистичну літературу, ділові папери та публікації періодичної преси, у яких згадували відомості про життя та багатогранну діяльність О. Русова.

Основу джерельної бази написання дисертаційного дослідження склали описи, звіти, статті, рецензії з різних галузей науки, дописи, огляди, замітки, спогади, некрологи, актуальні публіцистичні статті самого Олександра Олександровича та близьких йому людей. Найбільша кількість цих документів зберігається в особовому фонді Олександра Олександровича в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ, ф. 159), фондах I і II того ж Інституту рукопису та у фонді Олександра та Софії Русових (ф. 144) у Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка.

Особливо цінними для написання дисертації ми вважаємо такі, раніше не публіковані, праці педагогічно-освітнього характеру, як

«Програма начального, вищого и среднего образования на Украине» (ІР НБУВ, ф. 159, № 8), «В Комисию по народному образованию» (ІР НБУВ, ф. I, № 11009), «Через що найголовніші праці освічених українців повинні прикладатись до діла народної освіти» (ІР НБУВ, ф. I, № 11000), «Заметки о преподавании русского языка и испытанных по этому предмету в отделении Фундуклеевской женской гимназии» (ІР НБУВ, ф. 159, № 4), «Елементарное обучение (о методике обучения предметных уроков в начальной школе)» (ІР НБУВ, ф. 159, № 145).

У фондi 16 Державного архiву м. Києва зберігаються справи, які описують вступ та навчання О. Русова в Київському університеті св. Володимира, а саме: прохання про зарахування до лав студентів (ДАК, ф. 16, оп. 368, спр. 17), іменні відомості студентів за 1864/65 – 1867/68 навчальні роки (ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 493, 494, 495, 503), списки осіб, допущених до складання іспитів на ступінь кандидата, протоколи екзаменів та відомості успішності студентів (ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 887, 888; оп. 368, спр. 27; оп. 465, спр. 888), протоколи засідань Ради університету за 1868 р. (ф. 16, оп. 465, спр. 154), факт видачі О. Русову атестата на звання дійсного студента та диплома на ступінь кандидата історико-філологічного факультету (ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 150).

Про педагогічну та громадську діяльність О. Русова у 1-ій Київській гімназії дізнаємось з таких документів, як «Формулярний список про службу учителя Київської 1-ї гімназії Олександра Русова» (ДАК, ф. 108, оп. 94, спр. 3), журнал засідань педагогічної ради цієї ж гімназії за 1872–1874 рр., секретарем якої він був (оп. 94, спр. 1400).

Отже, Державний архів м. Києва дає нам ґрунтовну інформацію, на основі якої можемо хронологізувати роки навчання О. Русова в Київському університеті св. Володимира, а також його педагогічну діяльність у 1-й Київській гімназії.

У Центральному Державному історичному архіві України у м. Києві зберігаються справи, що висвітлюють педагогічну діяльність О. Русова, а також матеріали судово-слідчих органів, за допомогою яких можемо одержати інформацію, що свідчить про його участь у просвітницькому та українському національно-визвольному русі другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Фонд 707 «Управління Київського навчального округу» містить справи, які висвітлюють роботу Олександра Олександровича у

Златопольській прогімназії, а саме: про його призначення у Златопольську прогімназію (оп. 34, спр. 375), переміщення, звільнення і пов'язані з цим випробування (оп. 39, спр. 185; оп. 40, спр. 21).

До матеріалів судово-слідчих органів, які засвідчують громадсько-просвітницьку діяльність О. Русова та приналежність його до Київської громади, можемо віднести: донесення, протоколи обшуків, допитів, описи «речових доказів», вилучених у О. Русова, доповідні записки слідчих, обвинувальні акти – це «слідча справа про Єлизаветградський гурток» (ф. 419, оп. 1, спр. 1193), справа «Про виявлення в домі Русових у Харкові закордонних революційних видань, творів Т. Шевченка, М. Драгоманова, листування з членами «української громади» (ф. 273, оп. 1, спр. 330), «Обвинение по составлению и распространению «Каталога систематического чтения» (ф. 419, опр. 1, спр. 1193), справа «Про виявлення в домі Русових Харківських закордонних революційних видань, творів Т. Шевченка, М. Драгоманова, листування з «українською громадою» (ф. 274, оп. 1, спр. 330).

В Інституті рукописів НБУ ім. В. І. Вернадського зберігаються документи, які надають фактичний матеріал про педагогічну, просвітницьку, наукову, етнографічну та статистичну спадщину О. Русова. Можна виділити такі групи документів: 1) науково-статистичні, етнографічні, педагогічні статті та замітки; промови освітньо-просвітнього напрямку; 2) праці українських вчених, які досліджували життя і творчість просвітителя; 3) листування О. Русова; 4) архівні матеріали, в яких висвітлюються окремі аспекти його педагогічної діяльності; 5) документи, що засвідчують його приналежність до різноманітних наукових товариств.

Першу групу становлять наукові праці педагога, а саме: статті «Про Україну і український народ» (ф. 159, оп. 1, спр. 2), «О задачах статистическо-экономического исследования полосы над Двеной и Днепром для проекта соединения Риги с Херсоном (1911г.)» (ф. I, оп. 1, спр. 526), «Замітка про погоду на Україні по місяцях» (ф. I, оп. 1, спр. 519), «Звідки йде ймення Русь, русин?» (ф. I, оп. 1, спр. 530), «Географическо-экономический очерк об Украине» (ф. I, оп. 1, спр. 11007), «Про мову у розмові» (ф. I, оп. 1, спр. 11001), «Думки О. Русова про неможливість існування вільних освітніх установ при

наявних політичних умовах царизму» (ф. II, оп. 1, спр. 581), «Як люди балакають на різних мовах один одного не розуміючи» (ф. II, оп. 1, спр. 515), «Програма начального, середнього и вищого образования. (ф. 159, оп. 1, спр. 8), промова О. Русова на зібранні «Ліги образования» (ф. II, оп. 1, спр. 514). Їх аналіз і вивчення дає змогу виокремити теоретичні погляди вченого щодо питань національної освіти і виховання, ідеї щодо культурно-освітнього розвитку українського народу.

Крім того, зберігаються навчально-методичні розробки О. Русова – «Елементарное обучение (о методике проведения предметных уроков в начальной школе) (ф. 159, оп. 1, спр. 145), присвячені питанням організації навчально-виховного процесу.

Архівні матеріали другої групи містять окремі оцінки і висновки, що стосуються творчої спадщини просвітителя, дають відомості з його біографії, просвітницької діяльності. Це праці таких дослідників, як: О. Рябінін-Скляревський «Херсонський гурток Русова. 1885–1889» (ф. X, оп. 1, спр. 18048), А. Дучинський «Матеріали до життєпису Ол. Ол. Русова» (ф. X, оп. 1, спр. 14719), Гн. Житецький «Олександр Олександрович Русов. В десяти роковини смерті» (ф. X, оп. 1, спр. 17374), І. Шраг «Уривкові спомини про О. О. Русова» (ф. I, оп. 1, спр. 12605), В. Науменко «Етнографічний елемент в наукових розслідах О. Русова» (ф. II, оп. 1, спр. 3363), С. Русова «Олександр Олександрович Русов (біографічний нарис). Чернетка з правками» (ф. I, оп. 1, спр. 12604).

Окрему групу архівних матеріалів становлять листи О. Русова до видатних громадських діячів, учених, що розкривають громадянську позицію педагога, національну спрямованість його творчої діяльності, зміст і напрями просвітницької праці. Це листування з такими видатними постатями, як В. Антонович (ф. III, оп. 1, спр. 66998, 66999), О. Кістяківський (ф. III, оп. 1, спр. 69287–69291), Г. Галаган (ф. II, оп. 1, спр. 362), Б. Грінченко (ф. III, оп. 1, спр. 39296–39300), М. Грушевський (ф. II, оп. 1, спр. 574–575), М. Кулябко-Корецький (ф. 84, оп. 1, спр. 1–75), П. Стебницький (ф. III, оп. 1, спр. 52590–52621), П. Житецький (ІР НБУВ, ф. I, оп. 1, спр. 48789–48812), Г. Житецький (ф. I, оп. 1, спр. 49256–49258), О. Лазаревський (ф. I, оп. 1, спр. 68261, 68262), М. Лисенко (ф. I, оп. 1, спр. 42176), О. Лашкевич (ф. III, оп. 1, спр. 16747, 9514–9516, 9731–9736), І. Лучицький (ф. III, оп. 1,

спр. 15959– 15963), Є. Чикаленко (ф. I, оп. 1, спр. 35698–35706), О. Пипін (ф. X, оп. 1, спр. 16944), Я. Забелло (ф. III, оп. 1, спр. 53189), дружиною С. Русовою (ф. III, оп. 1, спр. 2353–2365) .

До четвертої групи належать документи, які висвітлюють педагогічну діяльність О. Русова, її хронологію та географію. Так, зі звернення Києво-Подільської прогімназії до О. Русова з приводу бібліотеки (ф. II, оп. 1, спр. 464–466) та його доповіді у Раді прогімназії 1872 р. про необхідність вивчення грецької мови у старших класах (ф. II, оп.1, спр. 476) дізнаємося про плідну громадську діяльність викладача. Про призначення О. Русова учителем Фундуклеївської гімназії (20 листопада 1869 р.) довідуємося з відповідного документа (ф. II, оп. 1, спр. 463). Про відвідування європейських міст з метою набуття педагогічного досвіду свідчить документ, складений Олександром Олександровичем, що має назву «Отчет о заграничной командировке (для осмотра гимназий) учителя Киево-Подольской прогимназии О. Русова на вакационное время 1871 года» (ф. II, оп. 1, спр. 475). До цієї ж категорії відносимо і «Папір від Ради Київської Духовної Академії до Русова про затвердження його програми лекцій і його самого приват-доцентом К.Д.А. за категорією «Русский язык и славянские наречия» від 27-го листопада 1871 р.» (ф. II, оп. 1, спр. 469) та «Папір директора 1-ї Київської гімназії Андріяшева до Русова про призначення його учителем 1-ї гімназії 26-го квітня 1872 р.» (ф. II, оп.1, спр. 471). Про ефективну викладацьку діяльність педагога свідчить ряд документів, що пов'язують його з Київським Комерційним інститутом: це лекції із земської статистики (ф. II, оп. 1, спр. 506), історії, загальної теорії і техніки статистики (ф. 159, оп. 1, спр. 6), замітки про курси, які йому доручено вести в інституті (ф. II, оп. 1, спр. 579).

Останню групу становлять документи, що засвідчують приналежність О. Русова до таких наукових товариств, як Товариство сільського господарства південної Росії (ф. II, оп. 1, спр. 558), Київське товариство економістів (ф. II, оп. 1, спр. 502; ф. II, оп. 1, спр. 449), статистико-економічна комісія при історичній секції Київського наукового товариства (ф. II, оп. 1, спр. 504), Московське археологічне товариство (ф. II, оп.1, спр. 484), Товариство для допомоги нужденним учням у Херсонській чоловічій прогімназії і Маріїнсько-Олександрівській жіночій прогімназії (ф. 159, оп. 1, спр. 63).

Отже, в Інституті рукописів НБУ ім. В. І. Вернадського зберігаються архівні матеріали, які дають можливість віднайти детальні й вичерпні відомості, що стосуються педагогічно-просвітницької діяльності О. Русова.

В особовому фонді Олександра та Софії Русових (ф. 144) у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України міститься велика кількість науково-статистичних досліджень О. Русова, його статті етнографічного й просвітницького характеру [92]. З огляду на проблему нашого дослідження, особливу увагу звертаємо на ряд документів, з-поміж яких виділяється громіздка праця Олександра Олександровича, над якою він працював майже все життя, – «Українська граматики. 1875» (ВР ІЛ, ф. 144, оп. 1, спр. 2).

У фонді зберігається також кореспонденція О. Русова з представниками російської та української інтелігенції. Це листи Л. Падалки (ф. 144, оп. 1, спр. 60–65), М. Сумцова (ф. 144, оп. 1, спр. 70–71), Б. Філонова (там само, спр. 75–77), В. Хижнякова (там само, спр. 78–79), О. Шликевича (там само, спр. 83–86), А. Чупрова (там само, спр. 80–82). Листування дає можливість дослідити окремі аспекти просвітницької діяльності О. Русова.

Частину джерельної бази дослідження також становлять опубліковані ділові папери земських та громадських установ. Це документація, яка зберігалася на сторінках «Земского сборника Черниговской губернии», «Сборника Херсонской губернии», «Журналу засідань Південно-Західного Відділу Російського Географічного товариства» (1873–1876), «Журналу засідань Вільного економічного товариства» (1873–1905), «Журналу засідань Харківського історико-філологічного товариства» (1890–1894), «Журналу засідань Чернігівської губернської вченої архівної комісії» (1897–1899). У звітах Благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книг за 1899–1915 роках та Товариства імені Т. Г. Шевченка для допомоги нужденним уродженцям Південної Росії, які навчаються у вищих навчальних закладах Санкт-Петербурга за 1904–1908 роки ми знайшли інформацію, яка відображає видавничу і громадську діяльність О. Русова у Петербурзі.

До опублікованої джерельної бази дослідження ми відносимо також статті, замітки, некрологи, кореспонденцію, рецензії, огляди

самого О. Русова, його близьких друзів, колег, сім'ї, а також сучасних дослідників його діяльності. Все це збереглося на шпальтах таких газет і журналів, як «Вестник Европы» (С.-Петербург), «Світло» (Київ), «Украинский вестник» (С.-Петербург), «Україна» (Київ), «Украинская жизнь» (Москва), «Киевская старина», «Былое» (С.-Петербург), «Известия Киевского Коммерческого Института» (Київ), «Рідна справа. Вісти з Думи» (С.-Петербург), «Южные записки» (Одеса), «Нова Громада» (Київ), «Статистический Вестник» (Москва), «Дело» (Львів), «Правда» (Львів), «Неделя» (С.-Петербург), «Громадська думка» (Київ), «Рада» (Київ), «Рідний край» (Полтава), «Хуторянин» (Полтава), «Одеський листок» (Одеса), «Южный край» (Одеса), «Юг» (Одеса), «Харьковские губернские ведомости» (Харків), «Відбитка зі студії суспільних наук і статистики» (Львів), «За сто літ» (Київ), «Сіверянський літопис» (Чернігів), «Український історичний журнал» (Київ), «Народна творчість і етнографія» (Київ).

Отже, аналіз документально-фактологічних матеріалів архівних установ та писемної джерельної бази дали можливість встановити окремі біографічні відомості з життя О. Русова, дослідити напрями просвітницької діяльності вченого (видавнича, етнографічна, громадська), охарактеризувати його педагогічні погляди, зміст педагогічно-просвітницької праці.

Історіографічний аналіз джерельної бази з проблеми дослідження дав змогу констатувати актуальність діяльності і значущість особистості О. Русова в соціокультурних умовах протягом тривалого часу (кінець ХІХ ст. – початок ХХІ ст.). Досить ґрунтовно вивчалася його спадщина як ученого, статистика, етнографа, фольклориста. Частково дослідженою є проблема просвітницької діяльності О. Русова крізь призму боротьби за національне відродження України, його роль та місце у суспільно-політичному житті України. Деякою мірою охарактеризовано його участь в національно-визвольному русі другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Однак педагогічно-просвітницька спадщина О. Русова вивчалася побіжно, фрагментарно, без належної оцінки його внеску в розвиток української педагогічної думки, освіти, культури. Саме цей аспект творчого шляху педагога спробуємо проаналізувати в нашому дослідженні.

1.2. Формування світоглядних переконань і життєвих цінностей педагога

Щоб повніше розкрити сутність означеної проблеми звернемося до розкриття змістового наповнення понять таких як світогляд, погляди, переконання.

Світогляд за своєю суттю є цілісним сприйняттям людиною структури буття, узагальнюючим осмисленням сенсу та мети людського життя, знаходженням людиною головних і значимих ціннісних орієнтирів. Саме на цій основі і формується лінія людської життєдіяльності, поведінки, способи та принципи пізнання світу, переконання та ідеали. За таких умов якісний рівень світогляду особистості стає мірилом її духовної та інтелектуальної зрілості, внутрішньої сутності, освіченості, а також соціальної активності, гуманізму, доброти, моральної чистоти. У процесі формування світогляду виховується індивідуальність людини, її переконання, виробляється життєва позиція. Світогляд – результат і наслідок виховання та самовиховання, розвитку та саморозвитку, освіти та самоосвіти [47, с. 90].

Основу світогляду становлять погляди і переконання, що сформувалися на базі знань про природу та суспільство і стали внутрішньою позицією особистості.

Погляди – прийняті людиною, як достовірні ідеї, знання, теоретичні концепції, передбачення, що пояснюють явища природи і суспільства, є орієнтирами у поведінці, діяльності, стосунках. На їх основі формуються і утверджуються переконання особистості [47, с. 91].

Переконання – психічний стан індивіда, що характеризується стійкими поглядами, впевненістю у правильності власних думок, поглядів; сукупність знань, ідей, концепцій, теорій, гіпотез, в які людина вірить, як в істину.

На відміну від поглядів і переконань, які виникають переважно з власного досвіду, узагальненого підсвідомістю, цінність і позицію дитина бере від оточення. Вона переймає їх спочатку від батьків, потім від учителів, товаришів і утверджує їх у процесі роботи і суспільного життя [98, с. 69–70].

Для створення цілісного образу О. Русова як педагога, просвітителя, громадського діяча необхідне уважне вивчення як формувалися його світоглядні переконання і життєві цінності. Особливо великого значення в цьому контексті набуває вивчення впливу родинного виховання Олександра, а також його гімназійного життя під час навчання у Київській 2-й гімназії та студентського оточення під час навчання в Київському університеті св. Володимира, а також зв'язки з патріотично налаштованими громадськими і культурними діячами.

Олександр Олександрович Русов народився 7 (20) лютого 1847 року в родині молодшого ординатора Київського військового шпиталю, колезького асесора Олександра Захаровича Русова та його дружини Олени Антонівни.

Батько Олександра був росіянином, його предки походили із Костромської губернії. Він служив військовим лікарем на Кавказі, після поранення на Кавказькій війні був переведений до шпиталю в Києві. Мати за національністю – грузинка, а родом була із Кавказу [168, с. 43].

У родині Русових було шестеро дітей – дві дівчинки і чотири хлопчики. Олександр Олександрович був середнім сином, улюбленцем матері, кучерявим хлопчиком, який уважно придивлявся до усього навкруги. У родині завжди панувала сприятлива для виховання дітей атмосфера: і батько, і мати були люди з чесними переконаннями, працьовитими й великодушними [257, арк. 5].

Олександр Олександрович був «великорос за походженням», однак ще з дитячих літ опинившись у Києві все більше і більше захоплювався тією українською національною атмосферою, яка виразно проявила себе в 50-х роках минулого століття: було модно носити народні костюми, співати українських пісень, розмовляти українською мовою. Тогочасну епоху яскраво змалював у своїх спогадах В. Науменко: «...київська атмосфера 50-х і 60-х років була проникнута українською течією, що кидалася у вічі навіть просто виглядом свиток, чумарок, смушевих шапок, і це все рябіло на вулицях, у парках, на гуляннях і т.п.» [66, с. 34].

З дитячою цікавістю прислухався О. Русов і до мови, яка лунала навкруги. Вона була незвична, але викликала інтерес. Як згадував пізніше О. Русов: «...на Бульйонці (район, де жили Русові) жителі

говорили не книжною і не слов'янською мовою, а мовою кріпосних – тією мовою, яка нам заборонялася як дітям більш-менш дворянським» [168, с. 42].

Про той період життя О. Русова писав близький друг і однодумець Володимир Науменко: «Олександр вбирав у себе ті риси чужої для нього нації, які найбільш виявляються в мові, і ті тонкі психологічні риси, які непомітно засівають в серці зерна любові до свого близького-рідного, а далі з цих зерен виростає вона, зовсім самосвідома, ідейна переконаність тому народові, серед якого довелось жити» [264, арк. 1].

Українські мотиви у світогляді О. Русова розвивалися під впливом спілкування з його першими вчителями – студентами університету, які жили у його батьків на квартирі. Молоді вчителі, які готували хлопця до школи, співали українських пісень та писали вірші українською мовою. «Одного разу за відсутності вчителя, – згадував Олександр Олександрович, – на його столі я побачив і прочитав написаний учителем вірш, де були не російські слова – «сів та й зажурився» [168, с. 41]. Ці народницькі погляди перших наставників зробили революцію у свідомості юного О. Русова.

Мати, Олена Антонівна, часто розповідала дітям про Т. Шевченка, який «написав дещо таке, що мало загальнодержавне значення і за це був засланий» [168, с. 43], а також про М. Костомарова, якого заарештували перед власним весіллям за ті ж таки національні ідеї.

Часто повз двір Русових проходили лірники, бандуристи, яких вони запрошували на обід, а ті з вдячності співали для кухарок та кучера про «Біду» чи «Ярему та Хому». «...А нам, дітям, – як писав пізніше Олександр Олександрович, – дозволялося слухати ці рапсодії, які співались на невживаній українській мові» [там само, с. 41]. Та й сам батько, Олександр Захарович, вечорами під акомпанемент гітари співав зовсім не російську пісню – «Хлопче, молодче!».

Отже, зрозуміло, що малий Олександр Русов непомітно для самого себе починає засвоювати українську мову і читати російські вірші на український лад: «посадив, себе в коня преобразив» [66, с. 43].

Звернімо увагу на те, що українська мова, що пізніше стане чи не найголовнішим критерієм його культурно-просвітницької діяльності, в сім'ї не була рідною. Вона вважалася мовою кріпосних. Однак,

починаючи з цього періоду, саме вона стане основою для формування його національних переконань.

У 1856 році дев'ятирічного Олександра Русова було зараховано учнем до першого класу 2-ї Київської гімназії. Наука дається легко талановитому хлопчику й захоплює його розумну голову. Все він учив завзято, знав увесь гімназійний курс, малював залюбки географічні карти, складав конспекти різних історичних книг, читав усе, що тільки міг здобути. «Він кохався в класичних творах греків і латинців, – писатиме пізніше С. Русова, – знав їх дуже добре в оригіналі, був прихильником справжнього класицизму, а не нашого, Толстовського» [257, арк. 8].

У 1853 році, ще до вступу в гімназію, помирає від холери батько, Олександр Захарович, і сім'я потрапляє в дуже скрутне фінансове становище. Тому вже з четвертого класу Олександр Олександрович починає давати приватні уроки і своїми заробітками допомагає матері. Це неабияк характеризує особу О. Русова. Вже в такому ранньому віці він постає як людина відповідальна та свідомо.

Маючи від народження гарний слух і голос, Олександр Олександрович стає учасником університетського хору, який прославився як кращий церковний хор Києва. Володіючи чудовим дискантом, гімназист О. Русов виступав на концертах у складі хору, а іноді – як виконавець-соліст, тим самим ще більше занурився в те соціальне середовище, де український елемент відігравав не останню роль [66, с. 35].

З того часу і до кінця життя любов до музики займала не останнє місце у його житті. «Олександр Олександрович невтомно віддавався хоч на частину улюбленому мистецтву – музиці: ледь почувши бувало уривок народної пісні, відразу ж на клаптику паперу з'являлися ноти до неї. Він дивовижно швидко вмів підхопити мотив пісні і покласти її на ноти. Цим умінням він володів як спеціаліст-музикант» [29, с. 23]. Крім того, був неперевершеним артистом, брав участь у таких музичних виставах, як «Наталка Полтавка» та інші. У його щоденнику знаходимо записи про численні репетиції в театрі, а також про розучування таких українських пісень, як «Віють вітри», «Ой ішов козак на Дон», «У сусіда хата біла» [256, арк. 4]. «Олександр Олександрович знав музику, – писала пізніше його дружина С. Русова, – багато читав про її історичний розвиток, нові психологічні вимоги

до неї» [191, с. 157]. Все це характеризує Русова як творчу, обдаровану, талановиту, з тонким сприйняттям світу людину.

Особливе значення в житті О. Русова як щирого «українофіла» відіграв його гімназійний товариш і однокласник І. Новицький – майбутній відомий громадський діяч, який вже тоді мав чіткі й виразні українські переконання. Саме завдяки йому О. Русов дізнається про те, що в Києві діє товариство «Громада», головна увага якого зосереджена на просвіті неграмотних верств українського народу, поширенні освіти і наукових знань засобами створення доступної науково-популярної літератури, підручників.

Від І. Новицького дізнається О. Русов і про видання українською мовою книжечок – «метеликів» (прозвані так за їх невеликий обсяг), і що з їх допомогою навчають дітей читати у так званій недільній школі. Розповідав І. Новицький і про книгу «Дещо про світ божий», яку йому допомогли видати члени «Громади» К. Панченко і П. Чубинський, а також про рукописний сатиричний журнал громадян «Помийниця», один номер якого переглядав О. Русов. Йому дуже сподобалися карикатури й гумористичні вірші [168, с. 44].

Разом з І. Новицьким О. Русов часто був присутній на молодіжних вечірках, зустрічах, де починалися дискусії про українську мову і літературу. Зрозуміло, що такі розмови були для молодого хлопця цікавими, викликали інтерес до українського питання. «Я вже знав, – розповідав у своїх спогадах О. Русов, – як розселені слов'янські племена і три руські народності, був присутній під час суперечок студентів, де обговорювалось, чи потрібна українська мова і для чого» [там само, с. 44].

Значну роль у формуванні світогляду Олександра відіграв М. Драгоманов, який був тоді вчителем географії. Молодий вчитель відразу ж став авторитетом для своїх учнів. У розмовах М. Драгоманов з ними часто наголошував на необхідності розвивати українську літературу для потреб народу [294, арк. 1]. О. Русов цілком поділяв думки і прагнення свого вчителя. Їхня дружба стала ще тіснішою під час навчання О. Русова в університеті.

Важливу роль у формуванні світоглядних переконань О. Русова відіграв попечитель Київського навчального округу (з 1858 року) М. Пирогов. Саме він пробудив у Олександра Олександровича любов до педагогічної праці, щирий гуманізм, які в подальшому стали

основою його світогляду. На посаді попечителя М. Пирогов був недовго, але за ті 2–3 роки багато зробив у справі просвіти. «...Коли вчився я у середніх класах Київської гімназії, – згадував О. Русов, – пройшла така чутка, що буде в нас новий попечитель, який приїде до нас з Одеси. Чогось усі гомоніли, що настане новий вік у вихованні гімназистів. Казали нам старші, що він не тільки в хірургії робить чудеса, а й в навчанні...» [189, с. 18]. «...Це був всесвітньо значимий учений, щирий гуманіст і справжній педагог», який «...за короткий час спромігся розбудити сонне царство ученої казенщини, вдихнути в неї душу живу, привабити до себе і до своїх ідеалів молодь і лишити по собі світлу, незабутню пам'ять...» – буде пізніше згадувати про нього ще один з колишніх гімназистів [227, с. 294].

З приходом Миколи Івановича Пирогова навчання в Київських гімназіях докорінно змінилося. Було розширено права викладачів, зросла їхня роль у навчальному процесі. М. Пирогов зовсім витіснив протекціонізм: учителів обирали за результатами конкурсу. Він розширив у гімназіях бібліотеки та кабінети, а декотрим учителям дав спроможність поїхати за кордон для набуття досвіду. Змінилося й ставлення вчителів до учнів: «...як приїхав новий попечитель, то вчителі наші якось інакше почали поводитися з нами: вже не так часто кричали на нас за наші провини» [189, с. 19]. Було відмінено такі покарання, як карцер, биття різками.

За часів М. Пирогова в Києві почали функціонувати недільні школи. Коли студенти Київського університету просили у нього дозволу заснувати недільну школу, то М. Пирогов, не вагаючись, дав його, а потім і сам захопився новою справою. Він радів з того, що справа одразу ж налагодилася, а це віщувало їй велике майбутнє. Студенти-вчителі завзято, з несподіваним педагогічним тактом, застосовуючи нові методи, взялися до праці – вчити грамоти, писати, рахувати. Навчання проводилося українською й російською мовами. М. Пирогов був першим з попечителів, що не ставився вороже до української мови, оскільки розумів, якщо контингент учнів – українці, то найкращі результати процесу навчання будуть тоді, коли в школі пануватиме рідна їм мова [219, с. 16]. Із захопленням згадує про недільні школи і сам О. Русов: «...щось зовсім чудне сталося в нашій гімназії. Рознеслася чутка, що по неділях у наших же класах збираються якісь «недільні школи». Забігаємо ми в неділю побачити

це диво. І справді: у тому ж самому класі, де вчора я сидів, тепер було повно простих маленьких хлопчиків і дівчаток; деякі з них не те що бідно були одягнені, а ще й босі! Сидять на наших лавах, держать маленькі книжечки, що звалились тоді «метеликами», і навчаються читати українською мовою, а вчить їх якийсь студент. А по коридору ходить інспектор наш. І так само українською мовою наставляє замурзаних дітей, у якій клас їм треба йти вчитися» [189, с. 19].

Різні думки панували з приводу тих шкіл: одні підтримували таку «демократію» Миколи Івановича, інші засуджували, а молодий О. Русов, дослухуючись до суперечок старших, завжди мовчав, але «серцем своїм був завжди на боці Пирогова» [там само, с. 18].

Крім того, Олександра Олександровича захоплювали «бесіди», які Микола Іванович проводив щосуботи. «Коли вже я сам був учителем, частенько згадувалися мені ті пироговські «бесіди» з школярами, і тоді тільки оцінив я той «Сократівський метод навчання». Цей спосіб – заставити самого школяра доходити до того, що знає учитель – не легкий. Нам здавалося, що усе так просто, а ми й не знали, скільки часу готувався Пирогов до тих простеньких розмов, що ми вчили з граматики, фізики, історії, літератури. Умів пояснити так, що й досі, вже старого віку людиною, я згадую ті думки його, що ведуть нас з темряви до світла» [там само, с. 21].

Керівництво Міністерства народної освіти не влаштовували ті демократичні принципи, якими керувався в своїй діяльності попечитель. Отже, в 1861 році М. Пирогов змушений був залишити посаду, хоча й, не дивлячись на це, започатковані ним новації на довго закріпляться в Київській гімназії, а за його принципами вивчатись не одне покоління гімназистів.

За період навчання Олександр Русов активно займався самоосвітою, прочитав чимало українських книг, з-поміж яких і «Кобзар» Т. Шевченка. Із захопленням писав про нього: «...на українській мові нема кращих поетів від Шевченка: він зумів загальнолюдські думки про добро та правду так висловити по-українському, що українці зачують ті слова напам'ять, щоб при нагоді сказати їх другим...» [159, с. 3]. Слухав музику М. Лисенка: «...як слова Шевченка, так і музика Лисенка – такі внески у справу відродження колишніх «рабів німих», тобто народу українського, що усім, хто дбає про виховання дітей і збереження в їхніх душах ідеалів

правди і добра, треба знати твори кобзаря Шевченка і баяна Лисенка...» [там само, с. 4]. Ці митці поглиблювали національні переконання Олександра Русова, духовно зміцнювали їх.

Був знайомий О. Русов і з науково-літературним журналом «Основа», який в 1861–1862 роках був осередком українського національного руху і який видавав колишній організатор Кирило-Мефодіївського братства В. Білозерський за фінансової підтримки українських поміщиків В. Тарновського та Г. Галагана. Журнал виходив українською та російською мовами й навколо нього гуртувалися передові люди України. «Основа» утверджувала самобутність української національності, її риси, право широкого розвитку української національної культури в усіх її сферах і проявах [7, с. 209].

Журнал сприяв розвитку національної свідомості та став неофіційним речником українського національного руху. Він мав великий вплив на культурний і літературний процес, тому й посідає важливе місце в історії української культури та в житті О. Русова. На жаль, наклепи, переслідування цензури, фінансові труднощі змусили видавців припинити видання журналу у листопаді 1862 року.

За період навчання в гімназії Олександр Олександрович брав участь у дискусіях стосовно соціальних проблем тогочасного суспільства, а в першу чергу кріпацтва. «...Ми вже навчилися критично відноситись до того, про що йшов поголос по стогонах града Києва, – згадуватиме про свої гімназійні роки О. Русов, – лист Антоновича до Падалиці ми вже читали й перечитували по стільки раз, ми вже сперечались про те, чи правда, що пани – шляхтичі такі самі, як плантатори полудневих штатів Північної Америки, чи й по наших законах пани можуть не тільки продавати своїх кріпаків, але й вбивати їх, як вбивають плантатори своїх негрів...» [161].

Українські симпатії О. Русова під впливом київського оточення 60-х років все більше зростали і ставали міцним підґрунтям формування його світогляду [294, арк. 12]. Отже, ще до вступу в університет О. Русов, будучи сімнадцятилітнім юнаком, вже був більш охоплений українською стихією, ніж природною для нього «великоросійською». Саме це стало основою для становлення його позиції щирого «українофіла».

Курс навчання в гімназії Олександр Олександрович закінчив у 1864 році зі срібною медаллю. У тому ж році вступає на історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира, який на той час був одним із центрів суспільно-політичного життя взагалі й українського руху зокрема. Адже викладачами там були такі відомі у своїй галузі фахівці, як викладачі історії філософії і педагогіки С. Гогоцький і А. Козлов; грецьку мову викладав І. Нейкирх, латинську – І. Цветаєв; О. Котляревський викладав слов'янську філологію, а О. Тулуб був викладачем словесності; викладачем всесвітньої літератури був М. Дашкевич, всесвітньої історії – М. Драгоманов, Ф. Фортинський та І. Лучицький; церковної історії – Ф. Терповський, теорії та історії мистецтв – П. Павлов.

Значний вплив на формування особистості О. Русова мали лекції та виступи викладачів – яскравих представників української прогресивної інтелігенції, прихильників та проводирів українського національно-просвітницького руху, зокрема членів Київської громади, а сааме: В. Антоновича, М. Драгоманова, І. Лучицького, Ф. Міщенка.

Особливо тісні зв'язки мав О. Русов з М. Драгомановим, який сформував у нього таку рису характеру, як ідейна переконаність у своїй справі. Будучи демократом, М. Драгоманов вірив, що Україна з демократичною Росією буде мати власну автономію, а тим самим – змогу всебічно розвивати свою мову й культуру. Він заперечував будь-який державний централізм, вважаючи його породженням російського державного централізму. М. Драгоманов виступав за повну децентралізацію Росії, за демократичну перебудову її на принципах федерації. Росію він уявляв у вигляді вільних соціалістичних громад, які в свою чергу мали б входити до федеративного союзу всіх слов'янських народів [56, с. 32]. Ці думки були близькі і зрозумілі молодому О. Русову. Крім того, їх поєднувала робота культурологічного характеру. Так, Михайло Петрович доручив йому написати рецензію на збірник українських пісень, виданий С. Гулаком-Артемівським. Саме розпочавши з цієї праці, Олександр Олександрович поволі входить в ту сферу літературно-наукової роботи, пов'язаної з Україною і для України, яка згодом стане невід'ємною частиною його «я».

Важливу роль у житті О. Русова як майбутнього педагога і вченого відіграв В. Антонович – яскравий представник української

прогресивної інтелігенції періоду українського відродження. Чув О. Русов про Володимира Боніфатійовича від старших друзів, але їхня перша зустріч відбулася саме під час навчання О. Русова в університеті. М. Драгоманов дав студенту Русову завдання підготувати реферат з філософії до семінару. По допомогу у підготовці відправив його до вченого-історика В. Антоновича. Дуже вразила молодого хлопця наполегливість у кропіткій, монотонній роботі вченого, який писав книгу з архівних джерел про повстання польського народу. Пізніше у спогадах про нього Олександр Олександрович напише: «...буде славитись колись вища школа на українській землі, а ім'я Антоновича буде займати перше місце у тій славі. І доки буде існувати український народ, слава Антоновича зростатиме» [161]. У подальші роки їх буде пов'язувати спільна робота спочатку в Київській громаді, а далі – у Південно-західному Відділі Імператорського Російського Географічного товариства.

Упродовж навчання Олександр Олександрович бере активну участь у студентських диспутах, виголошуючи на них яскраві промови, заглиблюється у вивчення слов'янознавства, літератури, історії, фольклору. Наука панує над усіма його думками: він перечитує велику кількість книг, живлячи науковими знаннями свій світогляд, і від цього часу загартовується його щирий демократизм, його прихильність до українського народу і глибоке бажання служити йому всіма своїми силами. Гартується у студентські роки його молоде завзяття й невичерпна енергія [257, арк. 9].

Водночас, О. Русов не тільки працює як науковець, він бере участь в демократично-націоналістичних гуртках того часу. Не покидає він і музики: бере участь в музичних молодіжних гуртках, виступає в тріо та квартетах. З цих музичних аматорів через деякий час сформується фундатори першого в Києві музичного Товариства, куди входить і Олександр Олександрович [там само].

Коло інтересів молодого О. Русова було надзвичайно широке. Одне з провідних місць займав інтерес до історії та етнографії України. Він був одним з визначальних чинників формування національного світогляду Олександра Олександровича та інших студентів університету кінця XIX ст. У цей період українська інтелігенція, а насамперед студенти, усвідомлюють не тільки свою етнічну, але й національну відмінність від інших націй. «Емотивна

сторона національної свідомості інтелігенції (любов до мови, національної культури, гордість за славне минуле), – наголошує дослідник Г. Касьянов, – доповнювалася прагненням обґрунтувати її глибокими і змістовними знаннями про історію та культуру свого народу, тобто раціональними мотивами» [41, с. 25].

Закінчивши з відзнакою історико-філологічний факультет, Олександр Русов вже мав міцний фундамент людяності, глибокої освіченості, працелюбності задля майбутнього України.

Отже, посилаючись на численні приклади, архівні матеріали про життєдіяльність Олександра Русова, робимо висновок про те, що його світоглядні переконання були принципами правди, істинності в найрізноманітніших напрямках розкриття таланту й здібностей педагога, вченого, етнографа-фольклориста, громадського діяча.

У ході дослідження було виокремлено основні чинники, які сприяли формуванню світогляду вченого: *родинні відносини* (виховання у високоморальній, інтелігентній родині; повага до української культури, хоча вона не була рідною для О. Русова); *суспільно-історичні* (київська атмосфера 50–60 років XIX ст., яка була просякнута українським духом); *культурно-освітні* (навчання у Київській 2-ій гімназії, Київському університеті св. Володимира; вплив визначних українських громадських діячів); *науково-педагогічні* (творчий доробок українських і зарубіжних вчених, вивчення та збереження усної народної творчості як самобутньої національної ознаки, взаємини із талановитими, національно свідомими педагогами).

Все це стало основою для формування з міцними патріотичними переконаннями громадянина Олександра Русова, який все життя працював заради розвитку українського народу. А також це все сприяло формуванню в майбутнього педагога таких важливих моральних чеснот, як честь, почуття обов'язку, активність, цілеспрямованість, гуманізм, справедливість та ідейна переконаність. Саме тому його ім'я світить яскравою зіркою духовного подвигу праці для кожного, хто прагне бути творцем сучасної України.

1.3. Періодизація освітньо-педагогічної діяльності Олександра Русова

Свою педагогічну діяльність Олександр Русов розпочав у 1868 році, одразу після закінчення університету. Наказом попечителя навчального округу від 19 листопада 1868 року він був призначений учителем латинської мови в Златопольську класичну прогімназію в Чигиринському повіті Київської губернії, де мусив пропрацювати не менше 2-х років [302, арк. 6–7].

Працююючи на посаді учителя, Олександр Олександрович створював у колективі атмосферу «високих настроїв» та виявляв організаторські здібності. Так, з його ініціативи у прогімназії розпочинають проводитися археологічні дослідження, різноманітні екскурсії, починає діяти музичний гурток [257, арк. 11]. Активна натура педагога залучала до спільної праці як учителів, так і учнів. Пропрацююючи тут майже рік, Олександр Олександрович виявив себе талановитим педагогом і організатором. Тому на прохання перевести його в Києво-Подільську прогімназію попечитель навчального округу дав згоду.

Отже, починаючи з 1869 року О. Русов став учителем грецької і російської мови у Києво-Подільській прогімназії. Паралельно він виконував і громадські доручення – працює секретарем педагогічної ради. Крім того, молодому вчителю запропонували завідувати учнівською бібліотекою. В Інституті Рукописів зберігається ряд документів стосовно бібліотеки прогімназії, в яких зазначаються різноманітні доручення О. Русова [282]. Наприклад, прохання інспектора прогімназії систематизувати та встановити в хронологічному порядку каталоги, ввести в каталоги деякі книги та ін. [там само].

У цьому ж році Олександр Олександровичу запропонували викладати і в Києво-Подільському відділенні Фундуклеївської жіночої гімназії [267]. В Інституті рукописів ми знайшли документ під назвою «Замітка про викладання російської мови та випробування з цього ж предмета у відділі Фундуклеївської жіночої гімназії». У даній праці педагог визначав, що повинні знати і вміти учениці 3-го та 4-го класу за програмою російської мови. Так учениці 3-го класу повинні:

- вміти робити синтаксичний розбір речення;

- правильно ставити розділові знаки між головними і другорядними реченнями;
- не робити помилок в корені і закінченні слова;
- свідомо ставити знаки питання, оклику, дужки та лапки [244, арк. 1].

До кінця 3-го класу учениці повинні вивчити розділ синтаксису, а учениці 4-го – розділ граматики. Крім того, Олександр Олександрович визначав завдання, які мають виноситися на іспит: завдання повинні містити усну відповідь та написання тексту під диктовку. Для 3-го класу відбираються простіші, а для 4-го – складніші тексти [там само].

Як відомо, кінець 60-х – початок 70-х років позначений деяким «гальмуванням» у вивченні російської мови. Так, професор І. В. Зайченко зауважує, що латинську мову починали вивчати з 1-го класу, на неї відводилося 8 годин на тиждень, грецька – з 3-го класу, упродовж 5 годин на тиждень, в той же час на російську в 1–3-му класах відводилося лише 4 години на тиждень. При вивченні будь-яких предметів особливо небезпечним вважалося демонстрування учнями самостійного мислення. Навіть від випускників гімназії у творах не вимагалось ні новизни, ні оригінальності думок, ні повноти змісту [38, с. 231].

Тим часом Олександр Русов мав кардинально протилежну думку: саме усним відповідям учениць він надавав великого значення. Педагог зазначав, що «...важливим є не лише ідеальне знання граматики і синтаксису, а й вміння логічно і правильно виражати свої думки» [244, арк. 4]. Цьому він присвятив багато уроків. Був і сам гідним прикладом для своїх учениць: умів ясно і чітко висловлювати свої думки і почуття, доступно передавати навчальний матеріал, викликати інтерес до предмета, збуджувати активну самостійну думку.

Як прогресивний молодий педагог Олександр Олександрович боровся із зубрінням муштрою, був прихильником нових методів навчання, виступав за гуманістичні відносини між учителями й учнями.

За час роботи в гімназії О. Русов зарекомендував себе справжнім інтелегентом, з високим рівнем розвитку інтелекту, освіченістю в галузі предмета викладання, ерудицією, високою культурою

поведінки. Він завжди прагнув самовдосконалюватися, для чого постійно займався самоосвітою.

Ці професійно важливі якості педагога помітило керівництво округу і саме тому в 1871 році відправило його до Австро-Угорщини та Німеччини для ознайомлення з особливостями викладання у гімназіях. В Інституті рукописів зберігається документ «Отчет о заграничной командировке (для осмотра гимназий) учителя Киево-Подольской прогимназии Русова на вакационное время 1871 года», в якому автор детально описує свою подорож та роздуми з приводу цього [271].

Цей документ має неабияку цінність, адже в ньому Олександр Олександрович зі знанням справи здійснює порівняльний аналіз процесу навчання у вітчизняних та зарубіжних гімназіях, висловлює думку щодо ефективності розподілу навчального часу.

Детально вивчивши звіт, ми з'ясували, що перед тим, як вирушити у подорож, Олександр Русов склав її детальний план, вивчив план семестрів, щоб потрапити до визначених країн саме у період навчання, а не канікул. Це свідчить про нього як серйозного, відповідального педагога, який до виконання завдання підходить з наукових позицій.

Згідно зі звітом О. Русов відвідав Академічну та Леопольдівську реальну гімназію у Відні, Празьку гімназію, дві Мюнхенські гімназії, Лейпцізьку жіночу семикласну гімназію, а також був присутнім на уроках у чотирьох гімназіях Берліна. Дорогою додому завітав до Варшавської гімназії у Польщі [там само, арк. 2].

Як учителя латинської та грецької мови його найбільше цікавило викладання саме цих предметів, а також рідної мови у початкових класах німецьких гімназій. «...Мене цікавила більш за все методика і прийоми, – писав О. Русов, – у паралельному викладанні граматики стародавніх та сучасних мов». Крім того, Олександр Олександрович захоплено спостерігав, як німецькі вчителі поєднують в собі «вчительські та виховательські обов'язки» [там само, арк. 2].

У своєму звіті О. Русов зауважував на спільних і відмінних рисах між закордонними й вітчизняними гімназіями. Наприклад, термін навчання у пруських і саксонських гімназіях становив дев'ять років, австрійських і баварських – вісім, в той час як у тогочасних російських – лише сім. Однак вимоги відносно віку дитини, що йде у

перший клас, такі ж, як і в російських гімназіях: вік дитини має бути не молодше 9 років, але й не старше 13. Спільною ознакою є й те, що учня можуть залишити на другий рік за неуспішність у навчанні або й взагалі вигнати за нескладені іспити під час повторного курсу. Однак, як зазначає Олександр Олександрович, беручи до уваги процес навчання у баварській гімназії, «...якщо учень залишається на 2 рік, то й у наступному класі він має бути також 2 роки» [там само, арк. 3]. Ще однією новизною для педагога було явище, яке він спостерігав у Саксонській гімназії: якщо учень – здібний, то його можуть за згодою директора перевести у наступний клас ще до закінчення навчального року [там само, арк. 4].

Найбільше його вразила раціональна система розподілу часу протягом дня у німецьких гімназіях. «Уроки протягом дня змінюються частіше ніж у нас, більша кількість перерв, але й урок іде довше. Ранкові заняття розпочинаються о 8 годині і закінчуються о 11–12 годині, далі учні йдуть обідати й готувати уроки. Післяобідні заняття розпочинаються о 14 годині і тривають до 16 години» [там само, арк. 5]. Отже, вважає Олександр Русов, німецька система є більш ефективною, ніж російська. Хоча німецький учень і зайнятий майже цілий день, він має більше перерв і вільного часу після закінчення післяобіднього навчання, а тому менше стомлюється на відміну від російського школяра, який, приходячи зі школи додому, повинен ще майже весь вечір працювати над вивчення домашнього завдання [там само].

Отже, проаналізувавши звіт, можемо впевнено стверджувати, що О. Русов проявив себе як компетентний педагог і здібний науковець. Завдяки цій подорожі він оволодів технологіями навчання і виховання у зарубіжних країнах, вдосконалив свої знання щодо системи тогочасної освіти, в Австро-Угорщині і Німеччині.

У жовтні 1871 року О. Русов успішно захистив дисертацію з російської мови та слов'янських діалектів у комісії церковно-практичного відділення Київської духовної академії. В Інституті рукопису зберігається протокол засідання Київської духовної академії, у якому зафіксована програма О. Русова зі слов'янознавства. У своєму курсі Олександр Олександрович ставив два основних завдання: перше – це ознайомлення учнів як з далеким минулим, так і з сучасним станом слов'янських народів; друге – встановити

філологічні й культурні зв'язки між слов'янськими народами, які знаходяться у віддалених один від одного географічних місцевостях. Свої цілі О. Русов детально виклав у п'ятдесяти навчальних темах. Його курс був схвалений Київським митрополитом Арсенієм, а О. Русову було присвоєно звання приват-доцента та допущено до читання лекцій з 24 листопада 1871 року [268, арк. 32].

26 квітня 1872 року директор 1-ї Київської гімназії О. Андріяшев призначає Олександра Олександровича Русова учителем грецької мови [269]. Розпочавши свою педагогічну діяльність у 1-й Київській гімназії, О. Русов відразу виявив себе як організований, ініціативний, відповідальний працівник. Саме тому 18 серпня 1873 року його обрали секретарем педагогічної ради 1-ї Київської гімназії. [241, арк. 7].

В Інституті рукописів ми знайшли доповідь О. Русова в раді 1-ї Київської гімназії про постановку навчання грецької мови за 19 серпня 1872 рік. У цьому документі доповідач закликає до збільшення годин на викладання грецької мови у 3 і 4 класах, а також висловлює прохання до Попечителя навчального округу запровадити грецьку мову в 7 класі. Адже в основу освіти класичної гімназії покладено вивчення саме стародавніх мов (латинської та грецької), отже, на думку Олександра Олександровича, «краще бути, а не здаватися – бути класичною гімназією, а не псевдогімназією» [266].

З повагою до молодого вчителя ставився не лише педагогічний колектив, насамперед він був взірцем і для своїх учнів, оскільки являв собою яскраву, непересічну особистість, носія загальнолюдських цінностей, широких енциклопедичних знань, високої культури, мав феноменальну пам'ять. «Це була, справді, жива різноманітна бібліотека, – згадуватиме один з його учнів, – сповнена безкінечної цікавості. Його пам'яттю можна було захоплюватися, до того ж вона була така ж різностороння, як і його знання... Неймовірно здивував він нас тим, що вже після третього уроку знав нас всіх в обличчя і за прізвищами, зумівши за цей час з кожним окремо провести бесіду... А нас було 32 особи в класі» [87].

Крім того, О. Русову була притаманна одна з найважливіших якостей учителя – гуманізм, ставлення до особистості, яка розвивається, як до вищої цінності на землі, вираження цього ставлення в конкретних діях і вчинках. Його гуманні відносини

склалися з інтересу до особистості кожного учня, особливостей його розвитку, співчуття та бажання допомоги, поваги до його думки, високої вимогливості до його навчальної діяльності, турботи про його розвиток. «Ми були здивовані ставленням до нас нового нашого вчителя, адже раніше вважали «греків» і «латиністів» людьми черствими і формалістичними...» [там само].

Зовсім іншим був молодий учитель. Так, під час перекладу гімназистами тексту з грецької мови на російську «всі виправлення робив наш новий вчитель без найменшого розчарування і без жодної насмішки над учнем. За наявності логічної невідповідності перекладу Олександр Олександрович з добросердечним здивуванням дивився на учня і ніби з цікавістю, а далі серйозно запитував:

– А якщо Ви як слід подумаєте, то помітите, що так ніхто не говорить російською мовою.

І учень або самостійно, або ж з допомогою вчителя виправляв сказане» [там само].

Учні щиро любили і поважали О. Русова за його здатність розуміти і підтримувати кожного.

Проте, незважаючи на свій високий потенціал у педагогічній діяльності, Олександр Олександрович все ж змушений був залишити посаду вчителя. Йому була притаманна ще одна з важливих якостей справжнього педагога – принциповість. Так, коли педагогічна рада несправедливо вирішила виключити з гімназії одного з учнів, О. Русов, як секретар, відмовився підписати протокол. «...Для Русова, – як зазначала його дружина Софія Федорівна, – компроміси не існували: де він бачив неправду, там він боровся проти неї...» [194, с. 157]. Директор «погрожував учителю-українофілу демісією і Русов прийняв виклик, залишивши ту службу, на якій він дуже високо стояв завдяки своїм знанням, але була огидна тією неправдою та компромісами, що їх вимагала» [там само].

Отже, у січні 1874 року Олександр Русов залишив свою педагогічну діяльність і переїхав до Петербурга, щоб там продовжити своє навчання та написати дисертацію на здобуття ступеня магістра слов'янознавства.

Від'їжджаючи до Петербурга, О. Русов подарував бібліотеці Києво-Подольської прогімназії 35 книг педагогічного змісту, які зібрав під час закордонного відрядження. За цей добродійний вчинок

педагогічна рада прогімназії оголосила йому подяку, надіславши офіційного листа від 13 травня 1874 року [270].

Отже, цей період життя О. Русова ми розглядаємо як початок його педагогічної діяльності.

Переїхавши до Петербурга у 1874 році, Олександр Русов починає займатися науковою роботою: багато часу проводить у публічній бібліотеці, активно займається дослідництвом. Щоб поліпшити своє матеріальне становище, приватно читає лекції.

У 1875 році у Празі, виконуючи громадське доручення – видання повного «Кобзаря», О. Русов багато часу проводить у місцевих бібліотеках, збираючи матеріали для написання магістерської дисертації про чеського народного героя Я. Жижку, біографія і діяльність якого захопили дослідника.

Здійснивши видання «Кобзаря», Олександр Олександрович замислився над проблемою – що робити далі: продовжувати працювати на науковій ниві й закінчити свою дисертацію, чи шукати іншого шляху, щоб мати можливість матеріально себе забезпечувати. «Він стояв деякий час на роздоріжжі, – згадуватиме пізніше його дружина С. Русова, – не хотілося йому йти до київського куратора проситися до університету, щоб захищати свою дисертацію на магістра філологічного факультету, знав же він і про несприятливий до українства склад професорської колегії і підневільний стан науки» [196, с. 29]. Вибір був зроблений не на користь наукової сфери. На початку 1876 року О. Русова запрошують на посаду статистика у Чернігівському статистичному бюро. Оселившись у Чернігові, він деякий час займається питаннями освіти. Так, він вживав усіх заходів, щоб довести земським гласним потребу прийняття постанови, яка б «вживлювала у школах місцеву народну мову та видання підручників народною мовою» [251, арк. 6]. Проте цю постанову так і не було затверджено.

Повернувшись до педагогічної діяльності Олександр Олександрович мав намір після археологічної роботи в Дарбенті. Так, у листі до П. Житецького від 18 липня 1880 р. він звернувся з проханням з'ясувати у попечителя Київського навчального округу, чи є можливість призначити його на посаду інспектора народних училищ у Борзнянській і Ніжинській повіти. «Сюди прошує через те, що в усіх школах був і сам пописував їх: ціла книга у мене є про ці школи

за 1879 рік» [252, арк. 1]. З аналогічним проханням він звертався і до В. Антоновича та інших старогромадівців, проте цим задумам здійснитись так і не вдалося.

Перебуваючи в Херсоні, О. Русов займався питаннями освіти і як статист. Зокрема, за дорученням Херсонської і Чернігівської земських губерній він підрахував, скільки буде коштувати для них будівництво такої кількості шкіл, яка могла б забезпечити освіченість широких верств населення [232, с. 253].

Освітньою діяльністю Олександр Олександрович плідно займався під час другого перебування на Чернігівщині. Так, губернське земське зібрання ухвалило рішення про створення спеціальної комісії для з'ясування стану шкільної справи в губернії та складання розрахунків для запровадження в ній загальної початкової освіти. На засідання комісії, яке відбулося 22 квітня 1897 року, були винесенні такі питання:

1. Чи вводити в існуючу карту шкільних районів церковно-приходські школи і школи грамоти ?

2. Який радіус шкільного району потрібно встановити ?

3. Яка кількість дітей шкільного віку не відвідує школу в зв'язку з недостатньою кількістю вільних місць?

4. Будувати одну велику школу чи декілька менших у великих населених пунктах, які іноді займають площу більшу, ніж один шкільний район? [121, с. 814].

Комісія визнала, що в зв'язку з великим обсягом роботи необхідно запросити спеціаліста-статистика. На цю посаду було затверджено О. Русова.

За дорученням комісії він виготовив карти шкільних районів, на які було нанесено наявні школи та ті, будівництво яких планувалося. На засіданні комісії 22 вересня Олександр Олександрович запропонував п'ять типів різних шкіл та наголосив на необхідності підрахувати, скільки шкіл кожного типу необхідно побудувати, і таким чином визначити вартість всіх шкіл, яких не вистачає. А 24 листопада акцентував на тому, що, окрім наявних 600 шкіл, треба побудувати ще 1600 потребує близько 3–5 млн. крб. [там само, с. 832].

Незабаром О. Русов підготував доповідь, у якій підсумував усі розрахунки стосовно запровадження в губернії загальної початкової освіти [117].

Свою думку з приводу стану початкової освіти в Чернігівській губернії Олександр Олександрович висловив ще в одній доповіді, яку подав на розгляд земського зібрання. У ній він висловив міркування щодо потрібності приймати до школи дітей різного віку, а також й дорослого населення. Дослідник доводив, що в наявних школах кількість старших за віком учнів (14–17 років) становить 1/5 від загальної кількості, а в новостворені школи учні приймаються лише до 8–9 років. Тим часом, на думку Олександра Олександровича, для підвищення відсотка грамотного населення ці обмеження застосовувати не потрібно [171, с. 53].

Крім того, доповідач висловлював думку стосовно рівномірного прийняття в школу як хлопчиків, так і дівчаток, оскільки вірив, що в країні має суттєво збільшитись кількість майбутніх «грамотних матерів». У висновках О. Русов зробив цікаву пропозицію комісії з народної освіти щодо зменшення затрат на будівництво шкіл: Олександр Олександрович запропонував не зменшувати кількість шкіл, а зменшити кубатуру класних кімнат, адже тоді затрати на будівництво будуть меншими, а кількість запланованих шкіл залишиться такою ж [там само, с. 59].

Ще одне звернення О. Русова в комісію з народної освіти зберігається в Інституті рукопису, у якому він звертає увагу на погіршення стану проведення запланованої роботи, а саме – на зменшення кількості побудованих шкіл. «За перший рік роботи було відкрито 17 нових шкіл, за другий лише 8, тоді як у Курській губернії – 129», – констатував О. Русов. Він також вказує на те, що губернське міське зібрання відмовилось просити в уряду аванс у розмірі 5 млн крб. та внести в кошторис губернського земства на потреби освіти 150, 120, 90 чи хоча б 60 тис. крб. У зв'язку з цим у 1899 році Олександр Олександрович вирішує вийти зі складу комісії [250, арк. 9].

У освітній сфері Олександр Олександрович працював і як губернський гласний Борзнянського повіту. Цю посаду обіймав з 1898 по 1900 рік. За цей період він брав активну участь у земських зборах, був секретарем та входив до складу комісії з питань народної освіти. [251, арк. 6].

Думка про українізацію початкової школи не полишала О. Русова. Так, Олександр Олександрович обстоював право на видання

підручників українською мовою. І, за спогадами І. Шрага, земські збори ухвалили постанову «...подати в установленому порядку клопотання про допущення в народних школах Чернігівської губернії місцевої народної мови і книг цією ж мовою...» [251, арк. 5]. На жаль, на таку петицію земської управи уряд ніякої відповіді не дав.

Олександр Олександрович акцентував на тому, що право на освіту повинні мати люди різних національностей. Так, коли земська управа намагалася обмежити право на освіту учнів-євреїв у земській фельдшерській школі, Олександр Русов висловив категоричне заперечення і таки переконав зібрання скасувати таке рішення [там само, арк. 6].

Займався питаннями освіти О. Русов і перебуваючи у Полтавській губернії, де вивчав стан шкільної справи з метою запровадження загального початкового навчання. Для комісії з народної освіти він підготував статистичні дані, що давали підстави для організації загального навчання [83, с. 80].

У Петербурзі, починаючи з 1895 року, діє освітнє товариство «Лига образования», метою якого було об'єднання і координація діяльності педагогічних та просвітних товариств і організацій у Росії. Крім того, до переліку завдань входили теоретична і практична розробка питань освіти, заснування наукових та освітніх установ. Сфера діяльності Ліги охоплювала всі щаблі шкільної, а також позашкільної освіти. [53]. В Інституті рукописів нами знайдено промову О. Русова від імені українців, виголошену на одному із засідань Ліги. «З цієї зали сьогодні прикликається громадянство наше до спільної роботи – організації справи освіти на демократичній основі», – проголошував Олександр Олександрович. Освітній діяч пропонував заснувати відділ «Лиги образования» і в Україні, оскільки був переконаний, що на цей заклик відгукнеться чимало інституцій. «Я певен, – говорив О. Русов, – нащадки людей, поміж якими літ 800 назад з'являлися такі творці поем, як творець «Слова о полку Ігоревім», які літ 300 назад, в усіх селах утримували школи за свій кошт, а в центрі свого інтелектуального життя в Києві зуміли без усякої субсидії від казенного скарбу організувати і вищу школу, відповідну потребам того часу – Академію, вони спромоглися й тепер відгукнутися на наш заклик щирим висловом зі свого боку: «Хай шириться всіма закутками України Відділ «Лиги образования», і

зуміють поставити справу освіти на справжній демократичний ґрунт» [276, арк.1].

Проблемами освіти Олександр Русов переймався й пізніше. Так, у журналі «Світло» за 1914 рік виходить його стаття під назвою: «Видатки 8-ми українських губерній на початкову народну освіту» (1914), містить детальний аналіз витрат земства і державної казни на початкову народну освіту. Результати порівняння витрат серед земств і серед губерній невтішні. Для порівняння він робить екскурс в історію освіти років Гетьманщини, «де не було жодного села без школи», і висловлює докір як земствам, так і державі за сучасний стан освіти в Україні [156].

З самого початку освітньо-просвітницької діяльності у О. Русова сформувалися ідеї національного змісту: українізувати початкову школу, демократизувати загальну освіту, видавати підручники національною мовою. Його концепція освітнього відродження полягала у всезагальній доступній освіті, яка за змістом і характером повинна бути близька народу, його ментальності. За допомогою своїх статистичних розрахунків Олександр Олександрович намагався поліпшити загальний стан освіти та підвищити відсоток грамотності народу.

У 1908 році у О. Русова нарешті з'являється шанс продовжити свою педагогічну діяльність. Він одержує пропозицію обійняти посаду викладача статистики від директора Київського комерційного інституту.

Плідна статистична діяльність, якою О. Русов займався близько 25 років, стала міцним підґрунтям для його подальшої викладацької діяльності в інституті.

Олександр Олександрович читав розроблені ним курси: «Історія і теорія статистики», «Страхова статистика», «Оцінна статистика», «Земське господарство», «Міське господарство», «Залізнична статистика», «Статистика та демографія» [73]. Деякі з них були надруковані на сторінках «Известий Киевского Коммерческого Института» [151; 182; 181].

В Інституті рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського зберігається «Замітка О. Русова про курси, які йому доручено викладати в Київському комерційному інституті» [262] та курс лекцій «Програма із земської статистики» [263]. Майстерність написання, охайність

оформлення, чітка і лаконічна структура матеріалу свідчать про високий професіоналізм і відповідальний підхід до викладацької справи, про неабиякі педагогічні здібності, вміння виокремлювати в матеріалі головне і те, що може зацікавити.

Крім лекцій, Олександр Олександрович проводив також практичні заняття зі статистики. У листах до М. Грушевського педагог писав про свою напружену працю: «...тепер і однієї години вільної або й хвилини за цілий тиждень не знайду, маючи 10 лекцій та ще й практичні заняття в Комерційному інституті» [298, арк. 314–315].

Брав участь О. Русов і в громадському житті інституту: виконував обов'язки секретаря навчального комітету, очолював статистичний кабінет, був редактором інститутської газети.

Будучи редактором газети «Известия Киевского Комерческого института», він багато уваги приділяв друкуванню студентських робіт. З особливою турботою та наполегливістю допомагав О. Русов молодим літераторам. Його репутація, авторитет, престиж значною мірою залежали від уміння спілкуватися, відчувати не тільки аудиторію, а й окремо кожного студента. «Він не був блискучим оратором, а викладав просто, діловито і трохи монотонно», – згадує колишній студент О. Русова М. Добриловський. А далі додає, що його викладач був об'єктивним і гуманним у ставленні до студентства.

Відповідно до спогадів М. Добриловського, Олександр Олександрович надавав перевагу практичним заняттям, експедиційному способу як методу статистичного дослідження, намагався виробити у студентів абсолютний об'єктивізм під час реєстрації фактів [23].

Відносини Олександра Олександровича зі студентами були відвертими і щирими. Студентство любило й поважало свого викладача за те, що «...його діло ніколи не розходилося зі словом». За словами колишнього студента В. Ландо: «О. Русов привертав увагу слухачів (часто досить велику їх кількість) не красномовством, яким він не володів, а тим, що на своїх лекціях він разом з великою кількістю студентів завжди творив яку-небудь живу справу; тим, що і в словах, і в справах його завжди відчувалося серцебиття громадськості» [52].

Олександр Олександрович був блискучим фахівцем своєї справи. Аудиторію, в якій працювали студенти, котрі відвідували його лекції,

він часто перетворював на лабораторію для статистичних досліджень. Відповідно до спогадів В. Ландо, викладач був неймовірно уважним до студентів, давав всім, хто виявляв бажання, висловитись під час чергового дослідження тієї чи іншої статистичної схеми. Він не приходив з готовими формулами і беззаперечними проектами, а завжди разом з аудиторією намагався знайти об'єктивне обґрунтування висловленого ним теоретичного положення. О. Русов був основоположником багатьох статистичних прийомів і в своїй діяльності намагався уникати «мертвих» шаблонів. Один з його колишніх студентів зауважував на тому, що «...так приємно було працювати під керівництвом Олександра Олександровича на його заняттях з практичної статистики, які були найбільш «сухі» з усіх практичних занять, однак в них брала участь найбільша кількість студентів, кожний з яких йшов із заняття з відчуттям особистої значущості...» [там само].

Отже, Олександр Олександрович мав беззаперечний авторитет, адже «...студентство знало, що всяка робота, яка здійснюється з ініціативи або під керівництвом О. О. Русова, так або інакше знайде своє втілення і в кінцевому підсумку матиме практичне або теоретичне значення» [там само].

Останні роки свого життя О. Русов присвятив викладацькій діяльності. З кожним роком зростала кількість годин та міцнішали відносини зі студентами. Однак тяжка хвороба – астма – заважала йому насолоджуватися життям і улюбленою справою. «Лікарі вимагали довготривалого відпочинку, але Олександра Олександровича неможливо було відірвати від Комерційного інституту», – згадуватиме пізніше його дружина Софія Федорівна [196, с. 26].

У 1914 році у зв'язку з подіями Першої світової війни всі вищі школи Києва мали перебратися до Саратова. Не винятком був і Київський Комерційний інститут. Професорам їхати разом з ним не було обов'язковим, проте Олександр Олександрович мав іншу думку, бо «почував себе сильно пов'язаним з Інститутом і вважав, що покинути його в годину біди було б негідною зрадою. Тому твердо вирішив їхати до Саратова зі школою, щоб в цих важких умовах якнайменше потерпало життя інституту» [там само, с. 27].

Разом зі студентами повний ентузіазму О. Русов прибув до Саратова, однак вже через декілька днів тяжка хвороба здолала його. Так закінчився життєвий шлях талановитого педагога і освітнього діяча України.

Освітньо-педагогічна діяльність О. Русова упродовж усього життєвого шляху була багатовимірною, зміст і характер її змінювалися під впливом суб'єктивних і об'єктивних причин. Враховуючи логіку становлення і розвитку особистості вченого, опираючись на зовнішні зміни (професійне зростання, зміни місць перебування тощо) і еволюцію поглядів, появу і розробку нових теорій та ін., ми визначили чотири періоди педагогічно-освітньої діяльності О. Русова: 1) перший (1868–1871) – початок педагогічної діяльності в навчальних закладах; 2) другий (1874 рік – 80-ті роки ХІХ ст.) – науковий пошук, 3) третій (1876 рік – 20-ті роки ХХ ст.) – активна освітньо-просвітницька діяльність, 4) четвертий (1908–1915) – викладацька діяльність.

У всі періоди своєї плідної педагогічно-освітньої діяльності Олександр Олександрович Русов виявив себе талановитим педагогом, якому властиві неабиякі організаторські, перцептивні, комунікативні, дослідницькі здібності. Мав широкі енциклопедичні знання, був освіченою та вихованою особистістю, а водночас був людиною простою, широю, делікатною, гідним прикладом для своїх учнів та студентів. Як справжній гуманіст Олександр Олександрович завжди виявляв інтерес до особистості учня: співчував, допомагав, поважав кожного з них. Багато часу й уваги приділяв вирішенню освітянських проблем, намагаючись своїми розрахунками переконати керівників земств запроваджувати загальну початкову освіту, та мав намір організувати освіту на демократичній основі.

Висновки до першого розділу

У ході історіографічного аналізу педагогічної персоналії О. Русова визначено хронологію розвитку досліджень його педагогічної та просвітницької діяльності у вітчизняній науці, у якій умовно можна виділити окремі етапи.

Перший етап (друга половина ХІХ ст. – 1916 рік) – становлення загальних основ вивчення життя і діяльності вченого.

Другий етап (1917 рік – 20-ті роки ХХ ст.) – активізація досліджень педагогічної та культурно-просвітницької діяльності О. Русова, нові підходи у її вивченні.

Третій етап (30-ті роки – перша половина 80-х років ХХ ст.) – вивчення педагогічно-просвітницької діяльності О. Русова з позицій радянської та української зарубіжної історіографії з урахуванням особливостей двох науково-історичних процесів – у СРСР та в еміграції і діаспорі.

Четвертий етап (друга половина 90-х років ХХ ст. до сьогодні) – вивчення творчої спадщини вченого з позицій сучасної педагогічної, історичної, літературознавчої науки.

У ході історіографічного аналізу встановлено основні напрями таких досліджень, з урахуванням чого виокремлені праці тематично згруповано таким чином:

- публікації про особистість діяча і його життєдіяльність;
- праці про суспільно-просвітницьку діяльність;
- публікації про викладацьку і педагогічну роботу;
- публікації, які опосередковано стосуються зазначених аспектів, але містять важливі деталі, що характеризують постать О. Русова як просвітителя і педагога.

Аналіз науково-педагогічної літератури засвідчив актуальність і значущість творчої спадщини О. Русова в соціокультурних умовах упродовж тривалого часу (кінець ХІХ ст. – початок ХХІ), а також відсутність цілісного дослідження педагогічної-просвітницької діяльності О. Русова з позицій сучасної педагогічної науки.

У ході дослідження було встановлено основні чинники, які сприяли формуванню світогляду вченого: *родинні відносини* (виховання у високоморальній, інтелігентній родині; повага до української культури, хоча вона не була рідною для О. Русова); *суспільно-історичні* (київська атмосфера 50–60 років ХІХ ст., яка була просякнута українським духом); *культурно-освітні* (навчання у Київській 2-й гімназії, Київському університеті св. Володимира; вплив визначних українських громадських діячів); *науково-педагогічні* (творчий доробок українських і зарубіжних вчених; вивчення та збереження усної народної творчості як самобутньої національної ознаки; взаємини із відомими педагогами).

На основі аналізу наукових і архівних джерел нами визначено основні періоди освітньо-педагогічної діяльності вченого: 1) перший (1868–1871) – початок педагогічної діяльності в навчальних закладах; 2) другий (1874 рік – 80-ті роки XIX ст.) – науковий пошук, 3) третій (1876 рік – 20-ті роки XX ст.) – активна освітньо-просвітницька діяльність, 4) четвертий (1908–1915) – викладацька діяльність.

Свою плідну педагогічну діяльність Олександр Олександрович провадив у таких навчальних закладах, як: Златопольська класична прогімназія, Києво-Подільська прогімназія, Києво-Подільське відділення Фундуклеївської жіночої гімназії, 1-а Київська гімназія, Київський комерційний інститут.

Отже, проаналізувавши освітньо-педагогічну діяльність О. Русова, ми можемо стверджувати, що протягом усього життєвого шляху вона була багатовимірною, а зміст і характер її змінювалися під впливом суб'єктивних і об'єктивних причин.

Матеріали розділу відображено у публікаціях автора [105;112; 114].

РОЗДІЛ 2

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ПРОСВІТНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОЛЕКСАНДРА РУСОВА

2.1. Етнографічно-культурницький аспект просвітницької діяльності педагога

У середині ХІХ століття в Україні намітилося відродження та розвиток усіх галузей культурного, наукового та суспільно-політичного життя українців. Особливо стрімко починають розвиватись такі науки, як етнографія, географія, топографія, аерографія, метеографія, етнопографія, ергастрографія та ін. Однак діяльність і творча спадщина дослідників у царині цих наук донині залишають недостатньо вивченими.

Етнографія – це історія народу, яка включає в себе історію його житла, одягу, харчування, родинного устрою, форм побуту в широкому сенсі цього слова. Це історія його світогляду, народних знань, вірувань і марновірства, звичаїв і обрядів. Останнім часом більшість дослідників відносять етнографію не до історичної, а до суспільствознавчої науки [30, с. 13–31].

«Етнографія, – писав В. Науменко, – своєю метою ставить глибше заглянути в народне життя і пізнати народну душу, не тільки дослідити те, що існує тепер, а й дослідити, звідки і як воно склалося. Інакше кажучи, сучасна етнографія працює над тим, щоб краще зрозуміти народну психологію» [264, арк. 3].

Здавна для розвитку української етнографії спричинялося чимало перешкод. Дослідження українського народознавства належало до небезпечних. І зрозуміло чому. Адже вивчення походження народу, його традиційно-побутової культури, як і вивчення його мови, громадянської історії, спрямовувало до пізнання глибини історичного буття, його культурної самобутності, тобто усвідомлення етнічної, національної приналежності, свого «Я». Саме цьому всіляко намагалися перешкодити поневолювачі українського народу.

Українська етнографія спочатку формувалася переважно як описова дисципліна, становлення якої припадає на середину ХІХ – початок ХХ століття. Вона ґрунтувалася на базі трьох народознавчих

центрів: Харківського університету (початок XIX ст.), Київського університету (40-і роки XIX ст.) та Львова (кінець XIX ст.). Харківська «романтична» школа (М. Костомаров, А. Метлинський, І. Срезневський, К. Сементовський та ін.) зосереджувалася насамперед на вивченні міфології і демонології; київська (О. Афанасьєв-Чужбинський, П. Куліш, М. Максимович, П. Чубинський, Т. Шевченко та ін.) – на вивченні етнічної історії та культури, систематичних етнографічних дослідженнях, наслідком чого стало утворення «Етнографічно-статистичної експедиції»; львівська (В. Гнатюк, М. Грушевський, Ф. Колесса, І. Франко, В. Шухевич та ін.) – на розробці карпатської проблематики, яка висвітлювалась на сторінках першого спеціального друкованого органа «Етнографічний вісник» та «Матеріали до українсько-руської етнології».

Етнографія формувалась як наука в міру накопичення етнографічних знань. Першим свідченням зародження української етнографії стала «Програма» для опису України Ф. Туманського, а також спеціальна народознавча розвідка Г. Калиновського «Опис весільних українських простонародних обрядів».

Українська етнографія має своєрідну природу формування: вона зароджувалася на народознавчій основі, на ґрунті фольклору і літератури, зосереджуючи увагу на дослідженні духовної культури. Предметна спрямованість української етнографії логічно впливала зі своєрідного стану тодішньої України – напівколоніальної національної окраїни. Українська інтелігенція намагалася через осмислення духовності українського народу виявити його потенціал для визволення та здобуття волі, адже, як зазначає дослідник Г. Касьянов, «вивчення життя свого народу – його історії, культури, мови, народної поезії, психології, побуту – було провідним завданням української інтелігенції, яка стала основною рушійною силою національного відродження» [44, с. 172]. Її представники здійснювали народознавчі дослідження в різних регіонах України, і їхня діяльність набувала свідомого, цілеспрямованого українознавчого характеру.

У цей період спостерігається початок переходу від накопичення етнографічних відомостей і знань про Україну до формування української етнографії як українознавчої галузі знання. Вона стала

визначальною у творчій діяльності багатьох освітніх та культурних діячів.

Як зазначає акад. О. Сухомлинська, «представники педагогічної думки другої половини XIX ст. ставили за мету формування національної ідеї та національної ментальності, виділення, розвиток і збереження української культури як окремого, специфічного утворення. Ці педагогічні культурологічні пошуки мали етнографічний характер, полягали в збиранні, висвітленні й розкритті народної педагогіки – українського фольклору, звичаїв, обрядів, релігійних вірувань, символів, народного мистецтва тощо» [215, с. 10].

Особлива роль у цьому контексті належить О. Русову. Він виявляв значний інтерес до народних пісень, дум, переказів і повір'їв, побуту і звичаїв українського народу. Так, у 1870 році В. Антонович та М. Драгоманов взялися до видання наукової праці «Історичні пісні малоруського народу» (1870). Підтримуючи дружні стосунки з Михайлом Драгомановим, Олександр Олександрович бере участь у складанні збірника українських пісень. В цьому виданні було заплановано надрукувати всі пісні українського народу, в котрих демонструються зміни громадського життя в Україні і думки суспільства щодо цього від найдавніших часів до сучасності, і додати до пісень докази свідків з літописів та інших джерел, що або підтверджують аргументи в піснях, або заперечують їх. Пісні було задумано опублікувати в таких розділах, які підходять до найважливіших змін громадського порядку в Україні:

1. Пісні віку княжеського і дружинного (від IX до XV ст.).
2. Пісні віку козацького (від кінця XV до кінця XVIII ст.).
3. Пісні віку гайдамацького (XVIII ст., правий бік Дніпра).
4. Пісні віку кріпацького і рекрутського (з кінця XVIII ст.).
5. Пісні про волю (в Австрії з 1848 року, в Росії з 1861 року) [45, с. 215–217.].

Робота молодого вчителя полягала в переписуванні для друку пісень і дум із старих пісенників, укладанні покажчиків тощо. У листі до М. Драгоманова П. Житецький 22 грудня 1870 року писав: «Переписування дуже просунулось, списано близько 120 аркушів, тобто майже більшу половину. Історичні примітки розпочаті. Ми з Русовим склали план покажчика технічних, художніх засобів мови,

але виконання цього плану буде можливе лише тоді, коли з'явиться перша коректура» [2, с. 97]. «Історичні пісні малоруського народу» у двох томах з примітками М. Драгоманова і В. Антоновича з'явилися на світ у Києві в 1874–1875 роках.

У 1873 році розпочав свою роботу Південно-західний відділ Імператорського Російського Географічного товариства, основним завданням якого було статистично-етнографічне вивчення рідного краю. Активізував свою етнографічну діяльність і Олександр Русов, якого обрали діловодом Відділу. Першою опублікованою працею, написаною О. Русовим для Відділу, стала «Програма для збирання етнографічних і статистичних даних» (1873), яку він надрукував і відправив до різних організацій та окремих осіб у травні 1873 року [34]. А вже на наступному засіданні повідомив присутніх, що з надрукованих 1200 примірників етнографічної програми розіслано вже 1000 і починають надходити відповіді. Наприклад, студент Г. Купчанко надіслав матеріали для статистично-етнографічного опису Буковини з додатком зібраних ним пісень, казок, повір'їв. Одноголосно було прийнято рішення просити О. Русова підготувати першу частину праці Г. Купчанка до друку, а другу видрукувати окремо, щоб обидві частини увійшли в один випуск Записок відділу Імператорського Російського Географічного товариства [34].

У червні 1873 року О. Русов брав участь в етнографічній експедиції під керівництвом П. Чубинського. Було здійснено поїздки до Борисполя з метою дослідження ярмарки «як в економічному, так і в етнографічному плані» [11, с. 49]. «Робота ця була виконана головним чином мною та О. О. Русовим за допомоги ще декількох студентів», – згадуватиме пізніше Ф. Вовк. [там само, с. 50]. Крім того, було закуплено багато речей для майбутнього музею відділу Імператорського Російського Географічного товариства.

Однією з найвизначніших праць етнографічного характеру вважається реферат О. Русова «Остап Вересай, один из последних кобзарей малорусских» (1873), який був виголошений ним на екстремому засіданні Відділу 28 вересня 1873 року.

Напередодні до Києва зі свого маєтку в с. Сокиринцях голова відділу Г. Галаган привіз відомого бандуриста Остапа Вересая, в якого було придбано 20 дуже цінних документів, у яких описано етнографічні риси українського народу в галузі словесного і

музичного мистецтва. Як людям компетентним, О. Русову і М. Лисенку було доручено розібрати ці документи та підготувати реферати, в яких викласти біографію народного митця, всебічно проаналізувати виконуваним ним твори, тексти і музику.

У своєму рефераті О. Русов дав загальну характеристику різновидів пісень, виконуваних Вересаєм, і висвітлив повний зміст тих пісень, які потрібно було виконати на засіданні. Всі записані пісні Вересая було поділено на три категорії:

- думи та історичні пісні;
- духовні і моралістичні пісні;
- сатиричні і гумористичні пісні.

«Крім того, – зазначав О. Русов, – він знає багато козачків, багато обрядових, побутових, сімейних і громадських пісень, танцювальних і т.п., яких він не співає, бо вважає непристойним або надто вульгарним співати пісень, в яких наявні пусті ліричні мотиви» [16, с. 316].

Олександр Олександрович зумів змалювати епічний настрій духу Вересая, який розуміє і цінує драматичні місця дум, не може миритися з колоритом винятково ліричного характеру, що виражає властиві молодості пристрасть і запал серця. «Ідея істини і спокійної об'єктивної краси, якою пройняті виконуваним ним твори, – писатиме О. Русов, – разом з тією наочністю і прозорою мальовничістю мови, які становлять форму цих творів, розбестили його смак, і він має право вважати кращими ці більш широкі естетичні насолоди, ніж дрібне драгування особистих почуттів» [185, с. 318].

У своїй статті автор акцентував на тому, що: «кобзарство є витвором героїчної доби, коли кожен несвідомо бажає бути героєм своєї народної справи, хоч не кожному це вдається, пережитком того вихра нероздільного героїчного життя народу, яке вочевидь виявилось зокрема в кобзарських співах, в думках» [там само]. З цих слів можна зробити висновок, що автор у своїх поглядах на народну поезію був ще зовсім романтиком, але у своїх наукових роботах він мав звичку до позитивного методу мислення, що виявилось у другій частині цієї статті – в біографії народного митця. Біографія була записана зі слів кобзаря, а особливо цінними в ній були відомості про роки навчання та атмосферу, в якій проходила кобзарева наука. Важливими в цьому плані є відомості про мандрівку Вересая – одна з небагатьох відомостей про кобзарські маршрути. О. Русов записав важливі

відомості про вивчення окремих дум від майстрів та «побочних старців» [16, с. 85–87]. Ця праця стала першим досвідом детального та всебічного вивчення життя, психології і побутових особливостей кобзаревих життів, а також повного його репертуару.

Реферат викликав щире захоплення всіх членів товариства. О. Русов отримав срібну медаль від Імператорського Російського Географічного товариства [33, с. 49]. А видання окремої брошури про Вересая разом з рефератом Лисенка викликали схвальні відгуки від англійського науковця В. Ральстона в англійському журналі «Athenaeum» (29 серпня 1874 р.) [66, с. 42].

Аналіз цієї праці дає право стверджувати, що О. Русов виявив себе як справжній дослідник кобзарської творчості та неперевершений знавець фольклору.

У Інституті рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського Національної Академії наук України ми знайшли цінну етнографічну розвідку О. Русова «Звідки йде ймення Русь, Русин?», датовану серпнем 1872 року. В цій праці автор намагався з'ясувати походження назв «Русь», «руський», навколо яких вже понад півтора століття ведеться жвава дискусія, а також існує велика кількість наукової літератури з різноманітними, іноді полярно протилежними, поглядами на цю проблему вчених різних поколінь. Дослідник зазначав, що були спроби пояснити назву «Русь» як запозичення і шукати її джерела то в Скандинавії (у варягів), то серед іраномовних народів (сарматів). «Інші вчені, – писав О. Русов, – вважають цей етнонім споконвічно місцевим і його коріння шукають на Середній Наддніпрянщині» [255, арк. 2].

Названа робота відіграє важливу роль не лише як етнографічна розвідка, а і як вагома наукова праця, яка повинна стати путівником для майбутніх вчених-істориків.

18 листопада 1873 року на засіданні Відділу Олександр Олександрович характеризував орнаментику різних регіонів та ґрунтовно аналізує зразки візерунків Чернігівської губернії, які були зібрані приватними особами – Софією та Марією Ліндфорс. Також він робив пропозицію опублікувати ці візерунки в «Записках» для ознайомлення людей у зв'язку з користю вивчення форм, в яких виявляється художньо-зображальна творчість народу. На його думку, «не зайвим було б потурбуватися про збирання візерунків на

крашанках і писанках, які є зразками винахідливості наших сільських господинь у період великого посту і які разом з формами вишивок нагадують про ту красу великих букв, які зустрічаються в червоних рядках наших пергаментних рукописів. Все це може принести користь як етнографії, так і історії цієї галузі нашого мистецтва...» [35, с. 67]. Після переконливого виступу О. Русова було створено комісію, якій доручили скласти програму для збирання матеріалів з народної орнаментики. До неї увійшов і Олександр Олександрович. «Завдяки цій події, – писатиме В. Науменко, – в пресі незабаром з'явилася збірка візерунків О. П. Косач, а ще раніше, на 3-му археологічному з'їзді в Києві, – реферат Ф. К. Вовка «Характерні риси південно-російської орнаментики» [66, с. 40].

Перебуваючи в Петербурзі, 1874 року О. Русов надсилав етнографічні матеріали, зібрані І. Манжураю в Харківській, Полтавській і Катеринославській губерніях. Всі матеріали були ґрунтовно проаналізовані, засвідчена їх висока цінність. О. Русов повідомляв, що зібрано близько півтисячі найрізноманітніших витворів народного мистецтва – пісень, казок, легенд, повір'їв і т.п. Багато з них тільки за своїм змістом є не просто цінними відповідниками вже відомих тем, а й зовсім нових, розвинутих відповідно до нових потреб народної словесності. Олександр Олександрович приділяв особливу увагу записаним колядкам, які змальовують ситуацію старого великокняжого побуту; пісням про кохання, особливо веснянкам, які виявилися цікавим матеріалом для характеристики тогочасної молоді; пісням героїчного змісту, названим в збірнику «розбійницькими»; чумацьким пісням та ін. На думку О. Русова, весь матеріал записаний чітко, старанно, з дотриманням єдиної системи правопису, а «оригінальний метод, яким керувався І. Манжура для систематизації на розділи, також заслуговує на увагу» [36, с. 15].

Враховуючи високий авторитет і компетентність О. Русова, Відділ прийняв рішення: «оскільки матеріали п. Манжури є надзвичайно різноманітними і багатими в етнографічному плані і оскільки п. Манжура має бажання збирати матеріал у майбутньому, але перебуває в скрутному матеріальному стані, Відділ вирішив видати п. Манжурі 70 крб. для подальшого збирання матеріалу у вигляді субсидії» [там само, с. 16].

У 1875 році Олександр Олександрович надсилав два реферати етнографічного характеру, які були результатом його діяльності в Імператорській Публічній бібліотеці. Перший реферат «Російські трактати в кінці XVII і початок XVIII століття» написаний на основі рукопису, який містив у собі опис десяти трактатів різних напрямів, п'ять з яких охоплюють місцевість українських областей. Ці п'ять трактатів описані в доповіді О. Русова. Другий реферат «Деякі дані про Дніпро з атласу кінця минулого століття» теж написаний на основі рукопису, а також містить в собі статистичний опис берегів Дніпра від Києва до Херсона. В ньому також вказано імена осіб та назви товариств, яким належали ці території з обох боків Дніпра. Коментарі та виписки даних з цього рукопису-карти мали велике значення для історико-географічного вивчення Дніпра. Крім того, у додатку було подано карту течії Дніпра від Києва до Херсона. Ця праця мала увійти в 3 том Записок відділу Імператорського Російського Географічного товариства, однак у зв'язку з закриттям Відділу два реферати були видані пізніше окремою книгою «Російські трактати в кінці XVII і початку XVIII століття і деякі дані про Дніпро з атласу кінця минулого століття. Реферати д. ч. О. О. Русова. З картами. Київ. 1876 р.», яка зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського Національної Академії наук України.

Етнографічна діяльність О. Русова була досить плідною. Його колекція зразків народної творчості поповнилася великою кількістю переказів, легенд пісень, казок, описами побуту і звичаїв народу.

Упродовж 1876–1880 років О. Русов перебував на Чернігівщині на посаді статистика. Проте, незважаючи на зайнятість, не забував про своє давнє захоплення фольклором. У цей період він здійснював ґрунтовні етнографічні розвідки в Чернігівському, Борзнянському, Ніжинському повітах, а також вів листування з відомим філологом О. Потебнею, якому повідомляв про результати своєї діяльності. Олександр Олександрович ґрунтовно аналізував оглянуті ним території, подавав відомості про відмінності у зовнішньому вигляді, мові та традиціях мешканців сусідніх сіл: «тут немає суцільної етнографічної маси населення: часто два села, розташовані за 10–20 верстах, відрізняються як за фізичним типом, так і говіркою, і прийомом в наголошуванні; часто поселення, розташоване далі на

північ, має більший малоросійський характер, ніж південніше поселення» [225, с. 71]. Також повідомляв про свої труднощі, пов'язані зі збором лінгвістичного матеріалу: «треба взяти яку-небудь пісню, та й записати її лінгвістично правильно, опитуючи жінок та дівчат, оскільки чоловіки дуже русифікують свій говір і учні народних шкіл також» [там само, с. 72].

Одночасно О. Русов збирав і матеріали до словника української мови. В одному зі своїх листів він просив О. Потебню, як досвідченого філолога, написати передмову і коротку граматику до словника.

Одним з напрямів науково-етнографічної діяльності О. Русова сміливо можна вважати участь в археологічних дослідженнях. Вперше взяти участь у такій діяльності Олександр Олександрович запропонував київський професор В. Антонович. За його рекомендацією О. Русов був відряджений Імператорським Московським археологічним товариством на Кавказ на розкопки курганів. У 1880 році він від'їжджає до Південного Дагестану, де мали проводити розкопки курганів. Напередодні експедиції він вів листування із засновником і головою Московського археологічного товариства графом О. Уваровим, який керував тоді розкопками на Кавказі. В Інституті рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського Національної Академії наук України нами знайдено «Інструкцію від Комітету Археологічного товариства V археологічного з'їзду О. О. Русову для здійснення розкопки курганів на Кавказі», в якій зазначалися ті завдання, які ставилися перед археологом-початківцем, а також пояснювались тонкощі проведення археологічних розкопок, маршрути проведення робіт [272]. Згідно з інструкцією Московського археологічного товариства «одна експедиція (під керівництвом О. Русова), починаючи від Дербента, мала просуватися на північ, до Темір-Хан-Шури, і дійти до правого берега Терека; інша – досліджувати кургани на півдні, до Баку й берегів Кури» [там само].

Роботи проводилися з 20 червня до 20 листопада 1880 р. Результати досліджень науковець оприлюднив у «Звіті» та «Щоденниках розкопок» [119]. У них О. Русов подавав опис розкопок курганів «Шор-булах» 1-й, «Шор-булах» 2-й, «Алі Верді» та інших, а також таблиці, креслення та описи знайденого.

Закінчивши розкопки, Олександр Олександрович повернувся до Києва, де Московське археологічне товариство присвоїло йому звання члена-кореспондента [273].

У липні 1882 р. О. Русов брав участь в археологічній розвідці трьох повітів: Козелецького, Ніжинського і Прилуцького Чернігівської губернії. Науковець детально описує оглянуті ним кургани й городища, а також збирає цікавий фольклорний матеріал, який надсилає до Києва упорядникам Словника української мови [287].

У 1884 році, працювавши статистом на Херсонщині, Олександр Олександрович товаришує з землевласником і археологом-любителем Г. Скадовським. У домі Скадовських було зібрано безліч археологічних знахідок, впорядковано й систематизовано. Захоплення археологією об'єднувало О. Русова і Г. Скадовського. Влітку 1884 року вони вирішують провести розкопки однієї з могил недалеко від садиби Скадовських. «Це була дуже цікава операція, – писатиме пізніше С. Русова, – Олександр Олександрович встановив всі поверхові обміри, позначив, де почати копати. Коли наблизились до материкових шарів, почали обережно руками пересипати землю і знаходили в ній або окремі кістки, або дрібні бронзові, золоті речі, черепки, а чим глибше, тим все цінніші знахідки, – чудову грецьку амфору, майже цілий кістяк в непорушеному вигляді...» [197, с. 167]. Г. Скадовський, як знавець грецької мови, допомагав розшифровувати написи на амфорах та інших знахідках [210, с. 75–107]. Систематизувавши зібраний матеріал, дослідники написали про результати своєї роботи В. Антоновичу та подали відомості до різних часописів.

Отож, проаналізувавши археологічну діяльність О. Русова, ми бачимо, що й в такій складній галузі, він виявив різнобічні знання і професійну компетентність, пригадавши досвід, набутий раніше, а головне – заінтересованість і бажання працювати.

У 1886 році в «Київській старовині» з'являється етнографічна замітка О. Русова «З життя народної характеристики циган» (1886), яку написано в Полтавській губернії у м. Сорочинці. Автор характеризував циган з народного погляду, що склався віками, та додає міфологічну розповідь, в основі якої лежить думка про нібито покарану Богом жадібність цигана [103].

Друга замітка вийшла 1887 році під назвою «Небесні архістратиги в образі запорожців» (1887). У ній було охарактеризовано архітектурні особливості та іконостас дерев'яної церкви, спорудженої в 1782 році в с. Афанасіївка Новомосковського повіту Катеринославської губернії полковником Запорозького війська О. Колпаком. Особливу увагу автор звертає на ікону Господа Вседержителя, на якій архангел Гавриїл та архістратиг Михаїл зображені у вигляді запорожців. На думку автора, сюди вкладений «імпліцитний» зміст, який несе відтінок національної свідомості українців, їхньої близькості до Бога [104].

Крім того, О. Русов приділяв увагу такому явищу, як антропоморфізм – прагнення людини уподібнити себе до Бога, яке зустрічається в багатьох інших іконах, досліджених автором.

Працювавши статистиком в Херсонській губернії (1882–1889), О. Русов багато уваги приділяв вивченню історії, етнографії та культури земель, які обстежував.

Так, у 1889 році в журналі «Киевская старина» виходить друком його стаття «Осада и взятие Очакова (1788)» (1889) [137]. Олександр Олександрович детально описував подію, зазначаючи, що основні військові дії Російсько-турецької війни у 1788 році розгорталися на Дніпровсько-Бузькому лимані. 17 червня у лимані поблизу Очакова козацька флотилія під командуванням Сидора Білого та російська парусна ескадра під командуванням Джона Поля Джонса атакували і розгромили турецький флот.

Детально описував О. Русов історичну подію знищення турецької ескадри втрату турками можливість переправляти через море припаси та війська в Очаківську фортецю. Війська Григорія Потьомкіна розпочали її облогу, яка тривала аж до грудня. Хоча місто й залишилось без підтримки флоту, воно одержувало підтримку з острова Березань. Водночас, далекобійні гармати цієї фортеці діставали до Кінбурнської коси, не даючи російським галерам ні вийти в море, ні висадити десант біля стін Очакова. У жовтні козаки Антона Головатого взяли штурмом острів, подолавши останні перешкоди на шляху до штурму Очакова. О. Русов наголошував на вагомому значенні здобуття острова для остаточної капітуляції Очакова. В кінці автор робив висновок, що життя в Очакові майже не змінилося після перейменування його з турецького міста на російське,

однак ця зміна вартувала тисячі людських життів. Значну частину статті Олександр Олександрович присвятив економіці XV–XVIII ст., вказавши, що Очаків відігравав важливу роль у торгівельних відносинах Туреччини. В кінці статті охарактеризовано економічний стан Очакова (за даними херсонських статистиків) [там само].

Згадана праця характеризує О. Русова як уважного дослідника, талановитого автора історико-етнографічних нарисів.

У ці ж роки Олександр Олександрович брався до укладання граматики української мови. Але й цю працю йому вдається поєднати з етнографією. «Близько 25 років назад, – писав один з його близьких друзів В. Хижняков, – він читав мені деякі частини цієї роботи. Крім наукової цінності, вона має одну дуже цікаву особливість: кожне правило супроводжується прикладом; все це уривки з історичних дум та інших народних пісень, народних прислів'їв, приказок і т.п.» [226, с. 306].

У 1890 році О. Русов став членом Харківського історико-філологічного товариства в галузі етнографічних досліджень. 24 січня 1891 року на засіданні товариства вчений зробив повідомлення про знайдені ним документи Прилуцького Густинського монастиря в Полтавській губернії, в якому на основі літопису та інших опублікованих джерел охарактеризував зміст та форми цих актів. Товариство ухвалило рішення опублікувати документи, зібрані О. Русовим, у 4 томі свого «Збірника» з його передмовою [81, с. 13]. У вступі до праці «Документы, касающиеся Густынского и Мгарского монастырей» (1891) автор описав історію виникнення монастирів та зазначив, що архіви цих монастирів не піддавалися науковому дослідженню, хоча й зберігають оригінали старовинних документів та стародруковані книги. Крім того, зазначив, що документи, які зберігаються в них, можуть бути цікавими для філолога-словесника, оскільки вказують на граматичні, лексикологічні, стилістичні особливості того часу. А також радив написати детальну історію монастирів фахівцям-історикам, оскільки вони відігравали «не тільки політичну роль у відносинах Московської держави з Молдавією та Україною, але й мала культурне значення для місцевого населення» [180].

Крім етнографічних праць, у творчому доробку О. Русова є декілька рецензій. Так, у 1892 році на одному із засідань товариства Олександр Олександрович подав етнографічні матеріали, які зібрала місцева вчителька С. Черняховська. Товариство надрукувало їх у своєму збірнику та окремою книгою. Так, з'явилася праця «Обряди і пісні села Білозерки Херсонської губернії, записані С. Ф. Черняховською» (1893). О. Русов, будучи редактором цього збірника, написав рецензію на цю працю, в якій стверджував, що вона має вагоме етнографічне значення, адже «...маючи в руках цей збірник, можна простежити нашарування художнього багатства, яке розташоване на цій місцевості і з яким вона зріднилась, як з необхідністю вираженості своєї духовної діяльності» [228, с. 112]. Дослідник характеризував працю повідомляючи, що збірник містить такі складові: щоденник звичаїв, записаний в хронологічному порядку; народні повір'я цієї місцевості; обрядові, зокрема весільні, та історичні пісні; декілька побутових і ліричних сімейно-родинних, любовних та сирітських пісень.

У 1893 році Товариство одержало цінний збірник малоросійських історичних пісень, зібраних Я. Новицьким в Катиринославській губернії в 1874–1892 роках. 21 грудня на засіданні комісії у складі О. Русова, А. Ветухова та Н. Сумцова було доручено відредагувати одержані матеріали та скласти коротку рецензію [82]. Члени комісії негайно взялися до роботи. Зі збірника в зв'язку з матеріальною скрутою було вилучено всі варіанти, які збігалися з надрукованими раніше, позначено лише перші їх рядки і зроблено посилання на попереднє видання. Комісія об'єднала пісні, розмежовані Я. Новицьким на дві частини, в один збірник і у вигляді третьої частини додала пісні, надіслані Я. Новицький пізніше. Пісні залишалися записані мовою оригіналу. За проведену роботу всі члени комісії дістали схвальні відгуки від Товариства [71, с. 49].

У 1892 році з'явилася стаття О. Русова «Грегор, Каетан і Франц Відорти». У цій праці автор описував забутий музичний інструмент – торбан, а також життєпис роду торбаністів Відортів – Грегора, Каетана та Франца. Далі О. Русов описував пісні, які виконувалися музикантами: в «пісні Відортовій» Г. Відорт оспівував свою діяльність; в «Подорожі В. Ржевського», «Золотій бороді» і «Співі Ревухи» – оспівувалося походження Еміра; пісня Каетана Відорта

написана з нагоди повернення князя Романа Сангушка в 1842–1844 роках [176]. Всі пісні були записані зі слів Франца Відорта. В кінці статті автор подав тексти цих пісень. Сам О. Русов зазначав, що його праця повинна бути збережена як історичний документ, який засвідчує настрій південно-західного краю у 20–40 роках ХІХ століття.

У 1907 році в журналі «Україна» виходить друком ще одна етнографічна праця О. Русова «Дещо про панів у колядках» (1907), у якій схарактеризовано колядки та щедрівки, де зустрічається поняття «пан», під яким дослідник розуміє «гречних молодиків, вони ж «пани», а то й богатирі-князі, які були осадчими на Україні, як вони «всаджували» нові села й міста або заводили лад удільно-князівської епохи в своїх селах» [157, с. 233].

У цій праці він наводив зразки колядок, що описують поведінку князів та княгинь у своїх панствах, як «мужі» підшукували собі таких панів, щоб отримувати щедрю плату за свою роботу та вірно служити своєму панові. Особливу увагу дослідник звертав на колядку, знайдену та записану в с. Алешні Городнянського повіту Чернігівської губернії. В цій колядці було описано стару князівську епоху, коли пани та підпанки походили з простого народу та брали на себе політичні обов'язки і т. п. [там само, с. 234]. Ця праця має не лише вагоме етнографічне значення, а й містить цікаві відомості, що сприяють пізнанню історії нашого краю.

Ще одним напрямом науково-етнографічної діяльності О. Русова була літературна критика. Декілька його критичних розвідок були присвячені творчості одного з його близьких друзів – композитора Миколи Лисенка. На нашу думку, однією з кращих можна вважати статтю під назвою: «Декілька слів про значення трудів і творчості М. В. Лисенка» (1903). Цікаво, що ця праця має яскраве етнографічне забарвлення. Олександр Олександрович підносив М. Лисенка не лише як композитора, а і як видатного етнографа, який зумів засобами музики виявити національні особливості українських пісень. Так, О. Русов зазначав: «поєднання в одній особі творчої художньої обдарованості з любов'ю до етнографічних занять і зі знанням теорії музики дало в результаті точне інтерпретування М. Лисенком національних особливостей українських народних пісень». Дякуючи М. Лисенку, «український народ оминє трагічна доля окремих

народів, які через історичні обставини втратили національні особливості старовинних пісень, хоч їхні слова частково й залишилися жити» [130]. На думку О. Русова, український народ має кращу долю, зберігаючи не тільки те, що він створив у ХІХ столітті, але й те, що збереглося завдяки пам'яті кобзарів та інших виконавців власних творів, починаючи з ХVІ століття. «Сотні пісень козацьких, гайдамацьких, рекрутських, любовних, сімейних, побутових, обрядових – веснянок, купальських, колядок, щедрівок і т.п., покладено ним на ноти то для одного, то для двох голосів, то для цілого хору в 15 виданих ним збірках становлять трьохсотлітній літопис духовного життя малоруського народу» [там само]. Ґрунтовний огляд цієї справи дав дослідник Д. Антонович [1]. Через десять років з'являється стаття О. Русова, присвячена товаришу і однодумцю Миколі Віталійовичу, «Лисенко – науковий дослідник законів української музики» (1913) [187].

Як учений-етнограф Олександр Русов намагався осмислити виховний вплив фольклору на народ, пізнати його найскладніші етнопсихологічні ознаки – духовність, національну душу та самобутність. Одним із основних засобів, на його думку, була народна пісня: «Народні пісні, які змінювались протягом тривалого часу, які переймалися одним народом від іншого, вказують на безкінечність життя усної народної творчості» [228, с. 113]. Дослідник вважав, що мова і форма пісень переживають зміни відповідно до змін змісту, який залежить від історичного життя певного народу, від умов соціальних і політичних, від розвитку і змішування діалектів, впливу літературної мови і т.п. Вказуючи на вагоме значення пісні в житті людини, Олександр Олександрович і сам збирав народні пісні. Результатом такої праці стає, виданий у 1895 році його пісенний збірник «Живі струни» [158], до якого увійшли різножанрові твори. Вказуючи на самобутність українського народу, великого значення О. Русов надавав історичним пісням, адже саме в них найточніше збережена славна пам'ять про історичне минуле. Зразком цього можуть бути пісні «Лугом іду, коня веду», «Ой за гаєм, гаєм, ой там грає козак Нечай». Приділяв автор увагу і соціально-побутовим пісням, в яких йдеться про внутрішнє життя людей, взаємовідносини, побут, вірування, почуття, переживання, сімейні стосунки, а також

тим пісням, які дають змогу вивчити народну психологію – «У сусіда хата біла», «Ой, пий мати тую воду».

Ще одну етнографічну працю О. Русова під назвою: «Характеристика пір року за місяцями» ми знайшли в Інституті рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського Національної Академії наук України [254]. Автор описував погоду кожного місяця в році, а також зазначав від чого походить назва місяця (наприклад, жовтень – бо листя на деревах жовкне, а подекуди й опадає). Звертав увагу Олександр Олександрович на народні прикмети про погоду кожного місяця (білі хмари – на мороз, ясні сутінки – на холод), а також на свята («Прийшов Купала, так треба, щоб гречка в землю упала» – 7 липня). На жаль, у документі не вказаний рік написання та не зазначено назву місцевості, де було зібрано описаний етнографічний матеріал.

Проаналізувавши етнографічно-культурницький аспект просвітницької роботи О. Русова, можемо стверджувати, що він зробив вагомий внесок у розвиток української етнографії. У його науковому доробку є безліч етнографічних статей, розвідок, рецензій. І все це не просто зібраний матеріал, він детально систематизований, проаналізований Влучно висловлювався з цього приводу близький друг і однодумець Олександра Русова Володимир Науменко: «Етнографія, якою він був цілком захоплений, стала його власною натурою. Чи співає він сам народну пісню, – в звуках її, в словах, – ви чуєте не О. Русова. Вам здається, що це перед вами стоїть та людина, про яку говорить пісня. Чи веде він з вами розмову про історичне минуле народу – він душею перенісся вже в ту епоху, про яку йде річ. Чи записує він пісню від кобзаря – йому хочеться не тільки записати слова з фонетичними деталями промови, але й захопити й ті думки, й ті настрої промови, які обгортають народного співця. Ця риса є природженою властивістю його. Чи щаслива вона для нього, чи ні, але щаслива вона для тих, хто його знав і хто жив з ним, щаслива і для суспільства, бо в цих натурах і криється той елемент альтруїзму, на якому в майбутньому складеться загальне щастя. Це і є справжнє джерело етнографізму, тонкого, психологічного, завдяки якому віддаєш все життя своє на користь народу, до якого сам належиш або прилучився. Служити ж на цій ниві і можна лише тоді, коли обернешся до глибинного пізнання свого народу, коли зрозумієш не

тільки його щоденний побут, але й структуру його душі, де відбиваються всі обставини і сучасного життя і далекого минулого» [264, арк. 3].

2.2. Науково-статистичний напрям діяльності дослідника

Українська статистика пройшла складний шлях свого становлення і розвитку. Її історія зумовлена особливостями історичної долі України, тривалими періодами бездержавності, особливостями соціального устрою держав, до складу яких в ті чи інші часи входили окремі її регіони.

Спочатку статистика мала суто практичний характер і використовувалася для стягнення податків. З другої половини XIX ст. осередками статистичних досліджень були губернські комітети і бюро, результати досліджень яких публікувались у спеціальних виданнях переважно у формі щорічних пам'яткових книг. У складі земських статистичних органів активно працювали українські інтелектуальні сили, тим самим допомагаючи рідному народові. Описуючи кожне господарство на основі багатого статистичного матеріалу, вони розкривали реальний стан соціально-економічного життя широких верств населення, в тому числі українського селянства. Висновки їх досліджень в більшості випадків не відповідали офіційним, що впливало з економічної та соціальної політики Російської імперії.

Статистична наука розвивалася одночасно на всіх українських землях, перебування яких у складі різних держав визначило їх економічний і соціальний розвиток, що знаходило відображення у статистичних відомостях, які, на жаль, не були позбавлені фальсифікації. Це усвідомлювали українські економісти, прагнучи об'єктивно висвітлювати життя українців у колонізованих провінціях. Сказане вище підтверджується науковим новаторством і тернистим життєвим шляхом видатного земського статистика на теренах Російської імперії – О. Русова, якого цілком справедливо названо «батьком української земської статистики» [93]. Він зробив вагомий внесок у розвиток статистичної науки в Україні, сприяв набуттю нею авторитету в інших країнах. Однак на своєму шляху зазнав він і

переслідувань, адже статистика у той час вважалася наукою антиурядовою, революційною.

Свою науково-статистичну діяльність О. Русов розпочав з другої половини 1876 року. Чернігівська земська управа офіційно запросила його на посаду статистика для проведення в губернії господарсько-статистичних робіт, необхідних для вдосконалення системи оподаткування населення. Разом з ним в статистичному бюро також мали працювати й місцеві діячі – інженер-технолог В. Варзар і агроном П. Червінський. Розпочали свою роботу з того, що розробили принципово нову методику статистичних досліджень, яка виходила насамперед з необхідності ґрунтового вивчення землі, її прибутковості та продуктивності. Визначившись з методикою, чернігівські статистики розробили програму досліджень.

Згідно з програмою дослідження члени статистичного бюро об'їжджали Чернігівський повіт, який поділили між собою. Так, були детально вивчені Довжицька, Редьківська і Салтиково-Дівинська волості, а результати дослідження опубліковані у праці під назвою «Труды статистического отдела при Черниговской губернской земской управе», яка вийшла друком у 1877 році [220]. А вже через рік були зібрані і опубліковані відомості про Чернігівський і Борзненський повіти: «Материалы об оценке земельных угодий, собранных экспедиционным способом статистическим отделением при Черниговской губернской земской управе. Т. 1 – Черниговский уезд; Т. 2 – Борзненский уезд» [58; 59].

У тому ж 1877 році, як тільки друком вийшли ці дві праці, Борзненська земська управа зібрала особливу комісію для вивчення земельного прибутку. Як експерта було обрано О. Русова. На сесії 1878 року комісія презентувала доповідь, для якої головним матеріалом слугували праці чернігівських статистиків. «Ці праці, – зазначалось у доповіді, – надовго залишаться основою для різноманітних робіт, які матимуть на меті дослідження земельних угідь нашого повіту».

Крім того, ці оригінальні та надзвичайно цінні статистичні дослідження привернули до себе увагу науковців не лише в Росії, а й за кордоном. Так, берлінський професор Л. Вагнер ретельно вивчав кожний том чернігівських статистиків і писав панегірики цим творцям [29, с. 18].

Однак об'єктивна інформація, що містилася у виданнях земських статистиків, наочно засвідчувала зловживання адміністрацією своїми повноваженнями в існуючій системі оподаткування. Це викликало дедалі більше невдоволення серед місцевих владних структур. До того ж діяльність чернігівського земського статистичного бюро справляла помітний вплив не тільки на економічне, а й на культурне життя Чернігівщини. «Взагалі статистичне бюро, – писала С. Русова, – було ніби культурним центром Чернігова: ініціатива у всіх громадських справах виходила від статистиків».

В результаті у січні 1879 року губернські міські збори мізерною більшістю голосів (39 проти 36) прийняли рішення проти закриття статистичного бюро [66, с. 17].

У 1878 році, цінуючи високий професіоналізм, науковий підхід до справи і добропорядність О. Русова, Ніжинське повітове земство запросило його для проведення статистично-економічного опису Ніжинського повіту. Олександр Олександрович погодився опрацювати статистичні матеріали зазначеного повіту. Одержавши дозвіл на проведення таких робіт, він разом зі своїми помічниками Л. Жебуньовим та С. Зубком за короткий час зібрав великий за обсягом матеріал, «не минувши жодного дрібного поселення, жодної хати» [194, с. 149]. Вони проводили колективне опитування щодо умов господарювання, побуту та життя населення Ніжинщини, а з ініціативи О. Русова цікавились і соціальними проблемами населення: «Під час опитування він ніколи не забував, – писатиме його близький друг і помічник Л. Жебуньов, – що перед ним стоять живі люди, які відчують, вірять, прагнуть, а не матеріал для абстрактних висновків або фіскальних цілей. Треба було бачити, з якою живою цікавістю і співчуттям він розпитував селян про їхнє життя...» [29, с. 22].

Інтенсивна робота – збір, опрацювання, друк матеріалів – завершилась виданням великої праці «Нежинский уезд. Статистико-экономическое описание с проектами оценки недвижимости имущества уезда, с таблицами и двумя картами» (1880) [68]. За цю працю Імперське Російське Географічне товариство нагородило О. Русова золотою медаллю.

Видані матеріали публікувалися в Києві. Частина тиражу в кількості 500 примірників було надіслано до книжкових крамниць великих міст імперії, а решту – до Ніжина.

Ця праця мала значну наукову цінність, а також широке практичне значення, про що свідчить рецензія, написана відомим етнографом і громадським діячем П. Єфименком, який помістив її в «Харківських Губернських Відомостях» 1880 року. Оцінюючи роботу автор наголосив на її високій вартості та старанності О. Русова і чернігівських земців. «Не можна залишити цю працю, – писав він, – не відзначивши взагалі праць чернігівських земських статистиків. Коли в інших губерніях зроблено досить мало або зовсім нічого не зроблено для вирішення питання щодо земського оподаткування, в Чернігівській губернії Русов і Варзер цілком задовільно вирішили це питання...» [65, с. 19].

У 1880 році О. Русов, узагальнивши досвід статистичних досліджень, опублікував власну програму під назвою: «Опыт программы для изучения экономических и общественных отношений в южнорусском селе». В цій праці автор зазначав, що «...південно-російське село в суспільних-побутових відносинах між жителями таке ж різноманітне, як і будь-яке інше місто», а також, що «українські села, на відміну від російських, де переважає общинне землеволодіння, відрізнялися наявністю великої кількості козацьких та поміщицьких земель...» [136, с. 3]. Також дослідник подав розгорнуту характеристику до питань, які наводились в анкеті. Питання розташовані в такій послідовності: спочатку географічні й загальні відомості про населення, далі – про майно, працю, капітал, споживання, а останні – у вигляді ряду питань про форми сільського життя (деякі з них охоплюють сферу сімейного життя). Ця праця – свідчення розширення діапазону і поглиблення вивчення соціально-економічних відносин в українському селі.

Наприкінці 1881 року розпочався херсонський період статистичної діяльності Олександра Русова. Саме в цей час він одержав пропозицію Херсонського земства обійняти посаду статиста. «На Херсонщині, – писав пізніше відомий дослідник О. Рябінін-Скляревський про О. Русова, – статист йшов на серйозну економіко-статистичну роботу, озброєний не тільки попередньою спробою на Чернігівщині, а й залучив до цього наукові економічні сили» [292, арк. 15]. На допомогу О. Русову було запрошено О. Браунера, випускника природничого факультету Одеського університету.

У період з 4 по 8 лютого 1882 року було зібрано губернську статистичну комісію. На її засіданні О. Русов детально проаналізував програму статистичного опису Чернігівського земства 1875–1876 років П. Червінського і висловився щодо її недоцільності. Для земської статистики Олександр Олександрович запропонував географічну методику опису району. Дискусія виникла тільки з приводу одного питання: який район взяти за одиницю – повіт чи волость [97, с. 7]. Протягом трьох засідань програму було розроблено. За одиницю опису взято повіт, як меншу земську одиницю. Комісія у складі О. Постникова, С. Єфименка, О. Русова, О. Брайкевича мусила збиратися періодично в Одесі.

Сесія губернського земського зібрання ухвалила проект управи, і з весни 1882 року статистичний відділ розпочав роботу [60]. Земство призначило О. Русова і О. Браунера на посаду губернських статистиків. Вони обидва керували статистичним відділом. Хоча, як писав сам О. Браунер, О. Русов завжди був для нього учителем «і в знаннях, і в досвідченості, і в умінні проводити роботу» [292, арк. 13].

У кінці липня 1882 року Олександр Олександрович прибуває до Одеси й починає працювати. «В Одесі я застала Олександра Олександровича, – згадуватиме С. Русова, – в повному захопленні статистикою. В одеському повіті було стільки нового, індивідуального, характерного і в мішаному складі населення, і в природних умовах...» [197, с. 152]. О. Русов плідно працював на статистичній ниві, з його ініціативи було вирішено проводити подвірні переписи повітів за кошти повітових земств [72].

23 жовтня 1882 р. О. Русов став дійсним членом Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії, з яким він активно співпрацював протягом всього періоду перебування в Херсонській губернії [278].

У 1883 році статистична робота в одеському повіті була завершена, і О. Русов разом з усім складом статистичного відділення переїхав до Єлизаветградського повіту. Перебувавши у Єлизаветграді, Олександр Олександрович часто зупинявся в домі К. Тобілевича. Так, О. Русов, К. Тобілевич і О. Михайлович хотіли перекласти деякі відділи з політичної економії І. Іванюкова з метою кращого розуміння тексту самим народом. О. Русов хотів реально збільшити вплив економічної програми й не обмежуватись лише колами інтелігенції з

метою ознайомлення з цією наукою, а глибоко поширити її серед народної маси, озброїти несвідомі верстви економічними теоріями [292, арк. 25]. На жаль, спроба видати такі книги не була вдалою у зв'язку з політичною «неблагодійністю» О. Русова.

Після завершення опису Єлизаветградського повіту було здійснено опис Олександрійського, Ананьївського та Тираспольського повітів.

У період з 9 по 10 січня 1885 року О. Русова було заарештовано жандармами начебто за причетність до «товариства українофілів». У зв'язку з тим, що його антиурядову діяльність доведено не було, 17 січня О. Русова звільнили під заставу [296, арк. 175]. Однак таємний наказ внутрішніх справ заборонив особам, які перебували під наглядом поліції, працювати в земстві, у зв'язку з чим Олександра Олександровича та двох його помічників було звільнено з посади статистиків. О. Браунер залишився на посаді, отримував гроші на відділ і ділив їх між звільненими, які обробляли статистичні дані вдома.

Всупереч адміністративно-поліцейським перешкодам, було опубліковано фундаментальну краєзнавчу працю «Материалы для оценки земель Херсонской губернии» (1890) в шести томах, яка містила всебічний аналіз тогочасного сільського господарства Херсонської губернії і сприяла більш рівномірному оподатковуванню населення. Кожен том присвячувався окрему повіту. Зокрема Олександр Олександрович видав матеріали Херсонського повіту [60, с. 329].

Отже, О. Русова можна вважати організатором земської статистики в Херсонській губернії. Упродовж 1885–1886 років він, як секретар губернської земської управи, зміг залучити до статистичної роботи в земстві багатьох українських діячів – А. Грабенка, Т. Василевського, Б. Грінченка, Л. Падалку, М. Борисова та ін. [292, арк. 25].

Під час перебування О. Русова в Херсонській губернії на сторінках «Сборника Херсонского земства», «Киевской старины», «Вестника Европы» та інших періодичних видань було вміщено ряд статистико-економічних праць О. Русова: «Обласний початок в земській статистиці» (1886) «Несколько выводов из статистических трудов по Черниговской и Херсонской губерниям» (1888), «Донецкие углекопы.

По местным данным 1888 г.» (1888), «О найме рабочих в Херсонскую губернию в 1855 году» (1890), «Об устройстве в Одессе элеватора, как главной мере к облегчению положения земледельцев Юга России» (1890) [122; 129; 133; 165; 173].

У 1887 році за статтю «О выкупных платежах государственных крестьян в Херсонской губернии» йому було висловлено подяку від Ради Імператорського Російського Географічного товариства [245].

Крім цього, у цей період автор написав декілька рецензій. Особливої уваги заслуговує рецензія на книгу М. Федорова «Хлебная торговля в главнейших русских портах и в Кенигсберге» (1888). О. Русов детально аналізував працю, зазначаючи, що в книзі описується актуальне питання російської закордонної торгівлі – спроба ошукати покупця, що спровокувало недовіру до російського експорту. В кінці автор зробив висновок, що книга написана зі спеціальною метою – «вжити заходи для впорядкування нашої хлібної торгівлі» [140]. У рецензії «Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Т. XV. Кролевецкий уезд» (1888) О. Русов зазначав, що матеріали, вміщені в книзі, дуже цінні для оцінки земель та іншого майна, яке обкладається земським податком [153].

У своїх працях О. Русов крізь призму ліберально-народницьких концепцій, аналізував соціально-економічні процеси на півдні України. Викриваючи кризові явища в аграрній сфері, станові перешкоди на шляху модернізації господарського життя, негативні соціальні наслідки капіталізації економіки, він наполягав на докорінних перетвореннях у різних сферах суспільного та державного життя. Його дослідження стали важливим підґрунтям практичної діяльності Херсонського земства.

Різномічна діяльність О. Русова у різних галузях суспільного життя часто викликала невдоволення урядових органів. А в кінці 1889 року він дістав наказ негайно виїхати не тільки з Херсона, а й навіть з Херсонської губернії. Важко було йому знову залишати незакінчену роботу, однак вибору не було, і він мусив підкоритися.

Будучи відомим і здобувши авторитет, цього разу Олександр Олександрович не залишився без роботи. Його запросив до себе відомий земський діяч із Харкова Є. Гордієнко з метою написання огляду 25-річної діяльності харківських земських установ.

Як досконалий фахівець у 1891 році О. Русов одержав запрошення на посаду міського статиста до Києва. Він з радістю погодився, адже його очікували зовсім інші масиви роботи. Тим часом в Харкові на засіданні міської думи 7 лютого 1892 року прихильники статистичних робіт домоглися ухвалення рішення про проведення переоцінки нерухомого майна в місті та про відкриття посади статистика в міській думі, на яку й було рекомендовано О. Русова [284]. Швидко закінчивши перепис Києва, він приймає запрошення харків'ян, однак з однією умовою – дозволити залучити до цієї роботи Л. Падалку – свого херсонського асистента, відомого статиста, спеціаліста-історика.

У будь-якому місті О. Русов розпочинав роботу з ретельної підготовки. На початку березня він був зарахований до складу комісії, завданням якої була переоцінка нерухомості міста. На засіданні 23 березня О. Русов оприлюднив «Доклад комиссии по выработке оснований переоценки недвижимых имуществ г. Харькова» (1892) [166, с. 14]. А 29 травня 1892 р. міська дума ухвалила постанову про проведення перепису та затвердила О. Русова керівником комісії [277]. У грудні 1892 року були оприлюднені результати перепису [154].

Водночас О. Русов не полишав своїх соціально-економічних досліджень і написав рецензію на книгу К. Постнікова «Южно-русское крестьянское хозяйство» (1891), в якій ґрунтовно проаналізував форми сільського співжиття [175], а також зробив вагомий внесок у розвиток земської статистики, написавши для секції статистики ІХ з'їзду російських природознавців і лікарів ряд статей: «Про бажану організацію земської статистики», «Поповнення програми основних земських статистичних досліджень питанням про вартість інвентарю землеробських господарств», «Про необхідність вивчення руху сільськогосподарських робітників з трипільної чорноземної смуги в Новоросійську степу» [там само].

У 1891–1892 роках Олександр Олександрович брав участь у заходах статистичного бюро Полтавського губернського земства, що стосуються опису селянських господарств у Лохвицькому, Пирятинському й Роменському повітах. У цей же час О. Русов написав декілька рецензій у «Киевскую старину». Так, в рецензії на «Збірник з господарської статистики Полтавської губернії. Прилуцький уїзд» (1892) дослідник акцентував на позитивних змінах

в описі кожного окремого селища та детально проаналізував сільськогосподарський економічний побут [190]. А в рецензії на працю Я. Забіло «Досвід вивчення українських селянських ярмарок» (1892) О. Русов високо оцінював це дослідження: «Ця праця є найвизначнішою серед творів нашої місцевої літератури». Автор робив цінне відкриття, яке полягало у тому, що «книг малоросійською мовою на ярмарку всього 37, тоді як російськомовних – близько 370, однак, не дивлячись на це, такі книги, як «байки» Глібова, читаються і купуються більш охоче (не дивлячись на їхню дороговизну), ніж інші російськомовні книги» [188, с. 516]. У кінці рецензент написав побажання, щоб праці такого типу увійшли в обіг земських статистичних установ [там само].

На початку 1895 року О. Русова знову запросили до Чернігова для проведення зведеного опису Чернігівської губернії. Цій праці він віддав чотири роки свого життя. За цей час він написав велику за обсягом наукову роботу, двотомне видання – «Описание Черниговской губернии» (1898–1899), яка зайняла визначне місце у російській статистичній літературі. Книга виходила друком протягом 1898–1899 років.

У цій праці автор описав історію утворення губернії та її склад, дав характеристику природного середовища, змалював особливості заселення території, історію та етнографію, проаналізував розподіл площі губернії на угіддя, стан землеволодіння та скотарства, ґрунтовно розглянув форми землеволодіння, охарактеризував зміни кордонів і станового складу населення. В додатках містились 19 земельних карт Чернігівської губернії та ряд таблиць [152]. У передмові автор написав: «Це не лише моя монографія, придатна для опису невеликого селища, і не лише таблиці, яких достатньо для величезної держави, а щось середнє між описовим і таблично-статистичним методом викладу» [там само].

У 1901 році Комісія Харківського університету в ході конкурсу на кращу працю, що стосувалася б економічного становища сільського населення визнала найкращою роботу О. Русова «Описание Черниговской губернии» (1898–1899). Автору було присуджено премію в розмірі 500 рублів, а рецензент В. Левицький отримав золоту медаль [62].

У 1899 році головний адміністратор-чиновник Полтавської губернії, зважаючи на невідкладну потребу в статистичних дослідженнях і високий рівень кваліфікації О. Русова, запропонува йому обійняти посаду завідувача статистичного бюро. У Полтаві Олександр Олександрович виконував різноманітні завдання: під його керівництвом проводились описи повітів і міст, друкувались огляди сільського господарства Полтавщини за 1898–1900 роки, публікувався статистичний щорічник за 1898 рік, удосконалилась методика поточної статистики [83]. Протягом літа й осені 1900 року під його керівництвом проводився подвірний перепис усіх повітів і міст губернії. Програму оцінно-статистичних досліджень О. Русов доповнив питаннями про систему рільництва, способи обробітку ґрунтів, ступінь використання добрив тощо. Керуючи 500 реєстраторами, він за короткий строк закінчив перепис, укотре довівши таким чином свій високий рівень теоретичної підготовки та наявність неабияких організаторських здібностей [там само].

Коли на Полтавщині з ініціативи Сільськогосподарського товариства і земства розгорнувся рух за створення кооперації, О. Русов увійшов у склад комітету для організації товариств кооперативного типу.

Блискуче розпочавши діяльність статиста-практика, О. Русов усе своє життя вдосконалював статистичні теорії, втілюючи їх на практиці та заглиблюючись у наукове вивчення обраної ним спеціальності. Олександр Олександрович, будучи в душі художником, вніс в статистичну науку ту ж чутливість, яку він виявляв і в галузі музичного мистецтва. Цифри перепису, що відображають рівень життя в Україні, так само він відчував душею, як українські пісні, які він виконував.

Його добропорядність, високий професіоналізм, самовідданість під час виконання будь-якої справи вирізняли Олександра Олександровича з-поміж інших діячів як досвідченого фахівця у галузі статистичної науки. «Кожне слово, кожна цифра, яка випускалась ним у друк, – писатиме про О. Русова В. Хижняков, – були ним ґрунтовно, до педантизму виважені й перевірені» [226, с. 306].

З огляду на його популярність у галузі статистики, а також широкі культурні й суспільні зв'язки 30 серпня 1901 року земські діячі з

дозволу голови Полтавської губернської земської управи організували урочисте відзначення 25-річчя статистичної діяльності О. Русова. Ювілярові надійшло 114 привітань. Його вітали земські статисти, громадські й наукові працівники, представники української інтелігенції – О. Пчілка, М. Кропивницький, М. Заньковецька, М. Садовський, П. Саксаганський, І. Карпенко-Карий та інші. Вітальні листи було зачитано, а потім вкладено до спеціально виготовленого альбому, який і вручено ювілярові [229]. Ряд часописів і газет також присвятили О. Русову свої публікації: «Одеський листок (№ 229)», «Южный край (№ 7126)», «Юг (№ 1003, 1010)», «Хуторянин (№ 35, 37)», «Харьковские губернские ведомости (№ 228)».

У 1902 році на території Полтавської губернії масово відбувалися селянські повстання, відкритті виступи проти поміщиків. Міністр внутрішніх справ В. Плеве був переконаний, що селяни піддаються провокації статистів, і вирішив звільнити з посади «політично неблагонадійного» О. Русова та заборонити йому проживати на території всієї Малоросії. Олександр Олександрович був вимушений виїхати до Петербурга, де працював з 1902 по 1908 рік на посаді завідуючого статистичним відділом страхової компанії «Надія».

Прибувши до Петербурга, Олександр Олександрович долучився до роботи «Вільного економічного товариства». У «Працях Вільного економічного товариства» з'явилися такі його доповіді: «Доклад А. А. Русова в статистической подкомиссии Императорского Вольного Экономического Общества по вопросу о введении преподавания статистики в средних учебных заведениях» (1903) та «О статистико-экономической программе Н. И. Зибера» (1903) [135; 167].

Як справжній дослідник і аналітик О. Русов продовжував свою наукову діяльність. Так, в «Українському віснику» з'являється ряд його науково-статистичних робіт. Однією з них є вагома праця «Несколько слов о территории и населении Украины» (1906), чорновий варіант якої ми знайшли в Інституті рукопису під назвою «Про Україну й український народ» [249]. У цій роботі автор ознайомлював читача із значною частиною Російської імперії – Україною, або ж Південно-Західним краєм, населення якої є одним із найдавніших і найкультурних та другим за чисельністю слов'янським народом. Дослідник описував кордони країни та губернії, які входять до її складу. Окрему увагу приділяв ґрунтам України, зазначаючи, що

«наділена Україна найдорожчим на світі багатством – чорноземом, який є дорожчим за золоті розсипи Сибіру та кращим за якість ніж чорноземи мадярського альфельда чи прерій Північно-Американських Штатів» [131, с. 224].

З-поміж іншого О. Русов у відсотковому співвідношенні наводив дані щодо роду занять, віросповідання та грамотності українців. На грамотності зосереджував найбільшу увагу, акцентуючи на необхідності викладання грамоти українською мовою, «як у недовгий період свобод, такі видатні українці, як лінгвіст Потебня і публіцист Драгоманов, у недільних школах Харкова і Києва починали навчати дітей їхньою рідною мовою» [там само, с. 225]. У додатку праці міститься карта з розподілом українського населення в Південній Росії.

У праці «Формы землевладения и землепользования на Украине» (1906) автор характеризував форми землеволодіння та землекористування, які використовувались в Україні, та описував, як і коли вони виникли [177]. А в праці «Земства на Україні» (1906) дослідник аналізував діяльність декількох українських земств, у яких йому довелося працювати [123].

У 1908 році О. Русов одержав пропозицію від директора Київського комерційного інституту обійняти посаду викладача статистики, яку з радістю прийняв, адже давно мріяв оселитися в Києві.

Новий вид діяльності О. Русова щиро сприйняли колеги, товариші, бо кращого спеціаліста-статиста, науковця і водночас досвідченого викладача годі було й уявити. «Адже у Вас доводиться всього вчитися, – писав відомий агроном і статист О. Фортунів, захоплюючись науковою діяльністю О. Русова, – і старе чернігівство, і Ніжинський повіт, і насичені роботи зі статистики Херсонщини, і чудовий двохтомний опис Чернігівської губернії, і добре продумана статистика Полтавщини – все це Ваші праці» [65, с. 21].

У Комерційному інституті крім викладацької діяльності, О. Русов активно займався науковою та видавничою: був членом Ради, членом навчального Комітету інституту та редактором інститутського журналу «Известия Киевского коммерческого института», на сторінках якого висвітлювались питання організації навчального процесу, викладання окремих предметів. Так, у 1909 році на сторінках журналу

з'явилась цікава праця Олександра Олександровича «Краткий обзор развития Русской Оценочной статистики» (1909) [169], а згодом окремим тиражем виходить і книга [170].

Навчальний Комітет відряджав викладачів на вчені з'їзди зі спеціальною метою. Так, було відряджено викладача О. Русова разом з професором М. Довнар-Запольським та професором В. Косинським на з'їзд натуралістів. Звіт про відрядження був опублікований на сторінках інститутських «Известий».

Наприкінці 1908 року у професорсько-викладацького складі Київського комерційного інституту виникла ідея щодо організації на базі інституту наукового Товариства економістів. Мета цього Товариства полягала в розробці загальних питань економічної науки та у вивченні економічного стану півдня царської Росії. 11 лютого 1909 р. було проведено перше засідання Товариства економістів на базі Київського комерційного інституту. Серед великої кількості присутніх на ньому був і О. Русов. Всіх присутніх було визначено членами-засновниками Товариства економістів [96].

У Інституті рукопису нами знайдено кілька цікавих доповідей Олександра Олександровича, що були прочитані ним на засіданнях Товариства [274]. Наприклад, доповідь, присвячена 50-річчю реформи 1861 року, в якій автор засуджує негативні сторони реформи [265].

Одночасно з діяльністю Товариства економістів на базі Київського комерційного інституту ініціативною групою викладачів цього ж інституту – О. Корчаком-Чепурківським, С. Русовою та І. Гречко на чолі з О. Русовим – була внесена пропозиція директору інституту М. Довнару-Запольському стосовно вивчення поряд з економічними науками наук гуманітарного спрямування. Ця ідея була схвалена радою професорів інституту та Київським губернатором. 10 грудня 1909 р. на базі Київського комерційного інституту цією ж групою викладачів офіційно засновується Товариство любителів соціальних знань, яке було занесено до державного реєстру товариств під № 110 [240].

Метою Товариства було сприяння розвитку та поширення знань з питань права, історії, археології, етнографії та літератури. Для досягнення цієї мети на загальних засіданнях товариства розглядалися наукові розробки проблем вищезазначених наук, а також обговорювалися питання їх викладання у середніх та вищих

навчальних закладах. Комітетом товариства, до якого входив також і О. Русов, для популяризації історико-філологічних наук організовувалися платні та безкоштовні публічні лекції, читання рефератів і доповідей для бажаючих осіб; організовувалися екскурсії по Києву та за його межі з науково-пізнавальною метою як для членів товариства, так і для учнівської молоді; проводилися конкурси, за результатами яких присвоювалися премії за найкращі наукові роботи в галузі гуманітарних наук [242].

Був О. Русов і активним членом статистичної комісії на базі Українського наукового товариства в Києві, заснованого в кінці 1906 року з ініціативи М. Грушевського і групи київських громадянців за зразком Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові. Метою товариства була організація та розвиток української науки і пропаганда її здобутків серед широкого загалу. Головою товариства став М. Грушевський, секретарем І. Стешенко. Фінансову основу для діяльності товариства сформували членські внески і пожертвування меценатів (зокрема відомого помолога В. Смирненка). Українське наукове товариство мало три секції (історичну, філологічну і математично-природничу) та дві комісії (медичну і статистичну); публікувало наукові праці, організовувало публічні засідання з науковими доповідями в приміщенні Українського клубу в Києві. Членами товариства були В. Антонович, К. Мельник-Антонович, М. Біляшівський, М. Василенко, Ф. Вовк, Б. Грінченко, І. Джиджора, В. Дурдуківський, П. Житецький, І. Каманін та ін. До цього наукового осередку приєднався і О. Русов. На підставі протоколів засідань статистичної комісії ми можемо зробити висновки про надзвичайно плідну наукову діяльність Олександра Олександровича [275].

Водночас Олександр Русов залишався членом львівського Наукового товариства імені Т. Шевченка та брав участь у з'їздах російських природознавців і лікарів, виступаючи з доповідями статистичного змісту [126; 149; 150; 172].

Будучи людиною небайдужою до суспільного розвитку, у період з 1911 по 1914 роки О. Русов продовжував свої дослідження. Так, нами знайдено в Інституті рукописів працю «О задачах статистическо-экономического исследования полосы над Двиной и Днепром для проекта соединения Риги с Херсоном» [261]. Автор повідомляв, що основна увага в цьому дослідженні належить вивченню географічних,

геологічних, топографічних, гідрографічних, ґрунтових, кліматичних та інших особливості означеної місцевості. Крім вивчення природних багатств, необхідне також дослідження чисельності населення, розміщення його по території, вивчення кількості фабрик і заводів, кількості одиниць транспорту на досліджуваній території. «Основною метою статистико-економічного дослідження території Дніпра та Західної Двіни для створення водного шляху між Чорним і Балтійським морями, – писав О. Русов, – є залежність між вимогою економічного життя і затратами на покращення цього шляху». Праця була оприлюднена О. Русовим у вигляді доповіді на засіданнях правління Київського округу [132; 183; 184].

Практична діяльність О. Русова роками була пов'язана з земствами, які в українській історії загалом оцінюються позитивно. Адже відомо, до їх складу обиралися також і вчителі, і лікарі, і агрономи, і статисти та ін. представники прогресивної інтелігенції. Їх діяльність була багатогранною. Вагомий внесок зробили земства і у справу розвитку народної освіти. О. Русов не раз у своїх роботах звертався до узагальнення роботи земств. У 1914 році в журналі «Світло» з'явилася його стаття «Про земство, коли й як його заведено, як впорядковано і яка поміч од його» (1914). У ній автор робив екскурс в історію заснування земств на Україні та аналізував сучасний йому стан [160].

Не залишав поза своєю увагою нові праці у галузі статистики. Так, у журналі «Україна» 1914 року з'явилося його критичне дослідження праці «Третья подворно-хозяйственная перепись в Полтавской губернии 1910 года», видане в Полтаві 1913–1914 роках. Дослідник зазначав, що у цій праці описана історія, склад населення, відомості про господарське життя Полтавської губернії. Вказуючи на позитивні сторони цієї роботи, він говорив, що «Полтавське земство першим в Росії дійшло тієї думки, що треба робити періодично господарські переписи через кожні 10 років», а також, що ця праця дає не лише ґрунтовні матеріали для написання наукової дисертації, а й має велику практичну цінність для земства. Вказує й на негативні сторони, адже в 1910 році не було здійснено перепису двох великих міст Полтавської губернії – Полтави і Кременчука [162]. Ще однією працею такого напрямку стала стаття в журналі «Украинская жизнь» під назвою «Галичина по данным 1910 и 1912 гг.» (1916). У цій праці О. Русов

проаналізував територію розселення західних українців, поляків та представників інших національностей у Галичині, стан земельних угідь та сільського господарства краю [118]. Важливою була критична стаття «По поводу переписи г. Баку» (1916), в якій автор звертав увагу читачів на те, що рівень міської статистики в Російській імперії дуже низький. Він також акцентував увагу на тому, що цінний матеріал для фахівців надають міські переписи, а саме одинденний перепис мешканців міста Баку 22 жовтня 1913 року [139].

Ще однією важливою працею О. Русова є «Статистика украинского населения Европейской России» (1916), яка була видана вже після смерті автора в збірці за редакцією Ф. Волкова та професора М. Грушевського «Український народ в його минулому й майбутньому». У цьому дослідженні Олександр Олександрович проаналізував територіальне розміщення, розподіл за статтю, віком, родом занять, кількістю українське населення за демографічним переписом 1897 року. Особливу увагу автор приділяв питанню грамотності населення, адже у 1897 році відсоток грамотності складав лише 13,6%. За цим показником на той час українці перебували на останньому місці серед народів Російської імперії [143, с. 405]. Про деталі написання цієї вагомий праці ми дізнаємось з листування О. Русова з М. Грушевським [299].

Отже, Олександр Русов виявив себе не лише першокласним статистом-дослідником, а й об'єктивним критиком економічної літератури загалом в Російській імперії і в Україні зокрема.

Розробка і реалізація на практиці нових методів статистичного дослідження, раціональне впровадження оцінних робіт, ряд статистичних описів окремих губерній, повітів і міст України, керівництво місцевими переписами населення і аналіз їх результатів, – це вагоме наукове дослідження О. Русова, яке нерозривно пов'язує його ім'я з історією української статистики. Майже 30 років віддав він цій діяльності, подорожуючи земською Україною і не засиджуючись довго на одному місці. «В постійних переїздах з одного міста в інше, – писатиме про О. Русова П. Смуток, – в цьому безперервному дослідженні краю Олександр Олександрович детально вивчив місцеві економічні умови й зіткнувся з земським життям лівобережної та степової України» [211, с. 10].

Такі його праці, як «Нежинский уезд» (1879), «Описание Черниговской губернии» (1898), «Харьков по переписи 1893» (1893) та інші були премійовані або схвалені Імператорським Географічним товариством і визнані «зразковими стосовно принципів, широти поглядів, старанного й детального збирання матеріалу, стосовно глибини висновків, наукового методу і нових прийомів опрацювання матеріалу. Цей метод дослідження дістав назву – Чернігівський тип земської статистики» [295, арк. 5].

Отже, підсумовуючи багатогранну науково-статистичну діяльність О. Русова, можна з впевненістю сказати, що він був справжнім майстром своєї справи. Під його авторством вийшла велика кількість статистичних праць, рецензій схвального і критичного змісту. Вчений був засновником та активним членом багатьох наукових товариств, що мали на меті підняти загальний рівень розвитку української науки на вищий щабель та пропагувати її здобутки серед широкого загалу.

2.3. Видавнича діяльність Олександра Русова як спосіб просвітницької діяльності

Друга половина XIX – початок XX ст. в історії української культури позначена створенням значної кількості газет і часописів, які стали джерелом різноманітної інформації, а також пропаганди політичних і науково-педагогічних знань. Періодичну пресу українські громадівці активно використовували з метою поширення знань серед народу, формування громадської думки на захист освіти, піднесення загального культурно-освітнього рівня широких верств населення.

Як активний учасник громадсько-просвітницького руху Олександр Русов виявив себе активним журналістом, редактором та видавцем. На сторінках періодичних видань він публікував різні матеріали педагогічно-просвітницького, наукового та освітнього спрямування.

Здібності О. Русова до написання різного роду матеріалів виявилися досить рано: ще будучи студентом, він почав публікувати наукові розвідки. Так, у 1868 році у журналі «Киевлянин» публікується ряд його статей під назвою «Недостаточные¹ студенти в

¹ Неимущие(уст.) – незаможні

Киеве» (1868) [127], написанням яких керував М. Драгоманов. Пізніше, у 1873 році, у цьому ж журналі публікується звіт О. Русова про діяльність Південно-західного відділу Імператорського Російського Географічного товариства [120]. Назви друкованих матеріалів свідчать про широту його інтересів, ерудицію.

У 1875 році Олександр Олександрович став співробітником та дописувачем у «Киевском Телеграфі». У цьому ж році на пропозицію видавця газети Є. Гогоцької громадівці об'єдналися в редакційну колегію, до якої увійшли Ф. Вовк, М. Драгоманов, М. Зібер, С. Подолинський, Ю. Цвітковський. Серед них був О. Русов. Ця редакційна колегія визначала програму і редакційну політику газети, мета якої полягала в служінні інтересам населення малоросійських та південно-західних губерній, сприянні поліпшенню його економічного та соціального побуту і полегшенню діяльності інтелігенції в цьому напрямі.

Завдяки діяльності О. Русова та його соратників «Киевский телеграф» перетворився на дієвий друкований орган українофільства. «Сміливо скажу, що в Україні ніколи не було видання, яке так би підходило за своїм напрямом програмі Кирило-Мефодіївського братства 1847 року, зрозуміло, що з відповідними часу змінами, як наш Київський телеграф», – писав М. Драгоманов [202, с. 17]. На шпальтах газети свідомо проголошувалися народницькі (українофільські) принципи, в матеріалах активно і доступно розглядалися нагальні громадські, економічні, соціальні питання (про народні школи, освітні заклади в Харкові, Одесі, Херсонському земстві, відхідні промисли українських селян у Новоросії та багато ін.). Деякі матеріали, зокрема на історичну тематику, публікувалися українською мовою і практично всі вони стосувалися нагальних проблем життя українського суспільства і мали громадський резонанс. Отже, газета «Киевский телеграф» на той час, коли у ній працював О. Русов, була одним із найпопулярніших і найцікавіших місцевих видань свого часу.

Перебуваючи у 1874–1875 роках у Петербурзі, Олександр Олександрович «навчався газетної справи», був дописувачем та співробітником російської газети «Санк-Петербургский Весник» [257, арк. 8].

Важливою справою, якою займався О. Русов, було видання Шевченкового «Кобзаря» за кордоном. Олександр Олександрович вже мав «досвід роботи» з «Кобзарем», адже ще на початку 1873 року Громада доручила йому поїхати в Звенигородський повіт і домовитися з братами Т. Шевченка стосовно придбання у них права на видання творів письменника. Поїздка увінчалася успіхом. О. Русов із старшим братом Т. Шевченка приїхав до Києва, де було укладено відповідну угоду й проведено купчу операцію на 2 тисячі карбованців [168, с. 45].

Отже, весною 1875 року до Олександра Олександровича з Києва приїхав посланець від Київської Громади Ф. Вовк. Він привіз підготовлені до видання твори Т. Шевченка та передав О. Русову громадське доручення терміново поїхати за кордон та опублікувати Шевченків «Кобзар», оскільки російська цензура не дозволяла цього робити на місці. «Кобзар» мав складатися з двох томів: у першому планувалося опублікувати вірші, пропущені цензурою в Росії, а в другому – всі ті, що підлягали забороні, але дуже цінні в контексті творчості великого поета [194, с. 135]. Від свого знайомого поета і тодішнього секретаря чужоземного відділу в Цензурному Комітеті Якова Петровича Полонського Олександр Олександрович дізнався, що зі справою слід поспішати, оскільки передбачалося впровадження нових цензурних обмежень, а особливо – для українського слова. Треба було встигнути до їх появи переправити до Росії хоч би першу частину «Кобзаря», яка пройшла цензуру.

У травні 1875 року О. Русов вирушив до Праги в зв'язку з бажанням прослухати курс порівняльної граматики слов'янських мов відомого словацького мовознавця, професора Мартіна Гаттала й побувати в деяких австро-слов'янських країнах, а також відшукати у родині П. Шафарика кінець поеми Шевченка «Іван Гус».

З проханням про публікацію «Кобзаря» О. Русов звернувся до Едварда Грегра – редактора чеських «Народних листів», який мав велику типографію й займався книготоргівлею в Празі. Просив О. Русов ще й про те, щоб Е. Грегр поставив своє ім'я як видавець, «...бо мені, росіянинові, що втік від домашньої цензури, видає за кордоном щось нецензурне, звісно могло б добре дістатись...» [142, с. 128].

Олександр Олександрович впорядковував матеріали, привезені Ф. Вовком, самотійно корегував і редагував рукопис. У ході роботи виникало багато труднощів, адже науково розробленої української граматики ще не було. Про це він писав близькому другові й соратнику П. Житецькому: «Сором страшений без усякої грамоти писати. А де ж ту грамоту взяти? Не в Сірка ж позичити» [252]. Далі Олександр Олександрович в листі подає цілу низку правописних запитань: просив ученого описати особливості вживання «ї», складні граматичні випадки. «Перегортаючи нині сторінки того унікального видання Шевченкових творів, – зазначає В. Плачинда, – на якому виховувалось не одне покоління передової молоді, переконуємося, що вжито тут немало із запропонованих Житецьким і схвалених громадівцями правописних змін» [88, с. 84].

Крім того, за дорученням Громади Олександр Олександрович мав ще додати до видання спогади сучасників Т. Шевченка – М. Костомарова, К. Михальченка, Я. Полонського, І. Тургенєва та ін. Частину цих спогадів О. Русов зібрав ще раніше. «Ще не від'їжджаючи з Петербурга, – писав він пізніше, – заходився я писати листи до багатьох людей, які знали Шевченка за його життя, щоб вони написали свої спогади про нього або й свої думки про характер його поезії. З Праги я знову писав до них, нагадуючи їм про своє прохання; але більшість з них давали мені відповідь, що не візьмуть на себе права критикувати твори великого поета, бо на те не здатні, анекдоти з його життя, які вони знали, казали вони, не варто згадувати...» [203, с. 95–96].

Найбільш прихильно до прохання О. Русова поставився І. Тургенєв, який жив тоді біля Парижа у своєму хуторі Бужіваль. Не забарився з листами й Я. Полонський, з яким часто листувався О. Русов, його спогади увійшли до першого тому. М. Костомаров надіслав свої згадки про Т. Шевченка у 1876 році, тому помістили їх лише у другий том.

Навесні 1876 року було закінчено публікацію «Кобзаря». І тепер постала нова проблема: як надіслати книгу до України. Хоч перший том складався з дозволених російською цензурою творів, надії на легальне перевезення не було, оскільки саме в цей час був виданий Емський указ 1876 року, що забороняв поширення літературної

продукції українською мовою. Що стосується долі другого тому, то вона викликала велику тривогу, оскільки він складався з творів, не дозволених цензурою. І все ж таки О. Русову вдається одержати дозвіл на перевезення 5 тис. примірників першого тому в Росію, а другий том переправити в Галичину. Частину примірників обох томів Олександр Олександрович залишив у книгарні Едварда Грегга [141, с. 136].

А щоб за кордоном змогли зацікавитись празьким виданням «Кобзаря», дружина Олександра Олександровича Софія Русова переклала багато невеликих за обсягом творів Т. Шевченка французькою мовою, написала короткий зміст більшості поем, подала коротку біографію поета і всі ці замітки, як матеріали до статті, передала до редакції «Revue des deux mondes». У справі популяризації нового видання допоміг І. Тургенєв, який знайшов співробітника органу всесвітньої преси, що знав російську мову, і просив його за матеріалами, переданими С. Русовою, написати про Т. Шевченка. Таким чином французи були ознайомлені з творчістю українського поета, німці ж ознайомились з ним після книги Боденштедта *Ukraine Dichter* [там само].

У 1881 році О. Русов, який уже набув досвіду, одержує пропозицію стати неофіційним редактором газети «Труд». В Інституті рукопису зберігається договір між видавцем газети «Труд» Г. Корчак-Новицьким та редактором О. Русовим, датований 4 лютого 1881 року. У цій угоді зазначається, що О. Русов за річну оплату 1500 крб. має редагувати періодичний орган – газету «Труд» [283].

За задумом газета мала сприяти розвитку української ідеї в суспільстві. Буквально з перших номерів «Труд» писав про скрутне становище селянства, сповільнений розвиток освіти, національний гніт в Україні, публікація розвідок з історії України та етнографії; висвітлював питання народного господарства і економіки.

Серед його передплатників були такі відомі культурні діячі, як М. Костомаров, В. Науменко, О. Ліндфорс, А. Лоначевський, Олена Пчілка та ін. Газета виходила тричі на тиждень і швидко здобула популярність у читачів.

Однак щирому українофілу працювати у легальній газеті було непросто. Ліберальні думки, які висловлював Олександр Олександрович у газеті, завжди викликали обурення влади.

«Становище Олександра Олександровича було страшне, – згадуватиме ці події С. Русова, – українці вимагали рішучих статей, критики – адміністративного безладдя, а цензура й адміністрація забороняла всіяке хоч трохи вільне слово» [197, с. 150]. Проте О. Русов задовольнявся й тим, що хоч інколи мав можливість сказати «слово правди». На жаль, незабаром газету, зміст якої не відповідав державній політиці, все ж таки було заборонено.

Продовжуючи видавничу діяльність у Херсонській губернії, Олександр Олександрович займався виданням Шевченкового «Кобзаря» для дітей. Цю справу доручила йому Київська Громада ще у 1880–1882 роках. Хоча йому й довелося залишити Київ, О. Русов не відмовився довести справу до кінця. Уже перебуваючи в Херсонській губернії, він сам складав список віршів «Кобзаря», почав залучати інших до цієї роботи, просив художників малювати ілюстрації. Книгу сподівався виготовити на гектографі, який мав і яким користувався гурток народовольців. У Інституті рукопису нами знайдено листування між М. Лисенком та О. Русовим. У своїх листах останній просить перевірити список віршів для дітей та внести свої корективи в зміст. Є й листи-відповіді М. Лисенка [287]. На жаль, цьому задуму не судилося здійснитися. Близький друг О. Русова В. Науменко з цього приводу писатиме: «І до цього дня такого «Кобзаря» для дітей немає, але все ж таки думка була, і ім'я О. Русова не лише пов'язане з цією думкою, але навіть, можливо, близьке до її виконання» [65, с. 24].

Протягом усього життя Олександр Олександрович шукав можливостей для здійснення своїх видавничих планів з метою просвіти українського народу. Так, у 1882 році у нього з'явилась ідея видати каталог, у якому було б систематизовано як наукові, так і популярні книги. «Серед значної кількості книг, яка з кожним роком все більше кількісно зростає, – розмірковував він, – важко орієнтуватись простому читачеві, який тільки починає свою самоосвіту. А між іншим, читання, яке не має хоч якої-небудь поступовості та системності, часто приносить негативні результати» [42].

Отже, у квітні цього ж року О. Русов разом з дружиною – відомим педагогом Софією Русовою – видає «Каталог систематического чтения» (1882), до якого включають книги російською та українською мовами. У першому розділі «Каталога» автори вмістили «найлегшу»

для сприйняття белетристичну літературу, яка разом з критикою та історією літератури мала важливе значення для розвитку молодого, незнайомого зі всіма реаліями життям і незвичного до «серйозного» читання читача. У наступному розділі було вміщено літературу з природознавства. Згідно з обраним авторами порядком, книги було розміщено в «Каталогі» від популярних до наукових. Ще один розділ містив книги з суспільних наук, у ньому автори дотримувалися синтетичного методу, обґрунтовуючи це тим, «що тільки знання загальних законів допоможе орієнтуватися в масі фактів і дрібних подробиць, у багатогранних сторонах людського життя» [там само].

Статті і книги, які ознайомлювали читача з тогочасним становищем у Росії та Західній Європі, було віднесено до останнього розділу. Саме цьому розділу Олександр Олександрович надавав найбільшого значення, зауважуючи на тому, що «тільки пізнання загальної картини всіх історичних фактів і філософських поглядів дасть змогу читачеві позбутися одностороннього погляду на безліч питань сьогоденного життя і дасть йому належну просвіту» [там само, с. 3].

«Каталог систематического чтения» набув широкої популярності серед молоді, тому в 1883 році був доповнений та перевиданий. Однак, побачивши в ньому загрозу для державного порядку, жандармське управління вилучило каталог, звинувативши авторів у порівнянні та розповсюдженні «забороненої» літератури [298]. Згодом подружжя Русових були віддане під нагляд поліції. Документи щодо цієї справи зберігаються в Центральному державному історичному архіві м. Києва.

У 1886 році О. Русов займається редагуванням і підготовкою до видання збірника «Степ» (1886). Вагомості збірнику додавало те, що частина вміщених у ньому творів була написана українською мовою. «Степ» починався звичним для того часу стилем – російськими віршами, в яких змальовувалася ніч у степу. Далі були вміщені оповідання Д. Мордовця, драма «Бондарівна» І. Карпенка-Карого, вірші Дніпрової Чайки та ін. О. Браунер подав три невеличкі оповідання українською мовою як ліричне інтермецо своєї наукової діяльності. Публікацією у цьому збірнику почалася наукова діяльність М. Грушевського. Закінчувався збірник дуже цікаво – статтею

О. Русова «Областное начало в земской статистике», спеціально написаною російською мовою.

Великий ідейний вплив мав О. Русов на формування літературних поглядів І. Карпенка-Карого та Д. Марковича. Так, одночасно з виданням збірника «Степ» за підтримки О. Русова в друкарні «Аспера» в Херсоні виходить друком «Збірник драматичних творів» (1886) І. Карпенка-Карого. Туди входили такі твори, як «Бондарівна», «Хто винен», «Розумний і дурень». Цікавою була історія драми «Бондарівна», що увійшла і до збірника «Степ», і до «Збірника драматичних творів». У збірнику «Степ» перед драмою «Бондарівна» було вміщено «Пісню про Бондарівну» з приміткою, що записана двічі, – на Поділлі 1884 року і на Київщині [218, с. 56]. У 1887 році виходить друком «Наймачка» І. Карпенка-Карого.

Починаючи з 1890 року, на запрошення редактора О. Лашкевича О. Русов став активним дописувачем журналу «Киевская старина» [289]. Тут вміщувалися його статті з різних галузей знань – історії, літератури, етнографії, статистики України, наприклад «Облога і взяття Очакова» (1888), рецензія на книгу «Матеріали для оцінки земельних угідь Кролевецького повіту» (1888), рецензія на книгу Ю. Постнікова «Південно-російське селянське господарство» (1892), «Теорбаністи Грегор, Каетан і Франц Відорти» (1892), «Колекція малюнків Шевченка» (1894), «Декілька слів про значення праць і творчості М.В. Лисенка для малоросійського народу» (1903), «Яка роль Возного в «Наталці Полтавці» (1904), «Пригоди трьох київських студентів» (1904) та інші.

У 1895 році О. Русов займався виданням пісенного збірника «Живі струни» (1895) [158], до якого входили різножанрові пісні. У своїй збірці великого значення О. Русов надавав історичним пісням, адже саме в них найточніше збережена пам'ять про славне історичне минуле українського народу. Приділяв автор увагу і соціально-побутовим пісням. Ці пісні драматичні, психологізовані, увага в них сконцентрована на почуттях, через які звеличується людська душа, здатна на глибокі переживання, емоції.

Перебуваючи у Полтаві, Олександр Олександрович на пропозицію редакції газети «Хуторянин» став членом редакційної комісії [285]. Про спрямування газети свідчить її назва: вона присвячувалася питанням сільського господарства, промисловості, кооперації і

торгівлі. Виходила як орган Полтавського сільськогосподарського товариства. Видавалася щотижня, а влітку – двічі на місяць. Була обсягом близько двох друкованих аркушів. Крім різноманітних статей сільськогосподарського спрямування, публікувалися також красномовні замітки, іноді – літературно-критичні статті. Газета надходила до безкоштовних бібліотек-читалень та бібліотек сільськогосподарських навчальних закладів.

У 1906 році у Петербурзі виходить друком журнал «Український весник». Його редактором став О. Русов. Журнал присвячувався висвітленню українського життя. Новий Петербурзький часопис об'єднав і консолідував як російськомовних, так і україномовних українців, а також росіян – прихильників українського руху в Російській імперії, сприяв зростанню національної свідомості. У редакційну колегію «Українського весника» об'єдналися однодумці, демократи, талановиті публіцисти, політики, економісти. Його дописувачами, авторами статей, оглядів, рецензій, повідомлень були І. Франко, О. Лотоцький, М. Могилянський, Д. Дорошенко, В. Гнатюк, П. Стебницький, Д. Багалій, В. Доманицький, С. Бородаєвський. Публікував свої праці тут і сам Олександр Русов. У своїх статтях він часто висвітлював питання, що так чи інакше стосувалися України, наприклад «Несколько слов о территории и населении Украины (1906), Карта «Распределение украинского населения в Южной России» (1906), «Формы землевладения и землепользования на Украине» (1906), «Земства на Украине» (1906).

На сторінках журналу знайшлося місце для обговорення селянського питання і шкільних потреб, участі України в державному бюджеті імперії і діяльності банків, розвитку національної культури і національних прав.

Особливу увагу О. Русов надавав забезпеченню регулярності видання журналу, збиранню коштів на це видання. Про це свідчить листування з М. Грушевським. Так, в останньому Олександр Русов писав, що «коли кажуть, що немає грошей, – я кажу, що треба, щоб вони були і щоб «Український весник» таки виходив...» [299]. З сумом О. Русов зазначав: «Невже Український Вісник закриється, як 30 літ тому закрилася «Основа», невже за ці 30 літ не знайшлося грамотних читачів на Україні. Побіжу ще до земляків, що зможуть допомогти грошима. Треба підмовити й таких росіян, що співчують

національній автономії (Бодуен де Куртене, Короленко, Барановський), щоб приставали до нашого гурту» [там само]. Часто й сам Олександр Олександрович давав гроші на цей український друкований орган.

Ще одним прогресивним часописом того часу в Петербурзі була щоденна газета «Страна». Редактором одного з відділів також був О. Русов [194, с. 191].

Крім того, Олександр Олександрович очолював «Благодійне Товариство видання загальнокорисних і дешевих книг», яке видавало книги та брошури українською мовою. О. Русов домагався, щоб попри всі труднощі, видавалося якомога більше книг українського правопису для поширення освіти українською мовою. Так, за його керівництва було видано брошуру «Про відкриття Америки» (1905) Д. Дорошенка, «Господарчі поради» (1905) Є. Чикаленка, курс метеорології «Подія на хуторі» (1906) О. Русова, «Буквар» (1906) та «Початкову географію» (1906) С. Русової. Брав активну участь у перекладі українською мовою та редагуванні «Святого письма» [196, с. 22]. Також у плани Товариства входило видати брошури українською мовою, у яких були б викладені основні принципи конституційного державного ладу [79]. «Це був сміливий крок, – згадуватиме С. Русова, – бо таких підручників російська цензура не пропускала українською мовою» [197, с. 186]. Навіть залишивши Петербург, О. Русов завжди розпитував про роботу Товариства у листах до знайомих, давав вказівки та поради. З любов'ю згадуючи про Товариство, називав його «кривим та сердешним» [18, с. 82].

Хоча Олександр Олександрович і жив у Петербурзі, душею він завжди був у рідній Україні. Особливо переймався він долею українських часописів, у які надсилав свої праці. Так, коли в 1906 році з'явилася надія на те, що українська писемність вже стала на твердий ґрунт, В. Науменко написав О. Русову про намір припинити видання «Киевської старини». Олександр Русов з сумом сприйняв цю звістку, адже він не бачив поки що зміцнілої української позиції. «Як же він зрадив, коли одержав звістку від мене, – згадуватиме В. Науменко, – що вирішено продовжувати видання наукового журналу під заголовком «Україна» [65, с. 91]. Від Олександра Олександровича у відповідь на цю звістку одержав такий привіт: «З Новим роком та новими заходами у сфері розвитку української словесності та історії

Шановну редакцію «України» вітає О. Русов. 1907 1/5» [там само, с. 91].

У новостворений часопис «Україна» О. Русов надсилав такі свої статті просвітницького характеру, як «Спомини про пражське видання «Кобзаря», (1907), «Дещо про панів у колядках» (1907) та інші.

У 1908 році О. Русов обіймав посаду викладача статистики Київського Комерційного Інституту та став редактором інститутського журналу «Известия Киевского Коммерческого Института». Інститутський часопис за його редакцією друкував результати науково-дослідної роботи та методики викладання дисциплін. На сторінках журналу (1909 кн. 2, 1910 кн. 5, 1911 кн. 10) друкувалися «Праці Товариства економістів при Київському комерційному інституті», у яких розглядалися загальні питання економічної науки та вивчення економічного стану півдня Російської імперії.

На сторінках журналу часто з'являлися праці й самого Олександра Олександровича. Наприклад, стаття «Краткий обзор развития Русской Оценочной статистики» (1909) [169].

Протягом усього життя Олександр Олександрович Русов займається просвітництвом українського народу. На сторінках таких українських газет, як «Світло» (Київ), «Южные записки» (Одеса), «Нова Громада» (Київ), «Дело» (Львів), «Правда» (Львів), «Громадська думка» (Київ), «Рада» (Київ), «Рідний край» (Полтава), друкувалися його статті й розвідки, присвячені українській тематиці. Він активно співпрацював із російськими періодичними виданнями такими, як «Былое» (С.-Петербург), «Рідна справа. Вісти з Думи» (С. -Петербург), «Статистический Вестник» (Москва), «Неделя» (С.-Петербург), «Вестник Европы» (С.-Петербург) та інші.

Отже, журналістська, редакторська та видавнича діяльність Олександра Олександровича Русова відіграла важливу роль у справі поширення освіченості серед українського народу, була вагомим внеском у громадсько-політичне та суспільне життя України. Він активно публікував на сторінках періодичних видань статті педагогічного, просвітницького характеру, наполегливо обстоював право українського народу на рідну мову та національну школу. Був видавцем і популяризатором наукової, навчально-популярної літератури, підручників та брошур для народної освіти.

Висновки до другого розділу

Аналіз етнографічно-культурницького аспекту просвітницької роботи О. Русова свідчить, що він зробив вагомий внесок в розвиток української етнографії. Значний інтерес він виявляв до народних пісень, дум і переказів з історичного минулого України, народних повір'їв, побуту і звичаїв українського народу. Одним з напрямів науково-етнографічної діяльності О. Русова була участь у археологічних дослідженнях. Доведено, що науковий доробок дослідника вміщує три аспекти: етнографічні статі, етнографічні рецензії, літературну критику.

Близько 30 років свого життя О. Русов віддав науково-статистичній діяльності, працюючи по всій Україні. Вчений зробив помітний внесок у розвиток вітчизняної статистичної науки та сприяв розвитку її авторитету в інших країнах. Завдяки його плідній науково-статистичній діяльності було:

- проведено ряд статистичних описів окремих губерній, повітів і міст України;
- розроблено новий метод статистичного дослідження – «Чернігівський тип земської статистики»;
- здійснено керівництво місцевими переписами населення й проаналізовано їх результати.

До наукового доробку вченого входить значна кількість науково-статистичних праць, рецензій на наукові статті, критичних зауважень до науково-статистичних робіт. Такі його праці, як «Нежинский уезд» (1879), «Описание Черниговской губернии» (1898), «Харьков по переписи 1893» (1893) та інші були відзначенні Імператорським Географічним Товариством.

З'ясовано, що вчений входив до складу таких наукових товариств, як:

- Імператорське товариство сільського господарства Південної Росії;
- наукове Товариство економістів;
- Товариство любителів соціальних знань;
- статистична комісія на базі Українського наукового товариства в Києві;

- Львівське Наукове товариство імені Т. Шевченка;
- Вільне економічне товариство.

Аналіз переконливо засвідчив, що просвітницькою спрямованістю характеризувалася також видавнича, редакторська, журналістська діяльність ученого, яка відіграла важливу роль у справі поширення освіченості серед українського народу, була вагомим внеском у громадсько-політичне та суспільне життя України.

На основі аналізу великої кількості архівних джерел встановлено, що Олександр Русов на сторінках значної кількості періодичних видань активно публікував статті педагогічного, просвітницького, публіцистичного, культурологічного спрямування; був співробітником таких газет, як «Киевский Телеграф», «Санкт-Петербургский Весник», «Хуторянин», редактором газети «Труд», «Страна», «Украинский весник», інститутського журналу «Известия Киевского Коммерческого Института»; наполегливо відстоював право українського народу на рідну мову та національну школу. О. Русов був видавцем і популяризатором наукової, навчально-популярної літератури, підручників та брошур для народної освіти. З метою просвіти українського народу він видав «Каталог систематического чтения» (1882), у якому було систематизовано як наукові, так і популярні книги. Важливою була участь О. Русова у справі видання Празького «Кобзаря».

Матеріали розділу відображено у публікаціях автора [107; 110; 111; 113].

РОЗДІЛ 3

ЗМІСТ ТА СПРЯМОВАНІСТЬ ОСВІТНЬО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОЛЕКСАНДРА РУСОВА

3.1. Внесок педагога у збереження української мови

Скрутний час переживала українська мова й нація загалом протягом всього ХІХ – початку ХХ століття. Відомий Валуєвський циркуляр (1863) та Емський указ (1876) офіційно забороняли викладати українською мовою у навчальних закладах, друкувати та видавати україномовні книги, підручники, завозити твори та переклади українською мовою з-за кордону, влаштовувати вистави, читання для народу. У цих складних умовах розвинувся громадсько-освітній рух визнання і збереження рідної мови, за розвиток національної освіти, культури, за поширення знань рідною мовою, зрозумілою і доступною всім верствам населення.

Серед плеяди діячів громадсько-освітнього руху вагома роль належить Олександру Русову. Будучи росіянином за походженням, він все своє свідоме життя провів у боротьбі за український народ, його культуру і мову. Влучно зазначила український громадський діяч Л. Старицька-Черняхівська: «Чуйне серце Олександра Олександровича відразу увібрало в себе горе українського народу: він побачив народ, залишений своєю інтелігенцією, стадо без пастиря, сліпих без поводарів. Цей народ, позбавлений свого рідного слова, позбавлений рідної школи, темний, обійдений чужими, забутий своїми, став рідним народом Олександра Олександровича і він віддав на служіння йому своє життя» [93].

Олександр Олександрович приділяв велику увагу питанню збереження самобутності української мови, необхідності її удосконалення до рівня розвинених літературних мов, запровадження її у школах та видання підручників українською мовою, розвитку вітчизняної освіти і науки.

За роки плідної освітньої діяльності О. Русов активно працював над програмою українізації початкової школи. Разом зі своїм другом та однодумцем І. Шрагом, який також був губернським гласним, він послідовно домагався викладання в школах місцевою (народною)

мовою [251, арк. 5], адже вважав, що навчання рідною мовою є більш ефективним для засвоєння нових знань, а викладання російською мовою не зовсім зрозуміле сільським учням, внаслідок чого вони більше часу витрачають на вивчення мови, а не на засвоєння нових знань з певного предмета [80, с. 22].

Вагомою справою у піднесенні української мови на вищий щабель стало видання словника української мови, у чому безпосередню участь взяв Олександр Олександрович. У своїх спогадах він писав, що робота була складною і клопіткою, потребувала величезного професіоналізму: «...розібрали карточки слів українських, виписаних з різних книг і з уст народу для словника української мови; міркували, як довести словник цей до наукової вартості, роз'яснивши у ньому українські слова латинськими; думали завести у цьому словнику такий правопис, щоб він відповідав усім філологічним і фонетичним вимогам української мови...» [141, с. 125]. Щодо роботи над упорядкуванням словника Олександр Олександрович листувався з відомим мовознавцем Олександром Опанасовичем Потебнею. У своїх зверненнях О. Русов прохав допомогти з написанням вступу та короткої граматики до словника [225, с. 77].

Робота над словником мала не лише наукове, а й безумовне просвітницьке значення. Як зазначає С. Русова, «...під час цієї роботи обмірковувалися також усі пекучі події, питання тогочасної української дійсності, обмірковувалися нові українські видання, вишукувалися способи, як переборювати все нові перешкоди для розвитку української літератури, як піднести українську культуру, яким шляхом іти в цих змаганнях» [194, с. 154].

Натхненний роботою над укладанням українського словника, Олександр Олександрович вирішує зробити ще один крок для піднесення української мови – написати граматику української мови.

Проблема створення простого, загальнодоступного, прийняттого на всій території України правопису була чи не найгострішою проблемою ХІХ – початку ХХ століття. Як стверджують сучасні мовознавці, зокрема В. Німчук, історія українського правопису унікальна, тому що «...здається, навряд чи є в світі ще один народ, якому чужі правителі або політичні партії наказували, як писати його мовою» [69, с. 5].

Загалом існувало два основні принципи, на основі яких

створювали та пропонували для загального вжитку різні численні варіанти правопису, – це фонетичний та етимологічний. Яскравим прикладом суто етимологічного принципу, в основу якого покладено історичні особливості, традиції написання, був правопис, створений М. Максимовичем, – компромісний варіант, що найбільше наближений до російського й віддалений від власної вимови. Його антиподом став суто фонетичний правопис М. Драгоманова, або драгоманівка, який найретельніше втілював принципи фонетичного письма, детально передавав особливості української вимови за принципом «один звук – одна буква». Але в зв'язку з тим, що драгоманівка була дуже переобтяженою, важкою у використанні та запам'ятовуванні, вона не прижилася.

Уникнути надмірного вживання літер і водночас зберегти природну передачу української вимови зміг П. Куліш, який запропонував власний варіант фонетичного правопису. Як стверджує сучасна дослідниця життя і діяльності П. Куліша О. Кравченко, «...це зумовлено тим, що, працюючи над унормуванням правопису, він намагався, по-перше, зберегти особливості народної мови, використати її як фактичний матеріал. Саме фонетичний принцип допоміг реалізувати таку мету вченого. По-друге, в освітньому розвитку українського населення він намагався полегшити процес навчання, тобто, щоб учень чи читач міг правильно вимовляти слова й звуки, бо етимологічна система і російські букви не могли цього забезпечити» [51, с.115]. Запропонований П. Кулішем правопис отримав назву «кулішівка». Для спрощення фонетичного правопису вчений запропонував нові літери й позначки для маркування голосних, йотованих та пом'якшення.

Орфографія, яку запропонував П. Куліш, поступово набула поширення на всій Україні. Саме «кулішівка», використана видавцями (П. Житецьким та ін.) першого тому «Записок Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического общества» (1873), лягла в основу наступних фонетичних правописів – «желехівки», прийнятої на деякий час для офіційного вжитку в Галичині та на Буковині, а особливо – «грінченківки». Таким чином, «кулішівка» заклала підвалини сучасного українського фонетичного правопису [74, с. 393–394].

Значним кроком вперед у розвитку українського правопису була

система, яку запропонував Є. Желехівський, скомпонувавши її на основі правопису «Русалки Дністрової» та «кулішівки» й презентувавши у праці «Малорусько-німецький словар» (1886). Особливістю правопису Є. Желехівського було те, що на позначення м'якості вживалася літера «є» (зілле, Євангеліє); йотований звук позначався буквосполученням «йо» (його, йолуп); «ь» позначалася м'якість «з», «с», «ц» (звїр, сьвіт); роздільна вимова губних перед йотованими звуками не позначалась (бю, беш), проте інших приголосних – позначалась (з'єднати, з'явище). Також вживався зайвий апостроф на межі префікса та подальшої голосної в корені (роз'учитися). Введення апострофа в новоукраїнську орфографію є заслугою саме Є. Желехівського. «Желехівка» була поширена на Галичині та Буковині аж до 1922 року завдяки підручнику С. Смаль-Стоцького та Т. Гартнера «Руска граматика».

У кінці ХІХ – на початку ХХ століття фонетичний правопис здобув остаточну перемогу над етимологічним. Етимологічним правописом на початку ХХ століття продовжували користуватися лише деякі видання Західної України («Галичанин», «Голос народа», «Православная Буковина» та ін.). Прогресивні періодичні видання Західної України та всі видання Наддніпрянської України користувалися фонетичним правописом. Проте слід зазначити й те, що на початок століття припадає етап впровадження, формування правопису, саме тому у виданнях Східної України зустрічаються елементи етимологічного правопису, діалектизми, хоча набагато рідше, ніж на Західній Україні, що пояснюється відсутністю єдиного сталого правопису.

Прибічником фонетичного правопису був і О. Русов, вважаючи його більш доступним для українського народу, а тому цілком зрозумілим є бажання вченого зробити свій внесок у розвиток граматики української мови.

У своїх спогадах про цей факт згадують близькі друзі О. Русова В. Науменко [65, с. 24] і В. Хижняков [226, с. 306]. В. Науменко з захопленням згадує про наукову роботу, яку не лише бачив, а й навіть мав у своєму архіві великий зошит, списаний самим О. Русовим. «...Він містив чорновий варіант частини української морфології. Весь матеріал був розбитий на параграфи, викладений українською мовою, з українською граматичною термінологією», – згадував В. Науменко.

На жаль, видати цю працю О. Русову не судилось, «...бо у 80-х роках навіть подумати про друк української граматики не можна було...» [65, с. 24].

У Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України зберігається ця рукописна праця під назвою «ГраMATика української мови» (1875) [додаток А]. Праця О. Русова досить структурована. Поділена на п'ять розділів, кожен з яких становить окрему цілісну частину:

– перший розділ – Грамота (Фонетика), складається з дванадцяти параграфів. Вивчає звуки, букви, склади та слова;

– другий розділ – Річ проста (Синтаксис), сімнадцять параграфів, вивчають частини речення;

– третій розділ – Річ складна. Складається з п'ятнадцяти параграфів і вивчає додані речі, їх сорти, вставні і чужі річі, розмову, бесіду;

– четвертий розділ – Слова у бесіді. Має шість параграфів. Вивчає вироб слів, надставки і припони, розряди слів, заміну слів значущих, флексії, зміни згуків, правопис букв;

– п'ятий розділ – Частини мови. Складається з ста п'ятдесяти чотирьох параграфів. Вивчає головні і другорядні частини мови [296].

Аналіз змісту підручника О. Русова засвідчує, що він відповідає *принципам*:

–*науковості* – автор використовує наукову термінологію української мови;

–*народності* – рідна для народу мова написання, відповідність його національним особливостям та історичному досвіду;

–*доступності і свідомості засвоєння знань*, що полягає у відповідності змісту, форм, способів викладу навчального матеріалу віковим особливостям дитини;

–*систематичності та послідовності подання знань* – текст структурований, поділений на параграфи. Навчальний матеріал подається від найпростішого (вивчення букв і звуків) до більш складного (вивчення частин мови).

Отже, проаналізувавши цю працю, ми дійшли висновку, що зміст і структура «ГраMATки української мови» старанно продумані, вона має п'ять розділів, що охоплюють весь курс української граматики; матеріал викладений українською мовою; залучено велику кількість

наукової термінології; як навчальний матеріал використано зразки усної народної творчості.

Все це вказує на те, що Олександр Олександрович старанно працював над створенням цієї праці. На жаль, вона і до тепер залишається не опублікованою.

Цікава стаття, яку О. Русов присвятив також українській граматиці, зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Вона має назву «Про український правопис». Автор розмірковував про сучасний стан української граматики, вказуючи, що нинішній український правопис сповнений невизначеності та суперечностей. Не тільки різні автори з різних місцевостей ставлять в коренях і закінченнях слів різні літери, але часто в одній і тій же книзі або в одному й тому ж номері газети можна зустріти різне написання одних і тих же слів. Олександр Олександрович пояснював це відсутністю шкільного викладання української мови, з одного боку, а з другого, недоліками прийнятого алфавіту, знаки якого не цілком відповідають фонетичним особливостям мови і сталим традиціям [260, арк. 1].

Автор зазначав, що багато чого у цій справі обумовлено тим, де і ким опублікований певний текст. Він вказував на суттєві відмінності між Львівським та Київським правописом, а також для прикладу наводив твори І. Нечуя-Левицького, з яких видно, що його правопис має відмінності і від Київського, і від Львівського. На цій підставі, О. Русов дійшов до невтішного висновку: «...правопис української мови знаходиться в досить хаотичному стані» [там само, с. 4], і якщо нічого не змінювати, то за теорією професора М. Грушевського, яку Олександр Олександрович підтримував, український народ з різних частин своєї держави вже через 20–30 років буде роз'єднаний на дві національності, які будуть різнитися в політичному, культурному, релігійному відношеннях між собою. Далі автор наводить безліч прикладів, як саме, на його думку, має бути сформований український правопис, а в кінці робить висновок, що все ж таки українська орфографія має базуватися на фонетичному принципі, адже це допоможе зберегти особливості народної мови, а також полегшить процес навчання, тобто, учень чи читач зможе правильно вимовляти слова й звуки. Однак він не відмовлявся цілком і від етимологічної

системи, пропонуючи ввести в український правопис букви «г», «ф», «дз», «дж» [там само, арк. 19].

Стаття «Про український правопис» не втрачає своєї цінності, адже вона може бути використана як матеріал для історії формування українського правопису, і таким чином дати нове життя праці О. Русова.

Олександр Олександрович щиро вірив і сподівався, що українська мова і література у своєму розвитку сягатиме світового визнання, буде не лише російським наріччям (як про те дехто писав), а самостійною незалежною мовою. Коли йому зауважували на марність цих надій, він говорив: «...глибоко вірю в те, що українська література розвинеться, безперечно, до рівня, за якого на ній будуть передаватися всі відтінки загальнолюдських знань» [232, с. 254].

Для досягнення своїх задумів вчений використовував найрізноманітніші засоби. Так, у 1893 році він брав участь в агітації інтелігенції Харкова щодо створення легального «Товариства любителів південно-малоруської мови й словесності» у Петербурзі. Адже «...створення такого легального товариства, – згадуватиме про це В. Науменко, – відкривало б двері для роботи, спрямованої на вивчення мови, етнографії і літератури України» [65, с. 25]. В Інституті рукопису нами знайдено листи О. Русова до О. Пипіна, в яких Олександр Олександрович з надією говорив: «...невже не знайдеться серед вищих правлячих осіб розсудливих людей, які б визнали наше природне право на мову так само, як право дихати повітрям» [291, арк. 7], а також звертався з проханням допомогти друкованим словом розсіяти всі страхи російської влади щодо українського сепаратизму, адже вважав, що «...ніякої сепарації не буде, коли серед багаточисленних Петербурзьких товариств буде й таке, що видаватиме малоросійські книги, створюватиме книжкові склади і магазини» [там само]. У цих же листах Олександр Олександрович висловлював свої хвилювання стосовно культурного і освітнього розвитку українців, ламаючи голову над тим, «...як би вийти з убогості матеріальної, інтелектуальної, моральної» [там само, арк. 6].

Боротьба О. Русова та його однодумців, українських діячів, за українську мову у час, коли цю справу розглядали передові російські наукові сили як «утопію», була свідомою і послідовною. Вченого не

зупиняло те, що останні заперечували правомірність і доцільність розвитку самостійної української літератури і культури. Будучи переконаним у необхідності вдосконалення самобутньої народної мови, вчений вірив у визнання її широкими колами в майбутньому. Така нагода випала у 1905 році під час офіційного скасування антиукраїнських законів. Олександр Олександрович як відданий українофіл та борець за свою мову й державу брав активну участь у цій справі.

У лютому цього ж року, скориставшись послабленням цензури в зв'язку з початком японської війни, він разом з іншими учасниками української громади надіслав голові Кабінету Міністрів С. Вітте доповідну записку, в якій йшлося про прагнення національно свідомої інтелігенції до надання рівних прав українській мові законним шляхом. Ця дія стала ще одним кроком на шляху боротьби за визнання української мови і культури в цілому.

Вагомою ідеєю цієї записки був навіть не дбайливо виписаний реєстр бід, заподіяних українській мові, культурі, освіті, а заклик до боротьби за радикальну зміну нестерпного становища усіма доступними засобами. «...То були перші переговори з імперським урядом, де Україна була презентована як певна автономна цілісність, хай навіть тільки мовно-культурна», – зазначає дослідниця О. Забужко [37, с. 432].

Ці звернення дали позитивні результати. Академія наук обрала спеціальну комісію для розв'язання питання щодо прав української мови. У комісії під керівництвом О. Шахматова працювали два російських професори з літературного відділу академії наук, а також О. Русов, С. Русова, П. Стебницький, О. Лотоцький, В. Науменко як експерти [197, с. 189]. До Кабінету Міністрів було відправлено доповідь комісії та реферати окремих її членів, у тому числі і реферати О. Русова «Українофільство» та «Про кількість українофілів» [144].

У рефераті «Українофільство» Олександр Олександрович робить невеликий екскурс в історію виникнення руху «українофільства». Вчений зазначає, що «...ні в заборонених творах Т. Шевченка, виданих закордоном, ні в пізніх публіцистичних статтях М. Драгоманова немає жодного натяку розділити російську державу

на дві окремі нації, а є лише природне право мати свою мову та літературу» [там само, с. 54].

Автор досить переконливо доводив, що українська мова існує, вона має право і повинна розвиватися: «без слів немає думок, без мови немає ні світогляду, ні здібностей; розвиваються вони тільки спільно з розвитком мови, що з'єднує масу індивідів в одну націю. Через це заперечувати розвиткові малоросійської (*української – І.Р.*) мови – рівнозначно, що заперечувати існування малоросійського (*українського – І.Р.*) народу, що не є дійсністю [там само, с. 59].

Акцентував Олександр Олександрович і на важкому стані української преси, зазначаючи: «Відомо, що всі клопотання українофілів про дозвіл видання малоросійською мовою газет зустрічали одну відповідь: «не підлягає дозволу». А через це малоросійський народ до останнього часу позбавлений одного з найголовніших засобів розвитку своїх духовних здібностей...» [там само].

А на кінець автор зробив висновок, що українофільство – це не спроба сепаратизму, а лише «...бажання нормальних людей любити свою рідну мову» [там само].

Однак, не дивлячись на переконливість висловленого, уряд так і не задовольнив цілком законотвірну вимогу.

Клопотався О. Русов щодо визволення української мови і під час своєї діяльності у І Державній Думі. Так, разом з О. Лотоцьким та П. Стебницьким він входив до складу комісії, що складала проект закону під назвою «Про мови» [10].

Українське мовне питання було актуальним і входило до планів київського товариства «Просвіта», організатором і членом якого був Олександр Олександрович. Як свідчив Статут, мета Товариства – «...сприяти розвитку української культури і, головним чином, просвіті українського народу його рідною мовою, діючи в межах Києва і Київської губернії» [243]. Члени Товариства протягом 1906–1910 років здійснювали таку діяльність:

- видавали книги, журнали, газети та ін. українською мовою;
- відкрили свою бібліотеку, читальню, книгарню, займалися торгівлею, книгами й ін.;
- організовували публічні лекції, читання, загальноосвітні курси, вистави, літературно-музичні вечори, концерти, виставки та ін.

Значну роботу провела «Просвіта» в педагогічному напрямі, створивши для цього спеціальну підкомісію. Були розроблені програми для дитячих садків, початкових шкіл, складений проект народного університету з питань українознавства та інше. Із запланованих заходів у зв'язку із заборонами з боку влади вдалося здійснити тільки читання лекцій для народу, кількість яких протягом року залежала від політичної ситуації.

Як людина великого таланту і дивовижних здібностей, О. Русов мав феноменальну пам'ять. Завдяки цьому вивчив і добре оволодів німецькою, латинською, грецькою, польською, чеською мовами, а на схилі літ захопився вивченням татарської мови [211, с. 10]. Він переклав українською мовою твори російських народних письменників М. Златовратського, М. Нефедова, Ф. Решетнікова. Крім того, Олександр Олександрович працював над перекладом розділу «Земля», російськомовної праці І. Іванюкова з політичної економії, сподіваючись поліпшити економічний стан народу. Переклад мав бути адаптований для народного читання. Отже, своєю перекладацькою діяльністю він передусім намагався поширювати освіту, таку потрібну українському народові.

Цінний рукописний документ О. Русова, в якому автор розмірковував, якою ж мовою повинен розмовляти справжній українець, ми знайшли в Інституті Рукопису. Це стаття до газети «Рада», яка має назву «Про мову у розмові» [258].

Свою промову Олександр Олександрович розпочинав риторичним запитанням: «Дуже цікава справа, якою мовою нам розмовляти поміж собою, нам, інтелігентним українцям, тепер, коли вже й наука і література перестали цуратися мови. Чим більше поглядів на цю справу, справу найголовнішу у ділі відродження народу українського, поміщено буде на сторінках «Ради», тим ясніше буде, до чого нам простувати, чого бажати і чого зневажати як негідне наших думок. Через те й я, Молодий українець, прошу й мої думки про цю справу довести до відома читачів «Ради» [там само].

А далі засуджував українську інтелігенцію, яка починає цуратися рідної мови: «Наші прості селяни на зборах сільських чи волосних інакше не розмовляють, як українською мовою: вони не можуть відділити тих інтересів, за які змагаються там, від своєї рідної мови. Чому ж наша інтелігенція, для котрої ті інтереси зовсім чужі, коли

починає розмовляти на ширші теми, більш абстрактні, – чи морального, чи економічного, чи політичного, чи мистецького змісту, – зараз же кидає рідну мову і переходить до розмов загальноросійською мовою?» [там само].

Надаючи особливого значення принципу народності у вихованні, вчений був прихильником використання рідної мови в українських школах. Він вважав, оскільки мова є головним компонентом національної системи виховання, то будь-які її обмеження призводять до моральної та інтелектуальної деградації нації. Про свої сподівання ввести українську мову в підручники О. Русов писав П. Житецькому: «Надворі час, коли від рішення Київського та Харківського університетів вирішується доля розвитку української мови та літератури». Та з турботою додавав: «страх бере, коли зрадники відповісти можуть, що народові українському не потрібна складена галичанами мова, якої він не розуміє, бо йому легше читати книги російські...» [290, арк. 2].

У 1904 році в одеському журналі «Южные Записки» виходить стаття О. Русова «О внешкольном просвещении народа». Автор занепокоєно говорив про зменшення кількості відвідувачів бібліотек у Полтавській губернії вдвічі. Це він пов'язував з браком україномовної літератури в місцевій бібліотеці. Адже, «...крім творів мовою релігії та держави, потрібно в сільських бібліотеках тримати і книги мовою місцевої домашньої культури, в даному випадку – малоросійської. Оскільки все інтелектуальне життя кожного народу створюється і розвивається на ґрунті словесного спілкування людей між собою, то слід визнати необхідність розвитку місцевої малоросійської мови в Полтавському повіті». А далі зробив висновок: «...отже, необхідно у позашкільному просвітництві за допомогою сільських бібліотек дати їх читачам можливість ознайомитися з розвитком рідної малоросійської літератури» [163, с. 38].

Прагнучи довести значущість української мови у справі просвіти українського народу О. Русов і з закликом звертався до урядовців Полтавського міського управління: «...їм необхідно клопотатись про те, щоб у школу імені І. Котляревського було введено викладання малоросійської граматики і літератури» [там само, с. 38]. Крім цього, справу створення «Товариства любителів малоросійської мови й словесності імені І. Котляревського» вважав дуже важливою, адже

«...до такого товариства, що знаходилося б у Полтаві, з радістю приєдналися б денационалізовані земляки поета і з інших міст, які як своїми працями, так і коштами допомогли б у розробці питання щодо позашкільної освіти та розвитку місцевої культури» [там само].

У кінці автор зробив висновок, що лише за рахунок виконання всіх перерахованих умов «міг би бути покладений початок задоволенню тих потреб духовного життя малоросійського народу, які звичайно замовчуються..., бо якщо немає розвитку мови, то немає розвитку і розумових, і всіх інших духовних потреб народу...» [там само, с. 39].

На нашу думку, ця стаття яскраво висвітлює не лише розуміння педагогом просвітницьких ідей, а й виявляє його світоглядну патріотичну позицію.

Отже, О. Русов активно проповідував ідеї щодо необхідності розвитку української мови, культури, доводив їх самобутність та виступав за україномовну освіту. Його активна громадська діяльність, наукова й просвітницька робота були пронизані ідеєю піднесення української мови до високого наукового рівня на народній основі. Змагаючись за статус української мови, вчений прагнув створити програму для українізації початкової школи, долучився до видання словника української мови, прагнув створити «Товариство любителів південно-малоруської мови й словесності» у Петербурзі. Як відданий українофіл та борець за українську мову й державу, Олександр Олександрович брав активну участь у справі офіційного скасування антиукраїнських законів. Пройнятий проблемою створення простого, загальнодоступного, прийняттого на всій території України правопису впродовж всього життя займався написанням підручника для початкового навчання «Граматика української мови».

3.2. Освітньо-просвітницьке значення громадської діяльності Олександра Русова

На період 70-х років XIX століття припадає розквіт українського національно-просвітницького руху в Києві, який був придушений внаслідок проголошення міністром внутрішніх справ Валуєвим відомого циркуляра про заборону українського слова.

Із заслання повертаються такі відомі громадські діячі, як О. Беренштам, П. Житецький, М. Лисенко, Т. Рильський, П. Чубинський та ін. Поступово громадське життя набирає сили. Розпочинає свою роботу й Київська Стара Громада, яка відрізнялась від молоді, що складалась переважно зі студентів [6, с. 12].

Основна увага присвячувалась культурній роботі – організації недільних шкіл з вивченням української мови, українських концертів, видання підручників і творів красномовства, збирання етнографічних матеріалів. Основним своїм завданням Громада визначила поширення освіти серед українського народу та оборону його гідності і прав. Політики Громада не торкалася, зате намагалася впливати на земства, щоб вони формували школи, а також більше уваги приділяли розвитку науки і письменства. До лав Громади входили науковці, які досліджували різні ділянки українського життя [12, с. 114]. Саме в цей період до плеяди визначних «громадівців» приєднався і Олександр Русов.

У 70-х роках Київська Громада була таємною організацією тому чітко вимагалось, щоб під час вибору членів до громади всі голосували одногосно. Якщо хоч один гос буде проти, то таку особу до членів громади не приймали. «...Завдяки цьому не було між її членами злодіїв, хабарників, чорносотенців, – писатиме у своїх «Спогадах» Є. Чикаленко, – і ніколи не було зрадника чи провокатора, як це часто траплялося в інших організаціях» [230, с. 293]. Враховуючи це, М. Драгоманов, який запропонував О. Русову стати одним із членів Громади, зазначав: «Вас знають всі члени Громади, і ніхто з них не сумнівається в тому, що ви ніде не промовите ні слова про існування нашої організації... так ото, будь ласка, просимо в суботу ввечері на квартиру Лисенка, де будуть збори нашої Громади» [66, с. 44].

Так, у 1870 році, ставши офіційним громадівцем, О. Русов з головою поринув у збирання й опрацювання історичного, фольклорного, лексикографічного матеріалу, докладав багато зусиль до його видання. Лише за першу половину 70-х років силами громадівців, зокрема Олександра Олександровича, було підготовлено і видано історичні пісні М. Драгоманова і В. Антоновича, казки і чумацькі пісні, зібрані І. Рудченком, мелодії українських пісень, записані й аранжовані М. Лисенком, відбулося багато екскурсій та

експедицій Україною, було зібрано цінний етнографічний матеріал. Крім того, діяльність Старої громади мала не лише культурно-просвітницький, а й педагогічний характер, бо одним з основних завдань було зміцнити зміст і якість освіти українського народу.

Однак члени громади розуміли, що тільки історичних, етнографічних, фольклористичних та інших досліджень стосовно минулого України недостатньо, щоб зацікавити і повести за собою молодь. Для цього необхідно було розв'язувати актуальні проблеми українського народу. Так виникла думка створити власний періодичний орган – журнал або газету. Цю цікаву ідею одним з перших висловив саме О. Русов. Доказом цього є лист М. Драгоманова М. Старицькому 20 вересня 1872 року, в якому той писав: «Потреба у власному періодичному органі з кожним роком зростає, а тому у мене і О. Русова виникла дещо чудернацька і смішна думка – реалізувати цю ідею» [2, с. 173–174]. Газета повинна була займатися інтересами краю – досліджувати і відображати його життя, а також в ній повинна була допускатися місцева мова. Таким періодичним органом стала російська газета «Київський телеграф», закупити і редагувати яку вдалося лише у 1875 році. У цьому ж році Олександр Олександрович стає її співробітником та дописувачем. З цього часу «Київський телеграф» набуває «прогресивного спрямування», наповнюється численними матеріалами з етнографії, історії та мови українського народу.

Водночас було б помилково думати, що діяльність громадівців обмежувалась лише науковою, видавничою та просвітницькою діяльністю. Вони палко підтримували національно-визвольний рух слов'янських народів. Так, в середині 70-х років Київська громада виступила на підтримку руху солідарності з балканськими народами, які вели у той час боротьбу проти османського поневолення. Громадівці створили неофіційний комітет з метою допомогти герцеговинським і чорногорським повстанцям, який формував групи волонтерів і відправляв їх на Балкани, збирав для них кошти, одяг та інші речі. О. Русов описував у своїх спогадах розповідь одного з молодих членів Громади, що зовсім недавно долучився до громадівців, якого найбільше вразило те, що на першому засіданні, на якому він був присутній, «...мова йшла про збір грошей на спорядження загонів у Герцеговину, – і відомі мені раніше люди, яких

я не вважав багатіями, не соромились записувати сотні і тисячі рублів на цю справу» [168, с. 47].

У 1873 році з метою легалізації своєї культурно-наукової діяльності київські громадивці вирішили організувати офіційне товариство – відділ Імператорського Російського Географічного товариства. До нього входили В. Антонович, М. Драгоманов, І. Житецький, М. Лисенко, О. Ушинський, К. Ушинський, П. Чубинський, подружжя Русових та ін. На першому засіданні 13 лютого 1873 року під керівництвом Дондукова-Корсакова головою товариства було обрано Григорія Галагана, керуючим справами – П. Чубинського, його заступником – О. Русова.

Наприкінці першого засідання Олександр Олександрович виголосив промову, в якій зазначив: «У країні набуває обертів економічна й інтелектуальна діяльність. Створюються нові підприємства, нові вчені товариства, відкриваються школи для народу... Завданням товариства насамперед є етнографічно-статистичне вивчення краю. Проводитись воно має на етнографічному ґрунті...» [34, с. 47].

Як один з найсумлінніших дослідників історії Південно-Західного відділу Російського Географічного товариства Ф. Савченко дуже вдало назвав період 70-х років XIX ст. часом «українського науково-культурного самовизначення» [204]. Ф. Савченко слушно зазначив, що Київський відділ, на відміну від інших регіональних відділів Російського Географічного товариства, зокрема Кавказького, мав національне обличчя, «український характер».

Друкованим органом відділу стали «Записки Відділу Імператорського Російського Географічного товариства», які виходили друком упродовж 1874–1875 років. Серед найцікавіших краєзнавчих публікацій вміщена й стаття О. Русова про вивчення життя і творчості відомого бандуриста Остапа Вересая.

Про активну діяльність Олександра Олександровича у Відділі ми можемо дізнатися з Журналу засідань. Так, уже на другому засіданні присутні ознайомилися з підготовленою О. Русовим і П. Чубинським короткою програмою для збирання статистичних та етнографічних матеріалів, яку пізніше замінила більш містка і змістовна. Комісія Відділу (В. Борисов, Н. Волков, П. Житецький, К. Константинович, А. Рубінштейн, О. Русов) швидко виробила програму для збирання

статистичних матеріалів, опублікувала і розіслала її до різних місцевих установ та окремих осіб. Сотні записок, заяв, прохань, закликів було надіслано до різних установ України, Росії і навіть за кордон щодо передачі програм, книг, відомостей, матеріалів.

У квітні 1873 року на засіданні Відділу О. Русов виголосив доповідь стосовно налагодження стосунків з такими науковими товариствами, як Імператорське товариство історії стародавностей російських, Подільський Статистичний Комітет, Новоросійське товариство природодослідників та ін. У вересні цього ж року він виголошує доповідь стосовно пожертвувань для бібліотеки Відділу, внесених різними закладами та приватними особами. А вже через два тижні доповів про стан бібліотеки Відділу, детально і ґрунтовно проаналізувавши її книжковий фонд. А також на одному із засідань цього ж року О. Русов разом з М. Драгомановим детально обґрунтували необхідність налагодження тісних зв'язків з Галичиною, що повині були сприяти плідній співпраці з діячами просвітницького руху із Західної України [34].

Під прикриттям Відділу почали видавати архівні матеріали, заснували наукову бібліотеку, створили етнографічний музей. Товариство розіслало оголошення щодо збирання експонатів. Завдяки внесеним пожертвуванням вже через три місяці після відкриття Відділ мав 405 томів книг та 888 цінних речей для музею [31, с. 33].

За дорученням Відділу Олександр Русов здійснює багато поїздок культурно-просвітницького характеру. Так, влітку 1871 року, перебуваючи у відрядженні в Австро-Угорській імперії, О. Русов разом з М. Драгомановим зустрічався з галицькими студентами. «Перша зустріч, – писатиме дослідник К. Студинський, – розширила взаємини між дітьми українського народу, розділеними кордоном» [213, с. 72]. Завершилася вона домовленістю про співпрацю в галузі популяризації української мови, культури та етнографії. Було здійснено обмін популярною українською літературою. Галицькі студенти взяли участь у зборі матеріалів для збірника українських історичних пісень, а також надіслати матеріали для українського словника. У такий спосіб, за визначенням М. Грушевського, «...було покладено початок українсько-галицьким відносинам, які мали великий вплив на подальшу еволюцію українства» [17, с. 5].

Влітку 1873 року О. Русов разом з М. Лисенком побували у Австро-Угорській та Турецькій імперіях з метою запису слов'янських пісень і мелодій південних слов'ян, а також ознайомилися з видатними діячами національного відродження південних слов'ян [257, арк. 4]

Зустрічався О. Русов і з головами слов'янських товариств та редакторами часописів. Повернувшись, він пропонує Відділу «...звернутись до слов'янських товариств і редакторів журналів з проханням пожертвувати для бібліотеки Відділу їхні видання та надалі налагодити взаємообмін літературою». Усі товариства виявили бажання співпрацювати з Відділом [34, с. 49]. Отже, саме завдяки цій закордонній поїздці було налагоджено наукові відносини зі слов'янськими товариствами – «матицями» – чеською, сербською, словацькою, галицькою, лужицькою, південно-слов'янською академією в Загреблі, інститутом Осолінських у Львові та ін. [31, с. 33].

У ці ж роки Київ ще більше поринає у вир українського руху. Крім оживлення діяльності відділу Російського Географічного товариства, відновлюється і видання наукових та популярних книг українською мовою, розпочинається підготовка до 3-го археологічного з'їзду, а також стає можливим проведення музичних вистав українською мовою [66, с. 45]. Саме у підготовку вистав з головою поринає Олександр Олександрович, адже ще з дитинства був закоханий у музику.

Маючи прекрасний голос, О. Русов брав участь у першій аматорській українській опереті «Чорноморський побут», де майстерно виконав роль Ілька. Як згадуватиме пізніше С. Русова, «...вистава викликала таке захоплення серед українського тогочасного кола, що зупинитися на одній цій виставі було психологічно неможливо» [195, с. 106].

Отже, натхненні «Чорноморським побутом» громадівці почали готувати «Різдвяну ніч», перероблену М. Старицьким для театру як оперу. Музику написав М. Лисенко. Режисером був П. Чубинський. Головну роль коваля Вакули неперевірено зіграв О. Русов. Ця вистава викликала велике захоплення публіки. Зрозуміло, що це був не звичайний спектакль. За його допомогою громадівці прагнули заявити про життєздатність української музичної культури.

У зв'язку з фурором, який викликала вистава, було прийнято рішення розширити її до повної опери і перенести виступи до міського театру. Виступ відбувся 1874 року на різдвяні свята в київському міському театрі і мав великий успіх. Навіть «Киевлянин», що став з 1874 р. центром об'єднання ворогів українофільства, змушений був констатувати, що опера «Різдвяна ніч» стала «...в Києві насущним питанням дня, збираючи натовпи глядачів до театру і викликаючи в театральній залі величезний захват і насагу» [70]. Проте пізніше під впливом адміністрації й вороже налаштованих російських верств «Різдвяна ніч» не ставилась.

У 1874 році О. Русов подав свої матеріали «Російські тракти кінця XVII і XVIII ст.» та «Деякі дані про Дніпро із атласу кінця минулого століття» для участі у Географічному конгресі і географічній виставці в Парижі.

Значним досягненням у плані статистико-економічного дослідження Південно-західного краю та його населення стало проведення в Києві одноденного перепису 2 березня 1874 року. Підготовка до нього розпочалася ще в 1873 році. У підготовчих комісіях до перепису брав участь і О. Русов. Доказом цього є лист від 9 червня 1873 року до Г. Галагана, в якому Олександр Олександрович повідомляє про вибори комісії, а також про розробку програми майбутнього перепису [286, арк.4]. На жаль, в самому заході О. Русов участі не брав, оскільки в 1874 році переїхав до Петербурга.

У 1874–1875 роках О. Русов перебував у Петербурзі, де плідно займався науковою роботою. Однак його неспокійна натура потребувала широких зв'язків, спілкування з українцями, і зовсім скоро він почав приятелювати з українською інтелігенцією в Петербурзі. У колі його друзів можна було зустріти М. Костомарова, Д. Мордовця, О. Рубця, який тоді видавав українські народні пісні. Він познайомився з О. Пипінім, часто бував у редактора народницького тижневика «Неделя» Гайдебурова, виконував різні літературні доручення Київської громади. Приятелював з композитором М. Мусоргським, який саме тоді писав «Сорочинський ярмарок» і постійно запрошував до себе Олександра Олександровича, щоб той наспівав йому українські народні пісні. Адже М. Мусоргський високо цінував музичні поради О. Русова [196, с. 3].

Під час перебування О. Русова у Петербурзі Київська громада доручає йому надзвичайно важливу громадську справу – видання Шевченкового «Кобзаря» за кордоном.

Навесні 1876 року О. Русов повертається до Києва. Тут він працював над граматику української мови, яку планувалось видати у Львові. Однак під впливом дії Емського указу, який забороняв друкувати українською мовою книги, цензура заборонила її видання. Закривають і Південно-Західний Відділ Російського Географічного товариства. Олександр Олександрович переїжджає до Чернігова працювати в місцеве статистичне бюро.

Прибувши до Чернігова у 1876 році, Олександр Олександрович відразу ж стає членом місцевої української громади. До її складу входили також відомий етнограф В. Тищинський, учитель місцевої гімназії М. Константинович, уже відомий на той час байкар Л. Глібов, повітовий лікар О. Карпинський, члени губернського земства В. Варзар та П. Червінський та ін. [206, с. 22].

Роки перебування О. Русова в Чернігові були насиченими та сповненими активною громадською діяльністю. Як зазначає професор Н. Побірченко, «...статистичне бюро в той час було осередком культурного життя Чернігова, а особа О. Русова – його стержнем, який викликав велику симпатію до себе і ніби притягував людей» [90, с. 17].

Всюди, де працював Олександр Олександрович, завдяки його енергії і винахідливості виникали нові осередки освіти і культури. Так, з ініціативи О. Русова і його колег у Чернігові було створено громадську бібліотеку. Такого закладу раніше в місті не було. На зборах, організованих з цією метою, обрали президію та затвердили заходи щодо створення бібліотеки. Даючи концерти та вистави, зібрали певні кошти, різними способами здобули чимало книг для тимчасового користування. Багато перешкод зустрічалось на шляху відкриття цієї бібліотеки, та все ж завдяки старанням і наполегливості ініціатора цієї справи та його колег, вона була відкрита і проіснувала ще 10 років.

У колі інтересів О. Русова були і пекучі проблеми шкільної освіти, зокрема і брак навчальних книг. Так, з листування з П. Житецьким ми дізнаємось про створення хрестоматії з історії для учнів однієї з Чернігівських гімназій [253].

Як відомо, перебування О. Русова в Чернігові не було тривалим. Влада вважала діяльність статистів «революційною», в результаті чого в січні 1879 року статистичне бюро було закрито, і О. Русов був змушений залишити Чернігів.

Працюючи статистом в Одесі, Олександр Олександрович займав активну українську позицію, став діяльним членом одеської Громади, до складу якої також входили такі видатні діячі, як учитель юнкерської школи В. Смолянський, викладач словесності О. Андрієвський, М. Комаров, Д. Климович та ін. Завдяки одеській Громаді було організовано «Слов'янське товариство» на чолі з О. Андрієвським. «...Під прапором товариства – згадуватиме С. Русова, – видавалися дуже гарні популярні книги, хоч переважно російською мовою, але про Україну, а деякі й українською мовою. Це товариство організувало народні читання з ліхтарем, і тут теж проводилось дещо українське...» [194, с. 153].

У травні 1883 року О. Русов переїздить до Єлизаветграда. «Єлизаветград згадуватиме С. Русова, – був тоді одним з найкультурніших міст Херсонщини, там була гарна реальна школа, кавалерійська юнкерська школа...» [197, с. 155]. Восени цього року сюди приїздить М. Старицький з трупою. Таким чином, в Єлизаветграді збирається частина старої Київської громади (О. Михайлович, М. Старицький, О. Русов) і разом з ними інтелігенція Єлизаветграда – В. Линтварев, Н. Пильчиков, П. Стрижевський та ін. З Бобринця до Єлизаветграда переїздить І. Тобілевич. Свою плідну діяльність розгортає Єлизаветградський гурток.

Гурток за вимогою часу починає займатися винятково культурницькою роботою. Як писатиме дослідник О. Рябін-Скляревський, «...1870-ті роки з революційним народництвом змінились на 1880-ті, коли тільки й можлива була культурницька праця. Дві галузі роботи були перед очима діячів: література і театр. І обидві використовувались Єлизаветградським гуртком» [200, с. 114].

Обидва, і О. Русов і О. Михайлович визнавали бідність українського письменства і хотіли доповнити його перекладами українською мовою творів російських народних письменників – Н. Златовратського, С. Нефедова, О. Решетнікова. Кожен з перекладачів працював над своєю частиною перекладів удома, а щотижня у квартирах І. Тобілевича або О. Михайлевича проводилися читання

перекладених уривків. За словами Олександра Олександровича, «...мета тієї літератури полягала у тому, щоб народ звернув свою увагу на свій важкий стан» [там само]. За наявності такої можливості невеличкі оповідання народницької літератури гурток хотів видати з дозволу цензури.

Крім того, з метою поліпшення економічного стану народу, було прийнято рішення видати начерк перекладу українською мовою праці І. Іванюкова з політичної економії з адаптацією для народного читання (Олександр Олександрович працював над розділом «Земля»). Однак у зв'язку з жандармським переслідуванням здійснити задум не вдалося.

У театральній галузі Єлизаветградський гурток зробив вагомий внесок в розвиток українського театру. На аматорській сцені формувалися професійні трупи. Єлизаветград, Київ та інші міста побачили талант М. Кропивницького, М. Садовського, П. Саксаганського, І. Карпенка-Карого. Вагому роль у цьому відіграв особисто й О. Русов, адже він був редактором багатьох п'єс і перекладів І. Карпенка-Карого (Тобілевича). «Український театр, – писатиме О. Рябін-Скляревський, – вийшов на шлях з невеличких стежок, де він блукав до того часу, й вийшов за допомогою гуртка Михайлевича й Русова» [там само, с. 116].

У 1884 року жандарми викрили народовольний гурток. Зробили трус у деяких членів гуртка, а також і в О. Русова. На допиті Олександр Олександрович прямо заявив: «Я співчуваю розвитку малоросійської літератури; у виданні політичної економії не бачу нічого поганого. У нас було бажання збільшити убогу малоросійську літературу невеликою книгою, надрукованою з дозволу цензури...» [297, арк. 33]. Щодо видання начерку з політичної економії О. Русов відповів, що він бачить в розповсюдженні серед українського народу знань з політичної економії як підставу для боротьби з чужоземною конкуренцією на шляху економічного життя [там само, арк. 117].

Після остаточного завершення цієї політичної справи за Олександром Русовим було встановлено поліцейський нагляд.

Після розгону Єлизаветградського гуртка О. Русов перебував у Херсоні на посаді земського статиста. На новому місці він не припиняє своєї громадсько-просвітницької діяльності. Саме з його приїздом пов'язують початок зародження організованого українського

життя у Херсоні. О. Русов справедливо вважається ідейним лідером Херсонської громади 1880-х років.

Згадуваний дослідник О. Рябін-Скляревський вказує на те, що Херсонський гурток О. Русова майже цілком утворився з Єлизаветградського. Доказом цього є слідча справа щодо елизаветградських гуртків, у яких фігурували прізвища найбільш активних херсонських гуртківців – О. Русова, Т. Василевського, А. Грабенка, Д. Марковича [297, арк. 74].

Поява української громади в Херсоні тісно пов'язана з діяльністю Херсонського земства. У політичних умовах 1880-х років службова діяльність у земстві надавала можливість представникам української інтелігенції легально реалізувати свої народницькі ідеали на практиці. Тому цілком природним явищем виглядає спроба херсонських громадівців використати структуру новоствореної земської статистичної служби для організаційного згуртування українських діячів.

Основу Херсонського гуртка склали земські статисти на чолі з О. Русовим. «...Саме статистичне бюро, яким керував Олександр Олександрович, – писатиме С. Русова, – мало ту особливість, що де тільки його влаштовували, воно там одразу ставало жвавим вогнищем українського життя. До нього зголошувалися такі люди, які неначе забули, що вони українці...» [196, с. 14].

Згодом до гуртка приєднується плеяда талановитих поетів і письменників – Л. Василевська (Дніпрова Чайка), Т. Василевський, Б. Грінченко, Д. Маркович, О. Маркович, С. Русова, І. Карпенко-Карий та ін.

Громада широко починає займатися культурною діяльністю, яка виражається через літературну спрямованість гуртка. «Це був дуже тісний товариський гурток, – зазначатиме С. Русова, – з чітким культурним завданням підтримки українського театру, літератури, етнографії» [293, арк. 6].

У 1886 році гурток видає збірник «Степ. Херсонський белетристичний збірник». Опублікований він був у Петербурзі, адже там набагато легше було владнати справу з цензурою. Збірник був надрукований українською мовою, але була частина й російською. Більшу частину збірника займали оповідання степової української літератури.

На думку відомого дослідника діяльності Херсонського гуртка О. Рябіна-Скляревського, саме під впливом О. Русова розкриває свій талант відомий письменник Д. Маркович. «...Коли б Дмитро Маркович випадково не потрапив в Русовський гурток може українська література і не лічила б в своїх скарбах творів письменника» [292, арк. 457].

Вагомими були музично-сценічні здобутки херсонських громадівців. Так, у 1886 році силами гуртківців у Херсоні було поставлено дитячу оперу «Коза-дереза» (лібрето Л. Василевської, музичний супровід С. Русової, музика була написана за участі О. Русова, А. Грабенка, О. Ліндфорса). Пізніше опера була надрукована в Галичині в музичній обробці М. Лисенка [48].

Досить плідною була літературна діяльність гуртка. Укладався й готувався до друку новий альманах «Степ. Херсонський літературний збірник. 1888». На жаль, він так і не побачив світ в зв'язку з цензурною заборонаю [288, арк. 2]. Велика кількість статей та статистичних матеріалів гуртківців було надруковано в «Сборнике Херсонского земства» та «Киевской старине».

Крім плідної громадської діяльності, Олександр Олександрович завжди великої ваги надавав освітнім проблемам української молоді. «Допомога бідним учням, – констатуватиме дослідниця Л. Березівська, – була найбільш простою і доступною формою сприяння в здобутті знань народом» [6, с. 46]. Проте у 80-ті роки царизм прагнув спрямувати громадську діяльність у справі освіти в русло благодійності. Цим пояснюється той факт, що зростання кількості різних благодійних товариств перевищувало зростання кількості товариств поширення знань, зокрема прикладом цьому може слугувати Товариство допомоги нужденним учням Херсонської чоловічої та Маріїнсько-Александрійської жіночої прогімназії, до якого входив і О. Русов [246]. Проте товариство надавало навчальним закладам не лише матеріальну, а й освітню допомогу.

Зі співчуттям дивилися на діяльність херсонських громадівців міські земські діячі і влада, не перешкоджаючи їх просвітницько-громадській роботі. Однак загроза існуванню громади сформувалась в особі місцевих мешканців – «крамолошукачів», як їх називав О. Русов. Постійні доноси на сім'ю Русових і гурток статистиків закінчилися адміністративною висилкою або службовим

переведенням в іншу місцевість найактивніших гуртківців – Олександра та Софії Русових, Теофана та Людмили Василевських, Дмитра Марковича. Остаточо Херсонський гурток О. Русова розпався влітку 1889 року.

Отже, слід визнати, що політика царату в придушенні просвітницько-національного руху в Україні була досить ефективною і досягала мети. Однак, незважаючи на жорстокі утиски і сковування найменшої ініціативи, Елизаветградська і Херсонська громади зробили свій внесок у розвиток національної літератури і мистецтва, у пробудження національної свідомості на півдні України.

У 1889 році Олександр Олександрович оселився у Харкові. Під час своєї статистичної діяльності він зблизився з місцевою інтелігенцією та членами Харківської громади, до якої входили такі діячі, як член міської думи А. Павловський, адвокат Н. Станіславський, А. Шиманів, Д. Багалій, С. Майстренко [197, с. 169]. Також були люди, які співчували українству, однак не входили до гуртка. Це були А. Філонов, О. Сумцов, Д. Піснячевський.

У цей час починає відновлювати свою роботу Харківське товариство грамотності, яке значну увагу приділяло поширенню освіти серед народу. На базі товариства починає функціонувати недільна школа. Розпочинається видання україномовної літератури. Разом з видавничим відділом організовується відділ народних читалень. Головою видавничого відділу обирають дружину Олександра Олександровича Софію Русову. В роботі товариства брав участь і сам О. Русов.

Як людина активна, глибоко патріотична О. Русов не залишався осторонь підготовки до сумного ювілею – 50-ти літтю з дня смерті Г. Квітки-Основ'яненка.

У 1893 році Олександр Олександрович брав участь у проведенні Шевченкових роковин. А 1894 року в «Киевской старине» з'явилася його стаття, присвячена огляду колекції малюнків Т. Шевченка, що була представлена на виставці у Харкові.

Ідейно впливав Олександр Олександрович на Харківську студентську організацію «Молода громада», осередком якої було «Братство тарасівців». Складалося воно з невеликої групи студентів Харківського університету – М. Базькевича, М. Байздренка, І. Липи та дрібного урядовця В. Боровика. «...Їх об'єднали палкий патріотизм,

прагнення боротися проти денационалізації, зросійщення, за національне відродження українського народу» [67, с. 56].

Група сформувалася під час проведення статистичних робіт на Полтавщині, якими керував Олександр Русов. Займаючись переписом міської нерухомості, молодь дістала змогу глибше пізнати життя українського народу, його побут, звичаї, настрої, мову. «Ми, – згадував пізніше І. Липа, – вивчали народну мову, робили різні записи, цікавилися піснями, побутом і цілим укладом народного життя, записували етнографічні матеріали, читали у хатах українські книги та ін.» [54, с. 264]. За свідченнями М. Байздренка, «...враження були дуже міцні і... невтішні» [4, с. 3]. Все це, а крім того щирі переконання відданого українофіла О. Русова, зробили свою справу. Після відвідин могили Т. Шевченка було закладено «Братство тарасівців» – продовжувачів справи, думок і мрій великого Тараса. «Братство» було таємною організацією, мало свою програму та статут. У слідчих документах цілі статуту викладені у такій послідовності: необхідність політичного виховання членів гуртка; повна автономія і широка воля на Україні; зв'язки між собою та обмін літературою; святкування днів, пов'язаних з видатними подіями в історії України; видання для народу творів Т. Шевченка й Г. Квітки-Основ'яненка; вивчення економічного становища України та турбота про його поліпшення; турбота про освіту народу, заснування бібліотек та ін. [301, арк. 37].

У цей же час налагоджуються тісні зв'язки шляхом обміну літературою з Галичиною. «Періодично звіди приходили транспорти книг, – згадуватиме С. Русова, – літературні збірники, журнали, політичні памфлети, переклади» [197, с. 145]. Один з таких пакунків зберігався вдома у Русових. 1 травня 1893 року жандарми провели обшук у їхньому помешканні. Виявивши нелегальну літературу (перекладений українською мовою у віршах «Дон-Кіхот», дитячий журнал «Дзвінок», різні статті політичного й економічного змісту, гумористичні журнали, журнал «Громада» М. Драгоманова й Ф. Волкова) і Олександра і Софію Русових заарештували. У Центральному державному історичному архіві у Києві зберігається справа «Про виявлення в домі Русових у Харкові закордонних революційних видань, творів Т. Шевченка, М. Драгоманова, листування з членами «української громади» [300, арк. 35]. Через

декілька днів обвинувачення з О. Русова було зняте, однак його залишили під наглядом поліції та звільнили з посади статиста.

На початку 1895 року Олександр Олександрович знову переїхав до Чернігова для проведення зведеного перепису Чернігівської губернії. Своєю присутністю він вніс свіжий струмінь у громадську діяльність Чернігова. З різних частин України до Чернігівського гуртка приєдналися відомі українські діячі та письменники, серед яких Б. Грінченко, М. Коцюбиський, В. Самійленко, укладач українського словника О. Тимченко, українська інтелігенція в особі О. Андрієвського, І. Шрага. Не зважаючи на надзвичайно важкі обставини, утиски українства, Чернігівський гурток займається культурницькою діяльністю.

До гуртка приєднався і О. Русов з дружиною. «...В громадські справи і взагалі в Чернігівське життя, – згадував І. Шраг, – вони внесли світло, підживили його, заохочували до праці інших, спонукали їх до життя та енергії» [251, арк. 5].

Члени громади організовували гуртки молоді для самоосвіти, читали лекції. Громада викупила українську бібліотеку, яка широко використовувалась в освітній діяльності. До роботи у бібліотеці долучилися й Олександр Олександрович з Софією Федорівною. Вони дбали про поповнення фонду, брали активну участь у складанні каталогів, підготовці нарисів про історію бібліотеки з нагоди її двадцятилітньої діяльності, брали участь у створенні читальних залів для дітей та дорослих.

Чернігівські громадівці займалися виданням і розповсюдженням українських книг, тримали під своєю опікою міську книгарню. Так, було видано збірник «Думи кобзарські» (1899), альманахи «Хвиля за хвилею» (1898), «Дубове листя» (1899) та ін. Під опіку було взято й видання «Земського збірника Чернігівської губернії», у якому публікувалися етнографічні матеріали та розвідки громадівців, з-поміж яких праці Олександра Олександровича [142; 146; 174; 178; 179; 186]. За кошти Громади було надруковано «Байки Л. Глібова», а також дешеві портрети Т. Шевченка, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка та ін. Часто громадівці організовували і брали участь у святкуванні ювілеїв українських діячів, поширювали в російських часописах відомості про українство, влаштовували різноманітні вечори та вистави українською мовою. В останніх Олександр

Олександрович брав участь і як упорядник, і як виконавець. Так, за його участю з'явилися такі відомі вистави, як «Мартин Боруля» та «Наталка Полтавка». З ініціативи О. Русова на Московський театральний з'їзд було підготовлено доповіді про український театр. Виголошення їх на з'їзді справило велике враження на слухачів та сприяло поширенню відомостей про завдання та діяльність українського театру, його важкий стан [251, арк. 7].

У 1899 році Олександр Олександрович переїхав до Полтави на запрошення місцевого статистичного бюро. Тодішня Полтава була досить значним історично-культурним центром. Ядром Полтавської громади виступали статисти. Так, з їх ініціативи було організовано історично-етнографічний музей, влаштовано «Гоголівський дім» з читальнею й книгарнею. «...Всі ці організації статистики, – згадуватиме С. Русова, – вносили багато українського, і все культурне життя Полтави почало перейматися українською ідеєю» [197, с. 181].

У домі Русових часто збиралась прогресивна інтелігенція Полтави: статисти Л. Падалка та М. Ротмістров, письменники Панас Мирний, В. Короленко, студенти Р. Кучерявенко та І. Пелюра та ін. В розмовах та за піснями, в україномовному середовищі проходили ці товариські збори. Обговорювалися й національні питання взагалі, й українські зокрема [там само].

Восени 1902 року Русови переїхав до Петербурга. Тут їх зустрічають такі друзі-громадівці, як П. Доманицький, О. Забіла, О. Лотоцький, В. Науменко, Я. Стебницький та багато інших. Олександр Олександрович швидко влився в український громадський рух та став одним з найактивніших його діячів. Незабаром він почав очолювати «Благодійне Товариство видання загальнокорисних і дешевих книг», яке своєю діяльністю визначало – допомагати релігійно-моральному й економічному зростанню малоросійського народу. За часів керівництва О. Русова Товариство видало близько 50 книг, деякі з них виходили в світ двома, трьома та чотирма тиражами. Загалом було видрукувано близько 500 тисяч примірників, з них третю частину становив «Кобзар».

Крім роботи у Благодійному Товаристві, О. Русов збирав пожертвування для газет «Український вісник» і «Наше життя». Він виступав на сторінках багатьох газет з відкритим листом, у якому звертався «...до всіх, хто співчував розвитку української писемності»,

закликав наслідувати приклад Української громади Шанхая і надсилати пожертвування на видання народної української газети [125, с. 17].

Надзвичайно багато приділяв О. Русов уваги різноманітним українським планам та задумам у той час, як формувалось нове українське товариство або будь-яка інша громадська організація. Олександр Олександрович з великою прихильністю ставився до подібних ідей і першим долучався до справи та пропонував матеріальну допомогу. Так, з його ініціативи та за підтримки П. Стебницького з'явилося «Товариство імені Т. Шевченка для допомоги нужденним уродженцям Південної Росії, які навчаються у вищих навчальних закладах Санкт-Петербурга». Метою Товариства був збір коштів на їх допомогу і залучення до цієї справи заможних петербурзьких українців. Гроші збирали за підписними листами та різними концертами. Українські концерти в Петербурзі любили не лише українці, але й російська публіка за гарну музику [197, с. 187].

Одним з вагомих кроків Товариства було видання повного «Кобзаря» Т. Шевченка. Так, правління Товариства дістало від власників літературної спадщини Т. Шевченка з Києва дозвіл на повне видання «Кобзаря». У вересні 1905 року А. Маркович, тодішній голова Товариства, подав прохання до цензурного комітету. Незабаром була отримана відповідь зі згодою на друк. Однак за браком коштів Товариство не зуміло відразу здійснити видання. Лише спільними зусиллями з Благодійним Товариством було організовано цю роботу. У кінці року книга була розіслана передплатникам і випущена у продаж [212].

У задумах О. Русова було об'єднання цих двох Товариств і створення єдиного «Просвітнього товариства імені Тараса Шевченка» та ведення діловодства українською мовою. Товариство мало сприяти культурному й економічному розвитку українського народу, зміцненню його національної самосвідомості, поширювати освіту рідною мовою, відкривати навчальні заклади всіх рівнів з українською мовою викладання, видавати шкільні підручники українською мовою та популярну літературу з різних галузей знань, відкривати бібліотеки та читальні, заснувати періодичний орган. На спільних зборах обох товариств 14 листопада 1905 року навіть було ухвалено рішення про

відкриття об'єднаного Товариства. Однак, на жаль, цьому задуму так і не вдалося здійснитись [83]

Олександр Олександрович разом з професором Бодуеном де Куртене були ініціаторами з'їзду всіх народів Російської імперії, що вимагали автономії. На засіданнях були представники різних національностей: буряти, татари, азербайджанці, грузини, білоруси, фіни, поляки, латиші та інші. Їх об'єднувало спільне лихо – пригноблення їхньої нації, культури, національної гідності. «...Разом з тим були різні засоби пригноблення національної свободи, – згадуватиме С. Русова, – де ображали релігійні почуття, де руйнували економічний добробут, а ще десь відбирали мову. Представники різних шаблів культурного розвитку, всі ці патріоти, вимагали одної такої простої речі – дати кожному народові, кожній нації волю розвитку економічного і культурного» [197, с. 189]. Однак через кілька днів з'їзд було закрито офіційною владою. І хоча цей з'їзд і не досягнув радикальних змін, проте він зробив певний внесок у національне пробудження поневолених народів.

У 1908 році О. Русов знову переїхав до Києва. Він з головою поринув у викладацьку діяльність, не забуваючи при цьому й про роботу у Старій Громаді. Часто бували Русови в Українському клубі, що «...дихав справжньою українською атмосферою», де читали реферати, влаштовували театральні вистави та концерти, готували різні заходи й свята.

Захоплювала О. Русова й справа спорудження пам'ятника Т. Шевченкові. Олександр Олександрович брав безпосередню участь у збиранні коштів для створення монумента на честь Великого Кобзаря, мобілізував зусилля інших заради цієї справи. «Всюди він ширив звістку про цей пам'ятник і, де було можливо, збирав гроші на нього», – писав О. Грушевський [18, с. 91]. Також він був членом Об'єднаного комітету зі спорудження пам'ятника Т. Шевченкові у Києві. Після невдалого завершення першого міжнародного конкурсу на проект такого пам'ятника Т. Шевченкові О. Русов як член об'єднаного Комітету розгорнув широку діяльність, спрямовану на залучення нових творчих сил до участі в наступному конкурсі. Так, у листі від 13 липня 1910 року до П. Стебницького він просив залучити до цієї справи художника І. Рєпіна.

Отже, О. Русов був одним із найактивніших діячів Київської, Одеської, Чернігівської, Єлизаветградської, Харківської, Петербурзької громад; входив до складу різноманітних просвітницьких товариств, своєю діяльністю зробив вагомий внесок у піднесення культурно-освітнього рівня українського народу.

3.3. Загальнопедагогічні погляди О. Русова

Як зазначає академік О. Сухомлинська: «Педагогічна думка завжди персоніфікована – на ній лежить відбиток особистості її носія з його смаками, поглядами, віруваннями та уподобаннями» [215, с. 36]. Отже, вивчення педагогічної творчості та поглядів конкретної особи, яка зробила помітний внесок у розвиток освітньої галузі, є важливою складовою дослідження шляхів розвитку педагогічної науки у певну історичну добу.

У цьому сенсі надзвичайно інформативним є дослідження загальнопедагогічних поглядів видатного культурно-освітнього діяча О. Русова, який відіграв важливу роль у відродженні української культурної самобутності, у розвитку просвітництва.

Аналіз науково-педагогічної спадщини О. Русова свідчить про те, що впродовж життя вчений написав велику кількість різноманітних за змістом та характером праць – громадсько-просвітницьких, публіцистичних, науково-історичних, педагогічних, етнографічних, у яких дістали відображення загальнопедагогічні погляди вченого.

Особливу увагу О. Русов приділяв питанням освіти і шкільництва в Україні. Важливі педагогічні проблеми він ставив і вирішував не лише теоретично, а на основі практичного досвіду, а також на підставі власних довготривалих спостережень.

На думку Олександра Олександровича, школа – один із основних інститутів соціалізації особистості, тому метою навчально-виховного процесу має бути розвиток розумових задатків та мислення дитини, створення сприятливих умов для входження її у соціум та пристосування до навколишнього середовища. «Школа насамперед має навчити розуму свого учня, розкрити йому очі на навколишній світ, пробудити в ньому дремаючі розумові сили, направити його на

шлях добра, на шлях розуміння кращих взаємовідносин, що базуються на чесності, правді та довірі» [124, с. 37]

Педагог-патріот обстоював ідею національного змісту освіти та процесу навчання. Він був переконаний у тому, що школа має бути національною. «...Денаціоналізувати школу – значить відібрати в неї всі життєві задатки, заморозити її життєздатність, не даючи їй права на життя», – стверджував він [128, с. 29]. На думку О. Русова, завданням школи є не лише дати загальну освіту, а й розповсюджувати серед молоді національні ідеї. Майже всі шкільні предмети допомагають в реалізації цього завдання, а особливо – географія та історія рідного краю.

Педагога засмучував тогочасний стан освіти в Україні: чиновники, державні службовці не опікувалися освітнім становищем українців, їхнім культурним розвитком, національними ідеями. «На Вкраїні, у тій частині держави нашої, де я народився, де в кращі часи Пироговських роздумів, спромігся навчитися, справа освіти є найгіршою, бо школа там за завданнями зовсім не педагогічними, а чисто політичними, – не національна, не народна», – проголошував О. Русов на зібранні «Лиги образования» [276].

Проблеми сучасної освіти О. Русов висвітлював у своїй праці «Отношение народа к грамотности и книге» (1897) [138]. Автор аналізував дослідження, яке проводилось на основі матеріалів, зібраних Борзнянською повітовою та Чернігівською губернською управами. Метою дослідження було визначити ставлення колишніх учнів до школи й грамотності взагалі. У зв'язку з цим восени 1895 року Борзнянська земська управа розіслала в деякі сільські школи невеликі бланки з відповідними запитаннями, на основі яких слід було визначити, як сільське населення ставиться до школи і освіти взагалі, чи має бажання читати і яким книгам надає перевагу, як використовує набуті в школі знання. Крім цього, автор додав до своєї роботи ще спостереження народних вчителів цього ж повіту.

Перше, що відзначив Олександр Олександрович, це велике бажання батьків і дітей бути учнями. У зв'язку з цим класи стають переповненими, але в палкому бажанні навчатися ні батьків, ні дітей це не зупиняє. «...В деяких класах і по 25 учнів тісно, – зазначає дослідник, – а туди буває й 75 наб'ється. З другого уроку дитячі личка стають блідими, очі мутніють, і їм все складніше сприймати

мудровану шкільну науку, а все-таки спробуй відмовити хоч одному з них, скільки горя й відчаю відіб'ється на його обличчі!» [там само, с. 9].

Звертав увагу О. Русов і те, що в усіх досліджуваних школах кількість дітей з бідних сімей набагато вища, ніж з заможних. Так, у деяких з них вона складає близько 50–70 %. Однак зазначав і те, що часто бідність заважає відвідуванню школи: зимою немає теплого одягу чи взуття, навесні та влітку дітям потрібно допомагати батькам по господарству, через це їм часто доводиться пропускати уроки. Проте, незважаючи ні на що, батьки докладають всіх сил, щоб їхні діти все ж були освіченими. «...Зараз немає в селі такої сім'ї, яка не хотіла б віддавати дітей до школи, адже заважає дітям вчитись не бідність, а відсутність її, – робить висновок Олександр Олександрович, – а як зазначають самі селяни, – школа – це найнеобхідніша для людини праця» [там само, с. 11].

Помічав Олександр Олександрович і те, що зі всього шкільного курсу селяни вважають найважливішим релігійно-моральне виховання, вміння читати та написати діловий документ. Часто зустрічаються випадки, коли грамотний син навчає своїх батьків, до нього ставляться з більшою повагою та пошаною. Старші люди дуже жалкують, що свого часу не навчалися, кажучи при цьому, що «грамотність відкриває очі, робить їх зрячими, веде від темряви до світла...» [там само, с. 14].

На думку Олександра Русова, люди віддають перевагу духовно-релігійній літературі, купуючи найчастіше Євангеліє, молитовники, псалтир, Біблію. Далі перевагу надають навчальній, науково-популярній та белетестричній літературі. Популярними серед покупців були твори М. Гоголя та Т. Шевченка.

Ще одним питанням, яке висвітлював О. Русов, було створення в кожному селі бібліотеки. «Якою б не була хорошою початкова освіта, які відмінні зародки знань вона не сіяла б, – зазначає дослідник, – проте без подальшої допомоги вони замруть... Селу потрібна не тільки школа, а й книга, потрібне постійне читання, і, розуміючи це, самі селяни свідомо мають велике бажання заснувати сільську бібліотеку». І далі робив висновок: «...Без бібліотек і читалень вся праця земства над поліпшенням освіти сільського населення буде марною... Адже заснування сільських бібліотек – це найбільш

актуальне для народної освіти питання, про яке повинні дбати і губернські, і повітові земства» [там само, с. 26–27].

Крім того, ефективними в освітній програмі Олександр Олександрович вважав вечірні шкільні класи для повторення, якими могло б користуватися і доросле населення села, не відриваючись від своєї денної праці.

У висновках він зазначав, що «...обов'язком земств є відгук на всі свідомі прагнення народу до просвіти, адже просвіта для народу – це можливість встати на ноги, жити по-людськи, а не постійно боротися з голодом, хворобами та невіглаством» [там само].

Порівнюючи вітчизняну систему освіти з практикою інших розвинутих держав світу, О. Русов вказував на необхідність ознайомлення із позитивними аспектами зарубіжного педагогічного досвіду. Так, педагог зауважував на тому, що існує два принципи сучасного розповсюдження просвіти – це обов'язковість і безкоштовність, а також незалежність школи від будь-якої політичної чи релігійної організації. Така повна незалежність існує в Англії, Пруссії, Франції, США. Обов'язковість та безкоштовність уже введені в таких країнах, як Шотландія, Франція, Пруссія, Німеччина, Швейцарія, Італія, Японія та ін. Олександр Олександрович щиро обстоював необхідність застосування цих принципів і у вітчизняній освіті [128].

Зауважував учений і на тому, що на розвиток національної освіти в нашій державі виділяється надзвичайно мало коштів у порівнянні з такими розвинутими країнами, як Саксонія і Пруссія, де кількість освічених жителів відповідає загальній кількості населення. В Україні ж середній відсоток грамотності дорівнював лише 19,8 %.

Крім того, педагог звертав увагу на кількість років, яка відводилась на навчання у зарубіжних країнах. Так, у розвинутих країнах діапазон коливався від восьми до одинадцяти в той час, як у вітчизняній школі – лише сім. Педагог надавав великого значення і шкільній програмі. Наприклад у Швейцарії навчальна програма набагато ширша, ніж у вітчизняній школі. Обов'язковими предметами є геометрія, історія, географія, природознавство, рукоділля (для дівчат). Крім того, в деяких народних школах викладають сільське господарство, гігієну, бухгалтерію та різні ремесла. Одержання таких

знань він вважав «...необхідними для українського сільського населення» [134, с. 58].

Цікавила його організація національних дитячих садків у зарубіжних країнах, які діти могли відвідувати з трьох років у той час, як у тогочасній Російській імперії існувала практика лише приватних дитячих садків [128, с. 38].

Порівнюючи зарубіжну й вітчизняну освітні системи, О. Русов був переконаний, що лише докорінне оновлення останньої системи сприятиме успішності й ефективності навчально-виховного впливу школи на підростаюче покоління, що в свою чергу сприятиме суспільному та соціально-економічному розвитку країни.

Олександр Олександрович закликав до організації освіти на демократичній основі, зазначаючи, що «...право на освіту – таке ж природне право, як право жити: бо жити – не що інше, як щодня вчитися – зранку до вечора, від першого року життя людини – до могили». З жалем він констатував, що «...це право наше було обмежене сотнями, а може й тисячами циркулярів про неблагонадійність учителів і батьків, які бажали вчити дітей не за тими правилами, що придумали Дем'янов та інші міністри...». Олександр Русов гостро критикував тогочасну систему освіти та керівництво нею: «Ви знаєте, до чого доводила школа вища, середня і нижча за тієї системи освіти, яка на глум усім принципам педагогіки царювала на всіх просторах держави нашої, яка йшла проти колись висловленої думки Пирогова, що треба нам справді бути освіченими, а не лише здаватись такими, «быть, а не казаться» [276].

Педагог усім серцем уболював за освіченість простого українського народу, а особливо сільського. Під час своїх численних науково-статистичних та етнографічних експедицій по всій Україні О. Русов вивчав традиції, життя українського трудового народу, а дослідження його історії сформувало у вченого переконання в необхідності поліпшення долі українського селянина, який протягом десятиліть перебував у важкому соціальному становищі, у нещасті, наодинці зі своїми проблемами. Основним його завданням було збудувати доступну всім верствам національну освіту, яка ґрунтувалася б на україномовному навчанні, враховувала традиції, народну педагогіку, історію, фольклор українців і в той же час відповідала світовому рівню. Заборона української мови в навчальних закладах України, на

його думку, і була однією з основних причин рецидивів неграмотності серед українського населення. Олександр Олександрович впевнено стверджував, що українська мова має право на життя, адже «...заперечення існування української мови – все одно що заперечення існування українського народу, а це не є дійсністю...» [144, с. 59].

Питанню народної початкової освіти вчений присвятив свою педагогічну працю «К вопросу об увеличении курса учения в начальных народных школах» (1897). Автор переконливо аргументував необхідність збільшення кількості навчальних років з трьох до чотирьох, вказуючи на те, що четвертий рік необхідний для передачі учням знань про навколишній світ. А також зазначав, що питання збільшення кількості навчальних років тісно пов'язане з навчальною програмою народної початкової школи, а вона зараз зовсім невизначена. І, як кажуть самі народні вчителі, «...кожен учитель вчить, як йому хочеться».

Зауважував Олександр Олександрович й те, що значно зросли вимоги населення до початкової школи. Якщо раніше достатньо було випускнику початкової народної школи лише знати грамоту, а саме – російську та церковнослов'янську азбуку, то зараз учень повинен вміти читати, писати, рахувати. А також у зв'язку з появою нових сільських бібліотек початкова народна школа мусить підготувати справжнього користувача бібліотекою. Отже, щоб вирішити ці питання необхідно збільшити навчальний курс, щоб «дати учням знання зі світознавства, історії, за допомогою яких вони могли б читати елементарні загальноосвітні книги» [124, с. 28].

Учений звертав увагу й на те, що учні протягом трьох років навчаються лише 10–12 місяців, тим часом, щоб досягти ефективності навчання необхідно 15–20. Зі збільшенням навчальних годин значно зросте й ефективність: «Учитель матиме час дати учням знання з історії, географії, навчити їх висловлювати свої думки на папері. З арифметики навчити виконувати задачі на обчислення поверхонь, які вкрай необхідні для сільського побуту» [там само].

Цілком зрозуміло, що якість навчання залежить і від кількості вчителів. Їх, на думку О. Русова, має бути два на один клас, адже одному вчителю досить важко навчити велику кількість дітей (іноді більше сорока в одному класі), а якщо їх буде два, вчитель матиме

змогу і час проводити ще й додаткові уроки. Наприклад, малювання, гімнастику (під час перерв), а також двічі на тиждень уроки історії та географії [там само, с. 31].

Одну з частин своєї праці вчений присвячував питанню підручника для класного читання, оскільки саме він є носієм змісту освіти. Підручник, на його думку, повинен бути зрозумілим, доступним, враховувати вікові особливості учнів, відповідати навчальній програмі. «Розробка такої книги, – стверджував Олександр Олександрович, – справа неймовірно відповідальна й важлива... Відсутність же підходящого підручника для класного читання перешкоджає й ускладнює роботу вчителя» [там само, с. 36].

У кінці автор зробив висновки, що для ефективного процесу навчання у початкових народних школах необхідні такі умови:

- кількість навчальних років повинна збільшитися до чотирьох;
- в одному класі має бути не менше двох вчителів;
- необхідно створити навчальну програму;

—відповідно до програми повинен бути створений підручник для класного читання [там само, с. 37].

Аналіз поглядів О. Русова на початкове навчання свідчить про глибоке розуміння ним освітніх проблем початкової школи, які пов'язані з відсутністю необхідної навчальної програми для початкових класів та відповідного підручника для класного читання, який має відповідати навчально-методичним вимогам.

Водночас О. Русов дотримувався тієї думки, що, виховуючи підростаюче покоління на національному ґрунті, необхідно забезпечувати єдність національного і загальнолюдського, вносити у громадянську свідомість національну рівність, взаємну повагу і толерантність. Педагог наголошував на тому, що виховання повинне бути пройняте національним духом, любов'ю і пошаною до рідної землі, «...але любов до батьківщини не повинна генерувати зневагу і ворожнечу до інших національностей», а далі додавав, що «...саме в школі повинні навчати терпимості та гуманному ставленню до людської гідності» [128, с. 30]. Крім того, зазначав учений є дуже важливим вивчення мов та вірувань інших народів.

Великого значення педагог надавав питанням жіночої освіти, зазначаючи, що вираз «Нащо бабі грамотність? її робота – горщики

мити» вже не є актуальним. «На всій досліджуваній території, – зазначав Олександр Олександрович, – зростає число дівчаток, яких віддають до школи, а ті, які закінчили вже її, беруть книги додому. Більшість населення вже розуміє переваги грамотних матерів, та й самі дівчатка прагнуть ходити до школи на рівні з хлопчиками» [138, с. 16]. Він наголошував на потребі відкривати спеціальні школи для дівчаток, у яких поруч з основною шкільною програмою був запроваджений курс рукоділля. О. Русов вважав, що жіноча освіта є першою необхідністю «...для підняття на вищий щабель жінки й матері в сільському середовищі» [там само, с. 17]. Яскравим прикладом освіченої жінки постає перед суспільством дружина Олександра Олександровича Софія Федорівна.

Вважаючи освіту найважливішим засобом боротьби з культурною відсталістю, педагог постійно наголошував на необхідності створення широкої мережі шкіл для всього українського народу: як для дітей, так і для дорослих. «За достатньо низького відсотка грамотності серед дорослого населення, – зазначав педагог, – земська школа повинна відкривати двері юнакам та дівчатам напівробочого та робочого віку, якщо вони знайдуть можливість хоча б деякий час віддавати навчанню...» [171, с. 53].

У поширенні освіти серед народу, на думку О. Русова, велику роль відіграють україномовні підручники як важливе джерело знань і моральної свідомості. Тому забезпечення ними школи є першочерговою потребою. Книги – один із найкращих засобів навчання, тому їх добір для навчально-виховного процесу є важливим завданням. Олександр Олександрович дотримувався думки, що підручники, видані російською мовою, – незрозумілі для учнів, бо більшість російських найчастіше вживаних слів не відповідають українським, а тому учні багато часу витрачають на вивчення російської мови, а не на засвоєння нових знань з певного предмета [80, с. 22]. В результаті ефективність такого навчання буде зовсім не високою.

Пройнявшись ідеєю створення україномовної книги, Олександр Олександрович вирішив укласти «Кобзар» для дітей. Це мала бути книга, яка б містила б у собі вірші відомого українського поета Т. Шевченка. Призначена вона мала бути для молодшого та середнього шкільного віку. У збірничку мали увійти такі твори, як

«Ранок», «Вечір», «Ніч», «Село на Україні», «Щаслива сім'я», «Сон», «Дід та баба» та ін. Цікавим задумом педагога було й те, що в передмові він звертався до батьків, щоб ті, читаючи вірші, роз'яснювали дітям їх сенс [279]. Кожен вірш мав бути проілюстрований відповідний малюнком. А перші літери рядка мали бути гарно оздоблені. Про таку роботу над упорядкуванням віршів ми дізнаємось з листування О. Русова і М. Лисенка.

Крім якості книжної продукції, успішність навчального процесу, на думку Олександра Олександровича, залежить від особистості вчителя. За його уявленнями, це мала бути людина високоосвічена, інтелігентна, всебічно розвинена, здатна вміло організувати пізнавальну діяльність учнів, повинна любити й поважати їх, бути гідним прикладом, «...краплина за краплиною проливати світло знань в темні голови, розвіювати пітьму, яка накопичувалась протягом багатьох віків розумової сплячки...» [134, с. 47]. На думку О. Русова, учням не допоможуть ні найкращі школи, ні найкращі підручники, якщо вчитель не закладе в їхніх головах основу – бажання навчатися, що й «...дасть того ключа, який відкриє всі навчальні горизонти» [там само, с. 49]. На його переконання, народний вчитель має бути справжнім просвітником, від плідної діяльності якого залежить майбутнє всієї нації.

Питанню діяльності і життя народних вчителів О. Русов присвятив своє педагогічне дослідження «О народных учетилых в земских школах Черниговской губернии» (1898). У цій праці дослідник зробив спробу вирішити ряд проблем, які ускладнюють педагогічну діяльність народного вчителя на найвищому рівні. Перше, що він відзначив, – це складне матеріальне становище народного вчителя: низька заробітна плата, відсутність нормальних житлових умов, а крім того, – відсутність педагогічних з'їздів, на яких би вчителі могли обмінюватися думками, обговорювати різні шкільні справи, що дуже їх пригнічують. Все це, на думку Олександра Олександровича, призводить до того, що народні вчителі часто залишають свою педагогічну діяльність, змінюючи її на іншу професію. У висновках Олександр Олександрович звертався до Чернігівського земства та радить вирішувати вищезазначені проблеми вчителів, щоб підвищити рівень викладання в народній школі [там само].

Олександр Олександрович акцентував на необхідності реорганізації освітньої системи, оновленні змісту освіти, удосконаленні процесу навчання, перебудові шкільної системи з метою вдосконалення навчального процесу. В Інституті рукопису зберігається документ, у якому педагог окреслював основні моменти нової, поліпшення освітньої системи навчання:

1. Навчання обов'язкове як для хлопчиків, так і для дівчаток на початковому і нижчому щаблі.

2. Будівля школи повинна відповідати кількості учнів.

3. Школи мають поділяються на початкові, нижчі, середні і вищі. Період навчання в початковій школі має тривати 4 роки. Сюди повинні прийматися діти 6 років.

4. Початкова і нижча школи можуть розташовуватися в одному приміщенні. З квітня по вересень навчатись у цьому приміщенні можуть діти віком 6–10 років, а з жовтня по березень воно слугуватиме для нижчої школи, у якій навчатимуться діти віком 10–15 років.

5. Початкові і нижчі школи повинні утримуватися на кошти сільських і міських товариств.

6. Особи обох статей у віці від 21 до 24 років зобов'язані відпрацювати своє навчання – бути вчителями у початкових школах.

7. Середні школи призначені для дітей віком 14–18 років.

8. У професійних школах має бути профільне навчання.

9. Вищі школи різних спеціальностей мають функціонувати в усіх населених пунктах, кількість жителів яких перевищує більше 50 тис. і утримуватися за рахунок обласного управління.

10. Навчання в усіх типах шкіл має здійснюватись малоруською (українською) мовою. У середніх і вищих школах обов'язкове також вивчення мови сільського населення (діалекти різних регіонів).

11. Вивчення Закону Божого різних віросповідань (Релігієзнавство сучасне) не обов'язкове, але бажане [247].

О. Русов також мав власні педагогічні погляди щодо методики проведення предметних уроків у початковій школі. Так, він вважав, що основне завдання предметних уроків у початковій школі – збагатити учня необхідними знаннями, вміннями та навичками, спрямованими на пізнання навколишнього світу, зацікавити і навчити

його самостійно здобувати ці знання. Перша половина завдання залежить від програми предметних уроків, друга – від методики викладання. Вчений запевняв, що потрібно «...дотримуватися мети, навчити учня здобувати знання, ми повинні пам'ятати, що для цього треба розвивати в учня спостережливість, здатність до багатостороннього порівняння і неквапливого узагальнення» [248].

На думку Олександра Олександровича, урок повинен складатися з трьох частин (моментів): опису, повторення, міркування.

Отже, перший момент – опис предмета. Це робота учня. Вчитель тільки ставить питання за певним планом, а учень змальовує всі ознаки і властивості предмета.

Другий момент – розповідь. Вчитель передає учням ті знання, якими вони ще не володіють, а учні запам'ятовують.

Третій момент – міркування. Це самостійна робота учнів. Вчитель підводить дітей до висновку, а учні опрацьовують матеріал та відтворюють сприйняту інформацію.

Насамкінець педагог зробив висновок, що учень шляхом таких вправ виробляє звичку віддавати собі звіт щодо своїх спостережень. Так, закінчивши школу, він буде уважніше спостерігати і узагальнювати, а, отже, оберегати себе від неправильних висновків та необміркованих узагальнень, у чому й полягає велика частка зла (невігластво, марновірство).

Звертав увагу Олександр Олександрович і на матеріальну сторону предметних уроків. Ставлячи запитання «Які ж знання потрібні сільському учневі?», сам відповідав: «Це знання, які дають свідоме ставлення до навколишньої дійсності і соціуму. Вивчення навколишньої дійсності ми ставимо на перше місце, а знання про людину (людські відносини) ставимо на кінець курсу, оскільки вважаємо останнє наскільки складним, що передачею цих знань можна займатися лише тоді, коли учні будуть досить підготовленими на прикладі вивчення більш простих і конкретних образів навколишньої дійсності» [там само, арк. 5].

У боротьбі за вітчизняну педагогічну освіту О. Русов у спеціальних педагогічних працях, дослідженнях, листах до громадських і літературних діячів висловив актуальні погляди на ключові освітні питання, які можна систематизувати так:

–необхідність створення національної школи, яка має бути

державно-громадською установою, здатною формувати та зберігати національну культуру, ґрунтуватися на народній основі, послуговуватися рідною мовою з урахуванням її традицій та історії;

- потреба у використанні зарубіжного освітнього досвіду в практиці вітчизняної школи з метою запозичення кращих освітніх надбань передових країн світу;

- організація освіти на демократичній основі, яка задовольняла б природну потребу в навчанні;

- потреба у школі, яка повинна закладати основи гуманізму, терпимості та поваги до інших національностей та вірувань;

- необхідність освіти для жінок як повноправних і повноцінних учасників суспільного життя;

- загальне підвищення рівня грамотності населення шляхом навчання в школі дорослих;

- створення та видання україномовних підручників належного навчально-методичного рівня;

- необхідність реорганізації освітньої системи, оновлення змісту освіти, удосконалення процесу навчання;

- підготовка учителя, який має бути високоосвіченою, всебічно розвиненою особистістю, здатною уміло організовувати пізнавальну діяльність учнів, закладати основу – бажання навчатися;

- збагачення учня необхідними знаннями, вміннями та навичками, спрямованими на пізнання навколишнього світу як основне завдання початкової школи;

- використання у навчально-виховному процесі науково розроблених і обґрунтованих методик навчання та навчальних програм.

Отже, педагогічні погляди вченого були сформовані за час його практичної діяльності на основі аналізу актуальної системи освіти, зарубіжного досвіду і мають прогностичний характер. Олександр Русов прагнув вдосконалити сучасну йому систему освіти, підвищити загальний відсоток грамотного населення та розбудувати справжню національну освіту. І хоча його погляди стосовно питань освіти не становлять повної або єдиної педагогічної системи, однак їх відтворення і аналіз є надзвичайно важливим з огляду на необхідність історичної реконструкції цілісної картини стану просвітництва, освітньої та культурологічної думки на Україні в розглянутий період,

що має сприяти з'ясуванню особливостей розгортання просвітницького руху і розвитку ідей про національну школу.

Сьогодні, коли ми відроджуємо національну українську освіту, коли вона наповнюється новим змістом, педагогічна спадщина Олександра Русова є одним з невичерпних джерел, до якого варто звертатися.

Висновки до третього розділу

У результаті аналізу змісту освітньо-педагогічної діяльності О. Русова зазначаємо, що вона вирізняється національною і гуманістичною спрямованістю, оскільки зорієнтована на духовний розвиток українського суспільства та піднесення культурного-освітнього рівня населення. Протягом усього життя просвітник виступав за збереження і розвиток українського народу, його мови, культури.

Піднесення української мови до високого літературного рівня та вироблення її граматичних ознак О. Русов вважав своїм завданням. Саме тому майже протягом всього життя він займався створенням українського правопису на фонетичній основі, який повинен був бути зручним і зрозумілим для народу.

Встановлено, що в умовах постійних обмежень і заборон української мови просвітник вів активну боротьбу за її легалізацію та впровадження в усі сфери життя українського народу: прагнув створити програму для українізації початкової школи; брав активну участь у справі видання словника української мови; був агітатором щодо створення «Товариства любителів південно-малоруської мови й словесності» у Петербурзі; учасником у змаганнях за офіційне скасування антиукраїнських законів.

Основними формами роботи О. Русова у складі таких громадсько-просвітницьких організацій, як Київська, Одеська, Чернігівська, Єлизаветградська, Харківська, Петербурзька громада, Південно-західний Відділ Імператорського Російського Географічного Товариства, Слов'янське товариство, Харківське товариство грамотності, Київське товариство «Просвіта», Благодійне Товариство видання загальнокорисних і дешевих книг, Товариство імені Т. Шевченка для допомоги нужденним уродженцям Південної Росії,

які навчаються у вищих навчальних закладах Санкт-Петербурга, Товариство для допомоги нужденним учням Херсонської чоловічої та Маріїнсько-Александрійської жіночої прогімназії були: організації недільних шкіл з вивченням української мови, видання наукових та популярних книг українською мовою; робота зі створення словника української мови, підручників для народних шкіл рідною мовою; організація українських вистав та вечорів; збирання та опрацювання історичного, фольклорного, лексикографічного матеріалу; організація екскурсій та експедицій по Україні з метою збору етнографічних матеріалів; створення громадських бібліотек та етнографічних музеїв, надання матеріальної допомоги освітнім закладам. Отже, громадська діяльність О. Русова мала вагомим освітньо-просвітницьке значення, стала вагомим внеском у розвиток національної культури і освіти, у пробудження національної свідомості України.

Аналіз педагогічних поглядів та ідей О. Русова свідчить про те, що постановка і вирішення педагогом проблем національної освіти і виховання відбувалися під впливом суперечливої суспільно-політичної ситуації в Україні другої половини XIX ст., яка на той час була складовою Російської імперії. Відсутність українських шкіл, українознавчого елементу в навчально-виховному процесі, догматично-схоластична система навчання, слабка участь громадськості в освітніх справах – все це спонукало О. Русова до роботи з метою створення національної освіти, розробки та обґрунтування дидактичних і виховних засад ефективного навчально-виховного процесу.

Встановлено, що О. Русов висловив ідею національного виховання як компонента змісту освіти та процесу навчання, обов'язковою вимогою якого має стати: реорганізація освітніх закладів відповідно до національних особливостей українського народу; потреба використання зарубіжного освітнього досвіду в практиці вітчизняної школи з метою запозичення кращих освітніх надбань передових країн світу; організація освіти на демократичній основі, яка задовольняла б природну потребу в навчанні; необхідність освіти для жінок; загальне підвищення рівня грамотності населення шляхом навчання в школі дорослого населення; високий навчально-методичний рівень учителя; розробка україномовних підручників; оновлення змісту освіти та вдосконалення процесу навчання; використання у навчально-

виховному процесі науково розроблених і обґрунтованих методик навчання та навчальних програм.

Здійснений аналіз дав можливість зробити висновки, що саме така форма здобуття освіти в навчальних закладах України, на думку вченого, сприятиме розвитку індивідуальних здібностей, пізнавальних можливостей і нахилів учня, його інтелектуальному розвитку.

Матеріали розділу 3 відображено у публікаціях автора [106; 108; 109].

ВИСНОВКИ

У монографії наведено теоретичне узагальнення і новий підхід до вирішення важливого й актуального завдання, що виявляється у визначенні і розкритті змісту та спрямованості педагогічно-просвітницької діяльності Олександра Русова в контексті розвитку просвітницького руху та педагогічної думки в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. Результати проведеного дослідження засвідчили досягнення мети, розв'язання поставлених задач і стали підставою для таких висновків:

1. На основі всебічного ґрунтовного опрацювання значного обсягу джерел, різного роду документів, матеріалів, епістолярної спадщини О. Русова, критичного аналізу історіографії проблеми визначено стан дослідженості теми та рівень її джерельного забезпечення. З'ясовано, що педагогічно-просвітницька діяльність О. Русова і нині залишається малодослідженою. У ході вивчення джерел з проблеми дослідження виокремлено чотири етапи у розвитку досліджень педагогічно-просвітницької діяльності О. Русова: *перший етап* (друга половина XIX ст. – 1916 рік) – становлення загальних основ вивчення життя і діяльності вченого; *другий етап* (1917 рік – 20-ті роки XX ст.) – активізація досліджень громадської-політичної та культурно-просвітницької діяльності О. Русова, поява нових підходів у її вивченні у зв'язку з піднесенням загальнонаціонального руху на Україні; *третій етап* (30-ті – перша половина 80-х років XX ст.) – висвітлення педагогічно-просвітницької діяльності О. Русова з позицій радянської та української зарубіжної історіографії з урахуванням особливостей двох науково-історичних процесів – у СРСР та в еміграції і діаспорі, які відрізняються тотальною

ідеологічною конфронтацією; *четвертий етап* (друга половина 90-х років ХХ ст. – до сьогодні) – вивчення творчої спадщини вченого з позицій сучасної педагогічної, історичної, літературознавчої наук.

У ході історіографічного дослідження встановлено основні напрями, згідно з якими розглядувані праці тематично згруповано таким чином: публікації про особистість О. Русова і його біографію; праці про суспільно-просвітницьку діяльність педагога; публікації про викладацьку і педагогічну роботу діяча; публікації, що опосередковано стосуються просвітницько-педагогічних аспектів спадщини О. Русова як просвітника і педагога.

2. У ході дослідження було з'ясовано основні чинники, які сприяли формуванню світогляду вченого, а саме: *родинні відносини* (виховання у високоморальній, інтелігентній родині; повага до української культури, хоча вона не була рідною); *суспільно-історичні* (київська атмосфера 50–60 років ХІХ ст., пройнята українським духом); *культурно-освітні* (навчання у Київській 2-й гімназії, Київському університеті св. Володимира; вплив патріотично налаштованих українських громадських діячів); *науково-педагогічні* (творчий доробок українських і зарубіжних учених; вивчення та ідейне сприйняття усної народної творчості як самобутньої національної ознаки; взаємини із відомими педагогами).

На основі аналізу широкого кола джерел обґрунтовано основні періоди освітньо-педагогічної діяльності О. Русова:

– *перший період – початок педагогічної діяльності в навчальних закладах* (1868–1874): Златопольської класичної прогімназії (1868–1869), Києво-Подільської прогімназії (1869–1872), Києво-Подільському відділенні Фундуклеївської жіночої гімназії (1869–1872), 1-ої Київської гімназії (1872–1874);

– *другий період – науковий пошук* (1874 рік – 80-ті роки ХІХ ст.) – у цей час О. Русов займається самоосвітою, науковою діяльністю, веде активну дослідницьку роботу, збирає матеріали для написання магістерської дисертації, виконує громадське доручення – видання повного «Кобзаря» у Празі;

– *третій період – активна освітньо-просвітницька діяльність* (1876 рік – 20-ті роки ХХ ст.) – період інтенсивної націєтворчої діяльності О. Русова. Свою освітню діяльність Олександр Олександрович здійснював під час перебування в Чернігівській,

Херсонській, Полтавській губерніях. Учений входив до складу спеціальних комісій з народної освіти, був губернським гласним;

– *четвертий період – викладацька діяльність* (1908–1915) – період активної педагогічної діяльності на посаді викладача статистики Київського комерційного інституту.

3. У ході аналізу просвітницької діяльності О. Русова уточнено основні її напрями: *етнографічно-культурницький* – реалізовувався в етнографічних статтях, рецензіях та літературній критиці; був спрямований на формування національної ідеї, ментальності, а також на виділення, розвиток та збереження української культури як окремої та самобутньої; *науково-статистичний* – розробка і реалізація на практиці нових методів статистичного дослідження, раціональна постановка оцінних робіт; здійснення ряду статистичних описів окремих губерній, повітів і міст України, керування місцевими переписами населення й аналіз їх результатів; *публіцистичний* – публікація статей, що висвітлювали актуальні проблеми педагогічного, просвітницького, публіцистичного, культурологічного спрямування; *журналістський* – літературно-публіцистична діяльність у журналах, газетах другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (редагування і робота в періодичних виданнях «Киевский Телеграф», «Санк-Петербургский Весник», «Хуторянин», «Труд», «Страна», «Украинский вестник», інститутському журналі «Известия Киевского Коммерческого Института»); *видавничий* – поєднував у собі організаційно-творчу діяльність зі створення, виготовлення і розповсюдження української науково-популярної літератури (видання «Каталога систематического чтения», Шевченкового «Кобзаря» та популяризація наукової, навчально-популярної літератури, підручників та брошур для народної освіти).

4. У ході дослідження визначено і розкрито зміст освітньо-педагогічної діяльності педагога. Доведено, що активна громадська діяльність, наукова й просвітницька робота О. Русова були пронизані ідеєю вдосконалення української мови до високого наукового рівня на народній основі. Змагаючись за українську мову, вчений прагнув створити програму для українізації початкової школи, був учасником у справі видання словника української мови, агітатором щодо створення «Товариства любителів південно-малоруської мови й словесності» у Петербурзі. Як

відданий українофіл та борець за українську мову й державу О. Русов брав активну участь у справі офіційного скасування антиукраїнських законів та упродовж всього життя займався написанням «Граматики української мови» – підручника для початкового навчання. Аналіз громадсько-просвітницької діяльності О. Русова довів, що він був одним з найактивніших діячів Київської, Одеської, Чернігівської, Єлизаветградської, Харківської, Петербурзької громад. Силами громад за його безпосередньої участі було здійснено видання наукових та популярних книг українською мовою; організовано українські вистави, вечори, збирання та опрацювання історичного, фольклорного, лексикографічного матеріалу; організовано екскурсії та експедиції по Україні з метою збору етнографічних матеріалів; створено громадські бібліотеки. О. Русов був членом до таких просвітницьких товариств, як: Відділ Імператорського Російського Географічного Товариства, Слов'янське товариство, Харківське товариство грамотності, Київське товариство «Просвіта», Харківське історико-філологічне товариство, Благодійне Товариство видання загальнокорисних і дешевих книг, Товариство імені Т. Шевченка для допомоги нужденним уродженцям Південної Росії, які навчаються у вищих навчальних закладах Санкт-Петербурга, Товариство для допомоги нужденним учням Херсонської чоловічої та Маріїнсько-Александрійської жіночої прогімназії.

5. Аналіз творчої спадщини вченого уможливив охарактеризувати й узагальнити його загальнопедагогічні погляди, провідними з яких були думки про:

- необхідність створення національної школи, яка має бути державно-громадською установою, здатною формувати та зберігати національну культуру, ґрунтуватися на народній основі, послуговуватися рідною мовою з урахуванням її традицій та історії;

- потреба у використанні зарубіжного освітнього досвіду в практиці вітчизняної школи з метою запозичення кращих освітніх надбань передових країн світу;

- організація освіти на демократичній основі, яка задовольняла б природну потребу в навчанні;

- потреба у школі, яка повинна закладати основи гуманізму, терпимості та поваги до інших національностей та вірувань;

- необхідність освіти для жінок як повноправних і повноцінних

учасників суспільного життя;

- загальне підвищення рівня грамотності населення шляхом навчання в школі дорослих;

- створення та видання україномовних підручників належного навчально-методичного рівня;

- необхідність реорганізації освітньої системи, оновлення змісту освіти, удосконалення процесу навчання;

- підготовка учителя, який має бути високоосвіченою, всебічно розвиненою особистістю, здатною уміло організовувати пізнавальну діяльність учнів, закладати основу – бажання навчатися;

- збагачення учня необхідними знаннями, вміннями та навичками, спрямованими на пізнання навколишнього світу як основне завдання початкової школи;

- використання у навчально-виховному процесі науково розроблених і обґрунтованих методик навчання та навчальних програм.

Здійснене нами дослідження не вичерпує всієї проблематики педагогічно-просвітницької спадщини О. Русова. Перспективним напрямом наукового розгляду є його видавнича діяльність, внесок у розробку української граматики. Предметом окремої наукової праці може бути порівняльний аналіз педагогічних ідей О. Русова та інших вітчизняних і зарубіжних педагогів відповідної історичної доби.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонович Дмитро. Праця Олександра Русова для українського театру та музики / Дмитро Антонович. – Львів, 1938. – Т. V. – 22 с.
2. Архів М. Драгоманова. Т. 1 : Листування Київської старої громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.). – Варшава : Український науковий інститут, 1938. – 445 с.
3. Бажаєв В. Памяти А. А. Русова / В. Бажаєв // Киевская мысль. – 1915. – 10 октября.
4. Байздренко М. Над свіжою могилою / М. Байздренко // Рідний край. – 1908. – № 31. – С. 3.
5. Белоконский И. П. Памяти Александра Александровича Русова / И. П. Белоконский // Вестник Европы. – 1915. – Кн. 11. – С. 395–398.
6. Березівська Л. Д. Освітньо-виховна діяльність київських просвітницьких товариств (друга половина XIX – початку XX століття) / Л. Д. Березівська. – К. : Молодь, 1999. – 191 с.
7. Бернштейн М. Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50-х – 60-х років XIX ст. / М. Д. Бернштейн. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – 215 с.
8. Большаков Л. Н. Путь «Кобзаря» : Судьба кн. Т. Шевченко / Л. Н. Большаков, В. С. Бородин. – М. : Книга, 1978. – 91 с.
9. Витанович І. Олександр Русов у взаєминах Галичини з Наддніпрянською Україною / І. Витанович. – Львів, 1938. – Т. V. – 7 с.
10. В. П. Збори парламентської групи автономістів. Петербург, 18 травня // Громадська думка. – 1906. – 28 травня.
11. Волков Ф. К. П. П. Чубинский. Отрывок из личных воспоминаний / Ф. К. Волков // Украинская жизнь. – 1914. – № 1. – С. 43–60.
12. Волощенко А. К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х років XIX століття / А. К. Волощенко. – Київ, 1974. – 222 с.
13. Гермайзе Осип. З історії селянських хвилювань та народницької пропаганди на Чернігівщині 70 рр. До споминів Ол. Ол. Русова / Осип Гермайзе // За сто літ : Матеріали із громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. – К. : ДВУ, 1927. – С. 259–265.

14. Грінченкова М. Чернігівська українська громада : Спогади / Грінченкова М., Верзилів А. // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 463–487.
15. Грушевський О. Из жизни Киевского украинского кружка / О. Грушевський // Украинская жизнь. – 1915. – № 11–12. – С. 33–39.
16. Грушевська К. Монографія Русова / Катерина Грушевська // Українські народні думи / Академія Наук України. Історична секція. Комісія історичної пісенності : У 2-х т. – К. : ДВУ, 1927. – Т. 1. – С. 85–87.
17. Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женецький соціалістичний гурток / М. Грушевський. – Відень, 1922. – 212 с.
18. Грушевський О. О. О. Русов (1847–1915) / О. Грушевський // Літературно-науковий вістник. – 1918. – Т. 72. – Кн. 10–12. – С. 87–94.
19. Гудзовський В. Олександр Русов / В. Гудзовський // Старожитності. – 1993. – Ч. 9–10. – С. 14.
20. Гудзовський В. Так Україна вставала з колін. До 100-ліття діяльності «Братства тарасівців» / В. Гудзовський // Народна газета. – 1997. – 23 червня.
21. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки / Нестор Миколайович Гупан. – К. : АПН України, 2002. – 224 с.
22. Диференційований підхід в історії української школи (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.) : монографія / [авт. : Сухомлинська О. В., Дічек Н. П., Березівська Л. Д., Гупан Н. М., Бондар Л. С., Антоненко Н. Б., Філімонова Т. В., Антоненко М. Я., Куліш Т. І., Шевченко С. М.]. – К. : Пед. думка, 2013. – 620 с.
23. Добриловський М. О. О. Русов як професор / М. Добриловський. – Львів, 1938. – Т. V. – 7 с.
24. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914) / Д. Дорошенко. – Вінніпег; Манітоба : Тризуб, 1949. – 167 с.
25. Дутко О. М. Педагогічні погляди та науково-просвітницька діяльність М. І. Костомарова у контексті культурно-освітнього руху в Наддніпрянській Україні ХІХ століття : Монографія / Олена Миколаївна Дутко. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори –2006», 2013. – 276 с.

26. Дучинський Антонин. Революційна українська партія (РУП) на Полтавщині за архівними матеріалами 1901–1905 років / Антонин Дучинський // За сто літ : Матеріали із громадського й літературного життя України ХІХ – початків ХХ століття. – К. : ДВУ, 1928. – Кн. 2. – С. 283–320.
27. Етнографія України : навчальний посібник для студ. історичних фак. вузів / М-во освіти і науки України ; ред. : С. А. Макарчук, Д. С. Карпин. – Львів : Світ, 1994. – 520 с.
28. Єфремов Сергій. Пам'яті Ол. Русова / Сергій Єфремов // Основа (Одеса). – 1915. – Кн. 3. – жовтень (35). – С. 34–40.
29. Жебунев Л. Памяти А. А. Русова / Л. Жебунев // Украинская жизнь. – 1915. – № 10. – С. 17–24.
30. Житецький Гн. Олександр Олександрович Русов (В десяти роковини смерти) / Гнат Житецький // Україна. – 1926. – Кн. 1. – С. 182–186.
31. Житецький Гн. Південно-Західний Відділ Географічного Товариства у Києві / Гнат Житецький // Україна. – 1927. – Кн. 5. – С. 31–36.
32. Жук А. Михайло Русов і його батьки / А. Жук // Сучасність (Мюнхен). – 1963. – № 6 (30). – С. 44–73 ; № 9 (33). – С. 102–112 ; № 10 (34). – С. 79–89.
33. Журнал засідання Совета Императорского Русского Географического Общества 27 декабря 1874 года // Известия Императорского Русского Географического Общества. – 1875. – Т. ХІ. – Вып. 1–6. – С. 46–50.
34. Журнал общего собрания Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества 14 октября 1873 года // Записки Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества. – Т. І. – С. 52–60.
35. Журнал общего собрания Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества 18 ноября 1873 года // Записки Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества. – Т. І. – С. 61–67.
36. Журнал общего собрания Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества 14 октября 1874 года // Записки Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества. – Т. ІІ. – С. 1–88.

37. Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій. – 3-е вид., виправл / Оксана Забужко – К. : Факт, 2007. – 640 с.
38. Зайченко І. В. Освіта і педагогічна думка в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст. : Монографія / Іван Васильович Зайченко. – К. : НУБіП України, 2012. – 278 с.
39. Іваницька С. Олександр Олександрович Русов у індивідуальних згадках та колективній пам'яті представників української ліберально-народницької еліти початку ХХ ст. : (наук. праці історич. фак.-ту Запорізького національного університету. [Електронний ресурс] / С. Іваницька. – 2012. – вип. ХХХІІІ – С. 273–282. Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/npifznu/2012_33/ivanysk.pdf.
40. Історія української культури : збірник матеріалів і документів / Упоряд. : Б. І. Білик, Ю. А. Горбань, Я. С. Калакура та ін. ; За ред. С. М. Калапчука, В. Ф. Остафійчука. – К. : Вища школа, 2000. – 607 с.
41. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ – ХХ століть : соціально-політичний портрет / Г. В. Касьянов. – К. : Либідь, 1993. – 176 с.
42. Каталог систематического чтения : каталог / сост. Русов А. А., Русова С. Ф. – Одесса, 1882. – 16 с.
43. Катренко А. М. О. О. Русов – видатний український вчений і громадський діяч (1847–1915) / А. М. Катренко, Б. В. Петрук. – К. : Нора-принт, 1998. – 64 с.
44. Катренко А. М. Олександр Олександрович Русов (До 120-річчя з дня народження) / А. М. Катренко // Український історичний журнал. – 1967. – № 2. – С. 128–132.
45. Катренко А. О. О. Русов: віхи життя та громадсько-політичної діяльності (до 150-річчя від дня народження) / А. Катренко, В. Мойсієнко // Історія в школах України. – 1997. – № 2. – С. 26–29.
46. Коляда Н. М. Розвиток дитячого руху в Україні (початок ХХ ст. – середина 30-х років ХХ ст.) : монографія / Н. М. Коляда. – Умань : ПП Жовтий, 2012. – 407 с.
47. Кондзьолка В. В. Філософія і її історія / В. В. Кондзьолка. – Львів, 1996. – 189 с.

48. Коношенкова А. «Дніпрова Чайка» (спогади) / А. Коношенкова // Україна. – 1927. – № 5. – С. 122.
49. Корнійчук Л. Я. Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках XIX ст. / Л. Я. Корнійчук. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1971. – 253 с.
50. Кравець О. М. Південно-Західний Відділ Російського Географічного товариства / О. М. Кравець // Народна творчість та етнографія. – 1973. – № 2. – С. 60–66.
51. Кравченко О. О. Педагогічна та науково-просвітницька діяльність Пантелеймона Куліша : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.10 / Оксана Олексіївна Кравченко. – К., 2009. – 223 с.
52. Ландо В. Памяти А. А. Русова / В. Ландо // Киевская мысль. – 1915. – 14 окт.
53. Лига Образования // Ежегодник внешкольного образования. Вып. 1–2. – М. ; СПб., 1907–10. – С. 105–109.
54. Липа І. Братерство тарасівців / І. Липа // Літературно-науковий вісник. – 1925. – Т. 87. – кн. 7–8. – С. 264.
55. Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Українська Православна Церква в США, 1966. – 484 с.
56. Лукеренко В. Л. Світогляд М. П. Драгоманова / В. Л. Лукеренко. – К. : 1965. – 132 с.
57. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. IV. Херсонский уезд (Статистико-экономическое описание уезда) / Составлено Статистическим Отделением при Херсонской Губернской Земской Управе. (С двумя картами и 17 приложениями). – Херсон, 1890. – 400 с.
58. Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом статистическим отделением при Черниговской губернской земской управе. – К. : Тип. литография М. П. Фрица, 1877. – Т. 1 : Черниговский уезд. С тремя литографированными картами и приложениями. – 186 с.
59. Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом статистическим отделением при Черниговской губернской земской управе. – К. : Тип. литография М. П. Фрица, 1877. – Т. 2 : Борзенский уезд. С тремя литографированными картами и приложениями. – 131 с.

60. Материалы об организации статистики в Херсонском губернском земстве // Сборник Херсонского земства. – 1882. – № 1. – С. 65.
61. Могилянський М. А. А. Русов / М. Могилянський // Речь. – 1915. – 10 октября.
62. Награда за солидный литературный труд // Киевская старина. – 1901. – Т. 73. – № 4. – С. 31
63. Науменко В. Светлой памяти старого товарища и друга / В. Науменко // Киевская мысль. – 1915. – 15 октября.
64. Науменко В. П. Александр Александрович Русов и его общественная и литературно-научная работа на Украине и для Украины / В. П. Науменко ; [упоряд. : Шевченко В. М. та ін]. – Чернигов : [б. м]. , 2010. – 79 с.
65. Науменко В. Александр Александрович Русов и его общественная и литературно-научная работа на Украине и для Украины / В. Науменко // Украинская жизнь. – 1916. – № 3. – С. 14–31.
66. Науменко В. Александр Александрович Русов и его общественная и литературно-научная работа на Украине и для Украины / В. Науменко // Украинская жизнь. – 1916. – № 1. – С. 33–48.
67. Наумов С. О. Братство тарасівців / С. О. Наумов // Український історичний журнал – 1999. – № 5. – С. 36–46 ; № 6. – С. 55–63.
68. Нежинский уезд. Статистико-экономическое описание с проектами оценки недвижимых имуществ уезда, таблицами и двумя картами. Составил по поручению Уездного Земства при помощи Л. Н. Жебуньова и С. В. Зубка Член-сотрудник Императорского Русского Географического Общества А. Русов. – К. : Тип. литография Д. С. Повальского, 1880. – XVI. – 42 с.
69. Німчук В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. / В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1985. – 215 с.
70. Новая малорусская опера // Киевлянин. – 1874. – 2 лютого.
71. Новицький Я. Малорусские Песни / Я. Новицький. Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества. – 1894 – Т. 6. – Вип. 2. – С. 49–160.

72. О работах статистического отделения по переоценке земель // Сборник Херсонского земства. – 1884. – № 2. – С. 85–89.
73. Обзорение преподавания на 1909–1910 академ. год // Известия Киевского Коммерческого Института, состоящего в ведении Министерства промышленности и торговли. – 1909. – Кн.1. – С. 4–5.
74. Овчинников А. Народное просвещение в годы правления Николая I / А. Овчинников // Педагогика. – 2003. – № 5. – С. 61–65.
75. Огоновський В. Бібліографія писань О. Русова та про О. Русова / В. Огоновський. – Львів, 1938. – Т.V. – 19 с.
76. Александр Александрович Русов (1847–1915) : (Библиографічний покажчик) / Склад. і вступ. стаття О. Я. Рахна ; наук. ред. О. Б. Коваленко. – Чернігів : Чернігівська ОУНБ ім. В. Г. Короленка, 2004. – 116 с.
77. Описание Черниговской губ. А. А. Русова. – Т. I и II. 1900 // Вестник Европы (С.-Петербург). – 1900. – Т. 4. – Кн. 6. – С. 417–420.
78. Описание Черниговской губернии. Составлено по поручению губернского земства А. А. Русовым // Киевская старина. – 1899. – Т. 65. – Кн. 3. – № 6. – С. 158–159.
79. От Правления Благотворительного общества издания общепользных и дешевых книг в Петербурге // Киевская старина. – 1905. – Т. 90. – № 7–8. – С. 72.
80. Отношение Святейшего Синода к малорусскому языку // Киевская старина. – 1900. – Т. 68 – № 1. – С. 21–23.
81. Отчет о деятельности Историко-Филологического Общества в 1890/91 академическом году, составленный секретарем общества Н. Ф. Сумцовым // Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества. – 1892. – Т. 3. – С. I–XXVII.
82. Отчет о деятельности Харьковского Историко-Филологического Общества в 1893/94 акад. году (Составлен Н. Ф. Сумцовым) // Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества. – 1894. – Т. 6. – Вып. 2. – С. I–XVI.
83. Падалка Л. В. Александр Александрович Русов в воспоминаниях земского статистика / Л. В. Падалка // Статистический вестник. – 1916. – Кн. 2. – С. 64–81.
84. Палієнко Марина. Київська стара громада у суспільному та науковому житті України (Друга половина XIX – початок XX ст.) / Марина Палієнко // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 49–84.

85. Памяти Ол. Русова // Український науковий збірник / Видання УНТ у Києві. – 1916. – С. V–VI.
86. Петренко О. Б. Гендерний вимір шкільної освіти в Україні (XX століття) : монографія / Оксана Борисівна Петренко. – Рівне : Зень О. М., 2010. – 530 с.
87. Пинчук В. Памяти учителя / В. Пинчук // Приднепровский край (Катеринослав). – 1915. – 12 октября.
88. Плачинда В. П. Павло Гнатович Житецький / В. П. Плачинда. – К. : Наукова думка, 1987. – 205 с.
89. Побірченко Н. Олександр Русов : великорос із «сильним полум'ям любові до України» / Наталія Побірченко // Київська старовина. – 1999. – № 5. – С. 107–113.
90. Побірченко Н. С. Олександр Олександрович Русов – український громадський діяч, вчений, педагог / Наталія Семенівна Побірченко. – К. : Пед. думка, 1998. – 72 с.
91. Побірченко Н. С. Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина XIX – початок XX століття) : монографія / Н. С. Побірченко. – К. : Наук. світ, 2002. – 331 с.
92. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1995. – 608 с.
93. Похорони А. А. Русова 15 октября // Киевская мысль. – 1915. – 16 октября.
94. Прокопович Вячеслав. Памяти А. А. Русова / Вячеслав Прокопович // Русские ведомости. – 1915. – 7 ноября.
95. Просвітне товариство імені Тараса Шевченка в Петербурзі // Вільна Україна. – 1906. – № 1. – С. 134.
96. Протокол 1-го засідань Общества економістів при Киевском Коммерческом Институте 11 февраля 1909 г. // Известия Киевского Коммерческого Института, состоящего в ведении Министерства Промышленности и торговли. – К., 1909. – Кн. II. – С. 5–9.
97. Протоколы Херсонской губернской статистической комиссии 4–8 февраля 1882 года // Сборник Херсонского земства. – 1882. – № 1. – С. 7–12.

98. Психологічний словник / За ред. В. І. Войтка. – К., 1982. – 189 с.
99. Путівник по фондах відділу рукописів, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України / [за заг. ред. Г. М. Буралаки]. – К. : Видавничий центр «Спадщина», 1999. – 864 с.
100. Пыпин А. Н. Этнография малорусская. История русской этнографии : У 4 т. / А. Н. Пыпин. – СПб. : С.-Петербург, 1891. – Т. 3. – 425 с.
101. Рахно О. Чернігівські земці (історико-біографічні нариси) / О. Рахно. – Чернігів : Видавництво «Чернігівські обереги», 2009. – 352 с.
102. Рахно О. Я. Олександр Русов у науковому і громадсько-політичному житті України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Рахно Олександр Якович. – Х., 2003. – 226 с.
103. Р-въ А. Из народной характеристики цыган / Александр Русов // Киевская старина. – 1886. – Т. 14. – № 1. – С. 198–200.
104. Р-въ А. Небесные архистратиги в образе запорожцев / А. Р-въ // Киевская старина. – 1887 – Т. 19. – Кн. 11. – С. 587–588.
105. Резниченко И. Г. Идеи А. Русова о национальном образовании на Украине в конце ХІХ начале ХХ века / И. Г. Резниченко // Весник Академии знаний : Всероссийский журнал / глав. ред. Т. А. Петрова. – Краснодар : ООО «Академия знаний», 2014. – № 3 (10). – С. 63–67.
106. Резниченко И. Г. Педагогические взгляды А. Русова / И. Г. Резниченко // Актуальные вопросы современной психологии и педагогіки : сб. докладов ХVІ-й междуна. науч. конф. / отв. ред. А. В. Горбенко. – Липецк : Издательский центр «Гравис», 2014. – С. 30–34.
107. Резніченко І. Г. Видавнича діяльність О. Русова як шлях до просвітництва / І. Г. Резніченко // Педагогічний дискурс : зб. наук. праць / гол. ред. І. М. Шоробура. – Хмельницький : ХГПА, 2013. – Вип. 15. – С. 599–604.
108. Резніченко І. Г. Загальнопедагогічні погляди О. Русова на систему освіти в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст. / І. Г. Резніченко // Сучасні тенденції в педагогіці і психології : новий погляд : зб. тез

міжнар. наук.-практ. конф. – Харків : Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень», 2013. – С. 28–33.

109. Резніченко І. Г. О. Русов у просвітницьких змаганнях за українську мову кін. XIX поч. – XX століття / І. Г. Резніченко // Сучасні тенденції та фактори розвитку педагогічних та психологічних наук : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – К. : У 2 ч. ГО «Київська наукова організація педагогіки і психології», 2014. – Ч. I. – С. 9–12.

110. Резніченко І. Г. Олександр Олександрович Русов і видання Шевченкового «Кобзаря» / І. Г. Резніченко // Наукові записки. Серія «Психолого-педагогічні науки» (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя) / за заг. ред. проф. Є. І. Коваленко. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2009. – № 5. – С. 168–171.

111. Резніченко І. Г. Етнографічно-культурницький напрям діяльності О. Русова / І. Г. Резніченко // Електронне наукове видання «Науковий вісник Донбасу». – 2012. – № 4 (20). – Режим доступу : www.alma-mater.luguniv.edu.ua

112. Резніченко І. Г. Етапи педагогічно-освітньої діяльності О. Русова / І. Г. Резніченко // Актуальні питання сучасних педагогічних та психологічних наук : зб. доповідей міжнар. наук.-практ. конф. – Одеса : ГО «Південна фундація педагогіки», 2014. – С. 68–71.

113. Резніченко І. Г. Науково-статистична діяльність О. Русова / І. Г. Резніченко // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології : науковий журнал / відп. ред. А. А. Сбруєва. – Суми : Вид-во Сум ДПУ імені А. С. Макаренка, 2013. – 5 (31). – С. 96–105.

114. Резніченко І. Г. Формування світоглядних переконань і життєвих цінностей О. Русова / І. Г. Резніченко // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : зб. наук. праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / ред. кол. Побірченко Н. С. та ін. – Умань : П П Жовтий О. О., 2012. – Вип. 43. – Ч. 2. – С. 320–329.

115. Романович-Ткаченко Н. Вечной памяти светлого / Н. Романович-Ткаченко // Украинская жизнь. – 1915. – № 10. – С. 15–16.

116. Ротач Петро. Відданий Україні Росіянин (до 150-річчя від дня народження Олександра Русова) / Петро Ротач // Молодь України. – 1997. – 20 лютого.

117. Русов А. Статистические сведения о положении начального образования в Черниговской губернии // Черниговскому губернскому земскому собранию XXXIV-й сессии 1898 года Комиссии по народному образованию : докл. с мнениями ее членов и стат. данными о положении нач. образования в Черниг. губ. (№ 165) / Александр Русов. – Чернигов, 1899. – С. 60–70.
118. Русов А. А. Галичина по данным 1910 и 1912 гг. / А. А. Русов // Украинская жизнь. – 1916. – № 4–5. – С. 21–40.
119. Русов А. А. Отчет о летних и осенних археологических работах (1880) в Южном Дагестане А. А. Русова / А. А. Русов // Пятый археологический съезд в Тифлисе. Протоколы Подготовительного Комитета, изданные под редакцией секретаря Комитета (Продолжение). – М. : В Синодальной типографии, 1882. – Приложение. – С. 503–621.
120. Русов А. Деятельность Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества / А. Русов // Киевлянин. – 1873. – 21 июня. – С. 1–2 ; 23 июня. – С. 1–2.
121. Русов А. Доклад по вопросу о всеобщем обучении комиссии по народному образованию / Александр Русов // Земский Сборник Черниговской Губернии. – 1899. – № 8. – С. 814–661.
122. Русов А. Донецкие углекопы. По местным данным 1888 р. / А. Русов // Вестник Европы. – 1888. – Кн. 6. – С. 493–515.
123. Русов А. Земства на Украине / А. Русов // Украинский вестник. – 1906. – № 6. – С. 387–391.
124. Русов А. К вопросу об увеличении курса учения в начальных народных школах / А. Русов // Земский сборник Черниговской губернии. – 1897. – № 7. – С. 27–41.
125. Русов А. К изданию украинской народной газеты / А. Русов // Киевская старина. – № 1–4. – С. 17.
126. Русов А. Как экономизировать силы земских статистиков и облегчить их труд ? / А. Русов // Труды подсекции статистики X съезда естествоиспытателей и врачей в г. Киеве 21–30 августа 1898 года. – Чернигов : Типография Губернского Земства, 1900. – Приложение № 2. – С. 35–42.
127. Русов А. Недостаточные студенты в Киеве / А. Русов // Киевлянин. – 1868. – № 44. – 13 апр. – С. 173 ; № 45. – 16 апр. – С. 176–177 ; № 46. – 18 апр. – С. 181–182.

128. Русов А. Некоторые данные о народном образовании в цивилизованных странах (по Левассеру) / А. Русов // Земский сборник Черниговской губернии. – 1898. – № 10. – С. 26–42.
129. Русов А. Несколько выводов из статистических трудов по Черниговской и Херсонской губерниям / А. Русов // Сборник Херсонского Земства. – 1888. – № 8. – С. 40–50.
130. Русов А. Несколько слов о значении трудов и творчества Н. В. Лисенка для малорусского народа / А. Русов // Киевская старина. – 1903. – Т. 83. – № 12. – С. 483–517.
131. Русов А. Несколько слов о территории и населении Украины / А. Русов // Украинский вестник. – 1906. – № 4. – С. 222–230 ; Додаток до № 4. Карта «Распределение украинского населения в Южной России». Составил А. А. Русов. – С. 224.
132. Русов А. О задачах статистико-экономического исследования полосы по-над Западной Двиной и Днепром для проекта соединения Риги с Херсоном. Сделанный на совещании, бывшем при правлении Киевского Округа Путей Сообщения 1–3 июня 1911 года в г. Киеве / А. Русов. – К : Тип. Г. Г. Мейнандера, 1911. – 25 с.
133. Русов А. О найме рабочих в Херсонскую губернию в 1855 году / А. Русов // Сборник Херсонского Земства. – 1890. – № 1. – С. 64–69.
134. Русов А. О народных учителях в земских школах Черниговской губернии / А. Русов // Земский сборник Черниговской губернии. – 1898. – № 5. – С. 47–73.
135. Русов А. О статистико-экономической программе Н. И. Зибера / А. Русов // Труды Императорского Вольного экономического общества. – 1903. – № 1–2. – С. 1–7.
136. Русов А. Опыт программы для изучения экономических и общественных отношений в южнорусском селе / А. Русов. – К. : Тип. аренд. Е. Т. Керер, 1880. – 23 с.
137. Русов А. Осада и взятие Очакова (1788) / А. Русов // Киевская старина. – 1888. – Т. XXIII. – № 10–12. – С. 543–598.
138. Русов А. Отношение народа к грамотности и книге / А. Русов // Земский сборник Черниговской губернии. – 1897. – № 1. – С. 7–28.
139. Русов А. По поводу переписи г. Баку / А. Русов // Статистический вестник. 1915–1916. – М., 1915. – Кн. 1. – С. 12–18.

140. Русов А. Рец. на вид. М. П. Федоров. Хлебная торговля в главнейших русских портах и в Кенигсберге. Москва, 1888 / Русов А. // Киевская старина. – 1889. – Т. 25. – Кн. 4. – С. 230–231.
141. Русов А. Спомини про празьке видання «Кобзаря» / А. Русов // Украина. – 1907. – № 1–3. – С. 125–136.
142. Русов А. Статистика и технический баланс Черниговской земской эмеритальной кассы / А. Русов // Земский Сборник Черниговской Губернии. – 1896. – № 12. – С. 45–122.
143. Русов А. Статистика украинского населения Европейской России // Украинский народ в его прошлом и настоящем / Под редакцией проф. Ф. К. Волкова, проф. М. С. Грушевского и др. – П. : Типография т-ва «Общественная польза», 1916. – Т. 2. – С. 381–406.
144. Русов А. Укратинофильство / А. Русов // Об отмене стеснений малорусского печатного слова. – СПб. : Тип. Императорской Академии Наук, 1905. – Приложение III. – С. 53–59.
145. Русов А. Формы землевладения и землепользования на Украине / А. Русов // Украинский вестник. – 1906. – № 5. – С. 284–294.
146. Русов А. Черниговская губерния по переписи 1897 г. // Земский Сборник Черниговской Губернии. – 1905. – № 7–8. – С. 174–195.
147. Русов А. А. // Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания / Под ред. С. Н. Южакова. – СПб., 1904. – Т. 16. – С. 601.
148. Русов А. А. // Энциклопедический словарь / Издатели : Ф. А. Брокгауз (Лейпциг), И. А. Ефрон (С.-Петербург). – СПб., 1899. – Т. 27. – С. 298.
149. Русов А. А. Естественная-ли наука статистика и какие задачи могут быть поставлены русским статистикам для ближайшего будущего? / А. А. Русов // Труды подсекции статистики XII съезда русских естествоиспытателей и врачей в г. Москве 29 декабря 1909 г. – 5 января 1910 г. – Чернигов : Типография Губернского Земства, 1912. – С. 186–197.
150. Русов А. А. Некоторые результаты переписи недвижимых имуществ в г. Чернигове 1898 года / А. А. Русов // Труды подсекции статистики X съезда естествоиспытателей и врачей в г. Киеве 21–30 августа 1898 года. – Чернигов : Типография Губернского Земства, 1900. – Приложение № 4. – С. 404–413.

151. Русов А. А. О железнодорожной статистике / А. А. Русов // Известия Киевского Коммерческого Института. – 1911. – Кн. 11. – С. 1–64.
152. Русов А. А. Описание Черниговской губернии : В 2 т. / А. А. Русов. – Чернигов : Тип. Губ. Земства, 1899. – Т. 2. – 327 с.
153. Русов А. А. Рецензия на книгу П. Червинского: «Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Т. XV. Кролевецкий уезд» / А. А. Русов // Киевская старина. – 1888. – Т. 20. – Кн. 1. – С. 28–39.
154. Русов А. А. Харьков по переписи 1892 года / Под ред. В. В. Иванова. – Харьков : Издание Харьковского Губернского Статистического Комитета, 1893. – Вып. 7. – С. 29–66.
155. Русов Александр Александрович // Большая Советская Энциклопедия : В 55 т. – М., 1955. – Т. 37. – С. 391.
156. Русов О. Видатки 8-ми українських губерній на початкову народну освіту / Олександр Русов // Світло. – 1914. – Кн. 7–8. – С. 27–33.
157. Русов О. Дещо про «панів» у колядках / О. Русов // Україна. – 1907. – Т. III. – Кн. 2. – Ч. 1. – С. 231–234.
158. Русов О. Живі струни : збірник пісень / О. Русов. – Чернігів : «Губернское Правление», 1895. – 109 с.
159. Русов О. Пам'яті М. В. Лисенка / Олександр Русов // Світло. – 1912. – Кн. 3. – С. 3–6.
160. Русов О. Про земство, коли й як його заведено, як впорядковано і яка поміч од його / О. Русов // Світло. – 1914. – Кн. 7–8. – С. 115–116.
161. Русов О. Спомини про В. Б. Антоновича / Олександр Русов // Рада. – 1908. – 1 апріля (14 квітня).
162. Русов О. Третья подворно-хозяйственная перепись в Полтавской губернии 1910 года / О. Русов // Україна. – 1914. – Кн. 2. – С. 127–135.
163. Русов О. О внешкольном просвещении народа / О. Русов // Южные Записки (Одесса). – 1904. – № 51. – С. 36–39.
164. Русов Александр Александрович // Українська Радянська Енциклопедія : У 16 т. – К., 1963. – Т. 12. – С. 442–443.

165. Русов А. Выкупные платежи бывших государственных крестьян Херсонской губернии / А. Русов // Сборник Херсонского Земства. – 1887. – № 4. – С. 81–104.
166. Русов А. Доклад комиссии по выработке оснований переоценки недвижимых имуществ г. Харькова / А. Русов. – Харьков, 1892. – 41 с.
167. Русов А. Доклады. / А. Русов // Труды Императорского Вольного экономического общества. – 1903. – № 6. – С. 35–52.
168. Русов А. Как я стал членом «Громады» / Александр Русов // Украинская жизнь. – 1913. – № 10 – С. 40–49.
169. Русов А. Краткий обзор развития Русской Оценочной статистики / А. Русов // Известия Киевского Коммерческого Института. – 1909. – Кн. 1. – С. 1–132.
170. Русов А. Краткий обзор развития Русской Оценочной статистики / А. Русов. – К. : Тип. И. И. Чоколова, 1909. – 132 с.
171. Русов А. Мнение члена Коммиссии А. А. Русова. Черниговскому губернскому земскому собранию XXXIV-й сессии 1898 года Коммиссии по народному образованию: докл. с мнениями ее членов и стат. данными о положении нач. образования в Черниг. губ. (№ 165) / А. Русов. – Чернигов, 1899. – С. 52–59.
172. Русов А. О необходимости для сельскохозяйственной статистики введения календаря по новому стилю // Труды подсекции статистики XI съезда русских естествоиспытателей и врачей в С.-Петербурге 20–30 декабря 1901 года. – СПб. : Типография М. П. Фроловой, 1902. – С. 273–277.
173. Русов А. Об устройстве в Одессе элеватора, как главной мере к облегчению положения земледельцев Юга России / А. Русов. – Одесса : «Славянск. Тип.» Н. Хрисогелос, 1890. – 20 с.
174. Русов А. Проект организации земских статистических учреждений в Черниговской губернии // Земской Сборник Черниговской Губернии. – 1899. – № 6. – Приложение 3. – С. 59–68.
175. Русов А. Рец. на вид. В. Е. Постникова Южно-русское крестьянское хозяйство, Москва, 1891 / А. Русов // Киевская старина. – 1892. – Т. 36. – Кн. 3. – С. 504–508.
176. Русов А. Теорбанисты Грегор, Каэтан и Франц Видорты / А. Русов // Киевская старина. – 1892. – Т. 36. – Кн. 3. – С. 365–380.

177. Русов А. Формы землевладения и землепользования на Украине / А. Русов // Украинский вестник. – 1906. – № 5. – С. 284–294.
178. Русов А. А. Доклад А. А. Русова в Сельскохозяйственный Экономический Совет об организации собирания сведений по лесоистреблению и лесоводству / А. А. Русов // Земский Сборник Черниговской Губернии. – 1899. – № 1–2. – С. 30–33.
179. Русов А. А. Доклад Члена Сельско-хозяйственного Экономического Совета А. А. Русова «По вопросу о станционных и сельских зернохранилищах» / А. А. Русов // Земский Сборник Черниговской Губернии. – 1899. – № 6. – С. 22–33.
180. Русов А. А. Документы, касающиеся Густынского и Мгарского монастырей / А. А. Русов. – Харьков : Тип. К. Счасни, 1891. – 22 с.
181. Русов А. А. Краткая энциклопедия земского дела в его историческом развитии / А. А. Русов // Издание Кружка студентов «Киевлянин» Киевского Коммерческого института – К. : Тип. А. И. Гросман, 1914. – 115 с.
182. Русов А. А. Краткий обзор развития русской оценочной статистики / А. А. Русов // Известия Киевского Коммерческого Института. – 1909. – Кн. 1. – С. 1–132.
183. Русов А. А. Материалы для статистико-экономического обследования Черноморско-Балтийского водного пути / А. А. Русов. – К. : Тип. Г. Г. Мейландера, 1912. – VIII, 143 с.
184. Русов А. А. О статистических работах, предпринятых для ознакомления с экономическим положением территории у Черноморско-Балтийского пути «Рига-Херсон». Сделанный на Сопещании, бывшем при правлении Киевского Округа Путей Сообщения 1–3 июня 1912 года в г. Киеве / А. А. Русов. – К. : Тип. Г. Г. Мейландера, 1912. – 25 с.
185. Русов А. А. Остап Вересай, один из последних кобзарей малоруських / А. А. Русов // Записки Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества. – Т. 1. – С. 309–338.
186. Русов А. В Черниговскую Губернскую Земскую Управу статистика А. Русова – Рапорт. Состояние эмеритальной кассы губ. Земства на 1 января 1898 г. / А. Русов // Земский Сборник Черниговской Губернии. – 1898. – № 8. – С. 50–55.

187. Русов О. Лисенко – науковий дослідник законів української музики / О. Русов // Записки історичної і філологічної Секції Українського Наукового Товариства в Києві. – 1913. – Кн. XI. – С. 15–24.
188. Русов О. Рецензія на працю: Досвід вивчення українських селянських ярмарок. Опис лубенської Покровської ярмарки 28 вересня – 2 жовтня 1891 року. Я. П. Забіло. Полтава. 1892 / О. Русов // Киевская старина. – 1892. – Т. 36. – Кн. 3. – С. 514–516.
189. Русов О. Спогади про Пирогова / Олександр Русов // Світло. – 1910. – Кн. 3. – С. 31–37.
190. Русов О. Рецензія на збірник по господарській статистиці Полтавської губернії. Том IX. Прилукський уїзд. Полтава. 1891 / О. Русов // Киевская старина. – 1892. – Т. 36. – Кн. 3. – С. 510–513.
191. Русов Олександр Олександрович // Український Радянський Енциклопедичний Словник : У 3 т. – К., 1987. – Т. 3. – С. 142.
192. Русов Ю. Дещо про батька / Юрій Русов. – Львів, 1938. – Т. V. – 3 с.
193. Русов Ю. Душа народу і дух нації / Юрій Русов. – Вид. «Америки». Philadelphia, 1948. – 154 с.
194. Русова С. Мої спомини (1861–1879) / Софія Русова // За сто літ : Матеріали з громад. й літ. життя України XIX – поч. XX ст. – 1928. – Т. 25. – Кн. 2. – С. 147–205.
195. Русова С. Спомини про перший театральний гурток у Києві / Софія Русова // Літературно-науковий вістник. – 1918. – Т. LXX. – Кн. 4–6. – С. 104–107.
196. Русова С. Життя українського ідеаліста кінця XIX віку Ол. Ол. Русова / Софія Русова. – Львів, 1938. – Т. V. – 31 с.
197. Русова С. Мої спомини (1879–1915) / Софія Русова // За сто літ : Матеріали з громад. й літ. життя України XIX – поч. XX ст. – 1928. – Т. 28. – Кн. 3. – С. 135–175.
198. Русова С. Ф. К 40-летньому юбилею Юго-Западного Отдела Императорского Географического Общества / С. Ф. Русова // Украинская жизнь. – 1913. – № 11. – С. 28–40
199. Рябінін-Скляревський О. З життя Одеської Громади 1880-х років / О. Рябінін-Скляревський // За сто літ : Матеріали із громад. й літ. життя України XIX – поч. XX ст. – К., 1929. – Кн. 4. – С. 161–180.

200. Рябінін-Скляревський О. З революційного українського руху 1870–80 рр. Єлизаветградський гурток / О. Скляревський // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С. 112–123.
201. Рябінін-Скляревський О. О. Херсонський гурток Русова. 1885–1889 / ред. В. Андрєєв, В. Бех, Г. Боряк та ін. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2003. – 72 с. – (Запорозька спадщина ; Вип.15)
202. Савченко Федір. Заборона українства 1876 р. / Федір Савченко. – Харків –Київ : ДВУ, 1930. – 415 с. (До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х р.р.).
203. Савченко Федір. Листування О. О. Русова з Я. П. Полянським в справі споминів про Шевченка для празького видання «Кобзаря» / Федір Савченко // Україна – 1929 – № 5–6. – С. 95–100.
204. Савченко Ф. Українське науково-культурне самовизначення 1850–1876 рр. / Ф. Савченко // Україна. – 1929. – Січень – лютий. – С. 15–22.
205. Садовський В. Олександр Русов як дослідник господарського життя України / В. Садовський. – Львів, 1938. – Т. V. – 10 с.
206. Самойленко Г. В. Громадсько-культурне життя в Чернігові в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / Г. В. Самойленко // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1998. – Вип. 10. – С. 5–78.
207. Сарбей В. Г. Національне відродження України / Україна крізь віки. Т. 9 – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.
208. Світленко Сергій. Українські громади другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (Особливості ідеології та діяльності) / Сергій Світленко // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 9–28.
209. Сірополко С. Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – К. : Наукова думка, 2001. – 912 с.
210. Скадовский Г. Л. Белозерское городище Херсонского уезда, Белозерской волости и соседние городища и курганы между низовьем р. Ингульца и началом Днепровского лимана / Г. Л. Скадовский. – М., 1897. – Т. III. – 155 с.
211. Смуток П. Памяти А. Русова / П. Смуток// Украинская жизнь. – 1915. – № 10. – С. 10–14.

212. Стебницький П. Повний «Кобзар» в Росії / П. Стебницький // Літературно-науковий вістник. – 1914. – Кн. 2. – С. 277–281.
213. Студинський Кирило. Перша зустріч Михайла Драгоманова з галицькими студентами / Кирило Студинський // Україна. – 1926. – Кн. 2–3. – С. 70–75.
214. Студьонова Л. «Саша Ангел», або життя земського статистика Олександра Русова / Л. Студьонова // Гарт (Чернігів). – 1992. – 15 лютого.
215. Сухомлинська О. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / Ольга Сухомлинська. – К. : А.П.Н., 2003. – 68 с.
216. Телеграммы от различных организаций // Украинская жизнь. – 1915. – № 11–12. – С. 156–159.
217. Телеграммы, полученные семьей покойного Александра Александровича Русова от частных лиц // Украинская жизнь. – 1915. – № 11–12. – С. 154–156.
218. Тобілевич С. В. «Тернистим шляхом» / С. В. Тобілевич // Україна. – 1926. – Кн. 1 – С. 56–58.
219. Тодосієнко С. М. І. Пирогов / С. Тодосієнко. – Світло. – 1910. – Кн. 3. – С. 15–17.
220. Труды статистического отделения при Черниговской губернской земской управе. – Чернигов : Земская Типография, 1877. – Вып. 1. – 285 с.
221. Тулуб О. Матеріали до «Словника псевдонімів українських письменників» / О. Тулуб // Записки історично-філологічного відділу / Українська Академія Наук. – К., 1928. – Кн. XVI. – С. 228–254.
222. Федорович А. Памяти А. А. Русова / А. Федорович // Черниговское слово. – 1915. – 17 октября.
223. Федяєва В. Л. Вища педагогічна освіта і наука України : історія, сьогодення та перспективи розвитку. Херсонська область: монографія / Ред. рада вид. : В. Г. Кремень (гол.) [та ін.] ; Редкол. тому : Ю. І. Беляєв (голова) [та ін.]. – К. : Знання України, 2010. – 447 с.
224. Фіцула М. М. Педагогіка / М. М. Фіцула / Видання 3-тє, стереотипне («Академвидав»). – К. : Либідь, 2009. – 560 с.

225. Франчук В. З листування Олександра Потебні та Олександра Русова / В. Франчук // Народна творчість та етнографія. – 1991. – № 1. – С. 69–78.
226. Хижняков В. Памяти А. Русова / В. Хижняков // Русские записки. – 1915. – Ноябрь (№ 11). – С. 305–308.
227. Хрестоматія з історії Української СРСР : у 2 т. – К., 1961. – Т. 2. – 643 с.
228. Чернявская С. А. Обряды и песни села Белозерки Херсонской губернии / С. А. Чернявская // Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества. – 1893. – Т. 5. – Вып. 1. – С. 82–166.
229. Чествование А. А. Русова // Киевская старина. – 1901. – Т. 75. – № 10. – С. 23–25.
230. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) / Є. Чикаленко. – Нью-Йорк: Укр. Вільна АН у США, 1955. – 504 с.
231. Шабліовський Є. І. С. Тургенєв і українська дожовтнева література. / Є. Шабліовський, М. Гнатюк – К. : Вид-во художньої літератури «Дніпро», 1968. – 174 с.
232. Шамрай Сергій Русов А. Как крамолоискатели разыскивали украинофильство (Воспоминания) / Сергій Шамрай // За сто літ : Матеріали із громадського й літературного життя України ХІХ – початків ХХ століття. – К. : ДВУ, 1927. – С. 238–258.
233. Шевченко В. М. З історії статистико-етнографічних досліджень О. Русова на Ніжинщині / В. М. Шевченко // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1994. – Вип. 4. – С. 26–29.
234. Шевченко В. Олександр Русов і Чернігівщина / В. Шевченко // Сіверянський літопис. – 1995. – № 2. – С. 50–53.
235. Шрамченко Л. Український статистик Олександр Русов / Л. Шрамченко. – Львів, 1938. – Т. V. – 16 с.
236. Grabowki M. Ukraina dawna i terazniejsza przez... / M. Grabowki. – Kijow, 1850. – Т. 1. O zabytkach najgle bzej starozytnosci. – 175 s.
237. Łepki B. Zarys literatury ukraińskiej / B. Łepki – Warszawa-Kraków. – Slowianie, 1930. – 272 s.
238. Stefan Kozak. Polacy i Ukraińcy w kregy mysli i kultury pogranicza / Stefan Kozak .– Warszawa, 2005 – 307 s.

239. Stefan Kozak. Preromantyzm ukraiński (źródła, uwarunkowania, konteksty, tendencje) / Jubileusz 50-lecia Katedry Filologii Ukraińskiej Uniwersytetu Warszawskiego / Stefan Kozak. – Warszawa : Katedra Filologii Ukraińskiej Uniwersytetu Warszawskiego, 2003. – 225 s.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Державний архів Київської області

Ф. 10. Київське губернство у справах про товариства.

Оп. 1.

240. Спр. 180. Товариство любителів соціальних знань, Арк. 16–20.

Державний архів м. Києва

Ф. 108. Київської 1-ї чоловічої гімназії.

Оп. 94.

241. Спр. 1400. Журнал засіданий Педагогического Совета Киевской 1-й гимназии (16 августа 1872 г. – 17 августа 1874 г.), 109 арк.

Ф. 153 Київський Комерційний Інститут.

Оп. 8.

242. Спр. 315. Товариство любителів соціальних знань, Арк. 82–83.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені

В. І. Вернадського

Ф. 114. Товариство «Просвіта» у Києві: культурно-освітня, громадська організація (1906–1910, 1917–1917). Колекція архівних документів 1906–1920 рр.

Оп. 1.

243. Спр. 1. Статут товариства «Просвіта» у Києві, заснованого в пам'ять Тараса Шевченка 26 травня 1906 р., 6 арк.

Ф. 159. Русов Олександр Олександрович (1847/1915) – статистик, етнограф.

Оп. 1.

244. Спр. 4. Заметки о преподавании русского языка и испытании по этому предмету в отделении Фундуклеевской женской гимназии, 10 арк.

245. Спр. 57. Благодарность А. Русову от Совета императорского Русского географического общества за присланную статью «О выкупных платежах государственных крестьян в Херсонской губернии» (26 января 1888 г.), 1 арк.

246. Спр. 63. Приглашение А. Русова на общее собрание членов Общества для пособия нуждающимся учащимся в Херсонских мужской прогимназии и Мариинско-Александровской женской прогимназии (7 февраля 1888 г.), 1 арк.

247. Спр. 8. Програма начального, среднего и высшего образования, 1 арк.

248. Спр. 145. Элементарное обучение (о методике обучения предметных уроков в начальной школе), 6 арк.

249. Спр. 2. Русов О.О. про Україну і український народ. (Стаття), (після 1904 р.), 12 арк.

Ф. І. Літературні матеріали.

оп. 1.

250. Спр. 11009. Русов А. А. Материалы по народному образованию (1899 г.), 9 арк.

251. Спр. 12605. Шраг І. Уривкові спомини про О. О. Русова, автограф-чернетка початку ХХ ст., 14 арк.

252. Спр. 48789. Лист Русова О. О. Житецькому П. Г. з Vubenc (21. VIII. 1975 р.), 2 арк.

253. Спр. 48790. Лист Русова О. О. Житецькому П. Г. з Чернігова у Київ (21 лютого 1877 р.), 2 арк.

254. Спр. 519. Замітка про погоду на Україні по місяцям року, 12 арк.

255. Спр. 530. Звідки йде ймення Русь, Русин?, 45 арк.

256. Спр. 684. Щоденник (Виписки до біографії А. А. Русова. 1860–1868), 18 арк.

257. Спр. 12604. Русова С. Ф. Олександр Олександрович Русов (біографічний нарис). Чернетка з правками [20-ті рр. ХХ ст] , 58 арк.

258. Спр. 11001. Стаття до газети «Рада» «Про мову в розмові», 3 арк.

259. Спр. 48789. Листування з П. Житецьким, 1 арк.
260. Спр. 528. Про український правопис 1907 р., 20 арк.
261. спр. 526. О задачах статистическо-экономического исследования полосы над Двеной и Днепром для проекта соединения Риги с Херсоном (1911г.), 35 арк.

Ф. П. Історичні матеріали.

оп. 1.

262. Спр. 579–580. Замітка О. Русова про курси, які йому доручено викладати в Київському комерційному інституті, 1910 р., 5 арк.
263. Спр. 506. Програма із земської статистики, 5 арк.
264. Спр. 3363. Етнографічний елемент в наукових розслідах О. Русова, 3 арк.
265. Спр. 449. Русов О. О. Текст виступу в Київському товаристві економістів, присвяченого 50-річчю реформи 1861 р. (1911 р.), 3 арк.
266. Спр. 476. Доклад Русова в Раду 1-ї Київської гімназії про постанову навчання грецької мови 1872 р. 19 серпня, 12 с.
267. Спр. 463. Призначення учителя Києво-Подільської прогімназії О. О. Русова учителем Фундуклеївської гімназії (20 листопада 1869 р.), 3 арк.
268. Спр. 468. Папір від Ради Київської Духовної Академії до Русова про затвердження його програми лекцій і його самого приват-доцентом К.Д.А. по категорії «Русский язык и славянские наречия» від 27-го листопада 1871 р., 52 арк.
269. Спр. 471. Папір директора 1-ї Київської гімназії Андріяшева до Русова про призначення його учителем 1-ї гімназії 26-го квітня 1872 р., 2 арк.
270. Спр. 473. Подяка Ради Києво-Подільської прогімназії О. О. Русову за подарунок 35 педагогічних книжок до бібліотеки гімназії (13.05.1874 р.), 2 арк.
271. Спр. 475. Отчет о заграничной командировке (для осмотра гимназий) учителя Киево-Подольской прогимназии Русова на вакационное время 1871 года (1871 г.), 28 арк.
272. Спр. 479. Інструкція від Комітету Археологічного товариства V археологічному з'їзду О. О. Русову для здійснення розкопки курганів на Кавказі (1880 р.), 2 арк.

273. Спр. 484. Повідомлення про вибори О. Русова членом-кореспондентом Московського археологічного товариства, 1 арк.
274. Спр. 502. Русов А. А. Доклад в Общество экономистов по переписи (20.03.1909 г.), 6 арк.
275. Спр. 504. Протоколи статистико-економічної комісії при історичній секції Київського наукового товариства (1908–1911 рр.), 56 арк.
276. Спр. 514. Промова О. Русова на зібранні «Лиги образования» [1906?], 1 арк.
277. Спр. 540. «Удостоверение» О. Русову для виконання перепису нерухомого майна в Харкові, видане Харківським головою 27 червня 1892 р., 1 арк.
278. Спр. 558. Совет Императорского Общества сельского хозяйства Южной России Русову А. А. сообщение об избрании его 23 октября 1882 г. в действительные члены общества (27 октября 1882 г.), 1 арк.
279. Спр. 3366. Листування з Лисенком, 2 арк.
280. Спр. 2185. Купча на твори Т. Шевченка (1873–1880 рр), 4 арк.
281. Спр. 3366. Листування О. Русова з М. Лисенком, 20 арк.
282. Спр. 465–466. Папір інспектора Києво-Подільської прогімназії до О. Русова з приводу введення до каталогів деяких книг, 2 арк.
283. Спр. 517. Договір між видавцем газети «Труд» Г. Корчак-Новицьким та редактором О. Русовим. 4 лютого 1881 р., 1 арк.
284. Спр. 538. Повідомлення Харківського міського голови про установу при Харківській управі посади статистика з пропозицією цього міста Русову. З Харкова 8-го лютого 1892 р., 1 арк.
285. Спр. 547. Запрошення до Русова від редакції газети «Хуторянин» про участь його, яко співробітника газети. З Полтави (24 квітня 1896 р.), 1 арк.

Ф. III. Листування.

- Оп. 1.
286. Спр. 362. Лист до Галагана Г.П., 9 червня 1873 р., 4 арк.
287. Спр. 66998. Лист Русова О. О. Антоновичу В. Б. з Середовки Прилуцького повіту у Київ (18 июля 1882 г.), 4 арк.
288. Спр. 9734. Лист О. С. Лашкевича до О. О. Русов, 2 арк.

289. Спр. 9731. Лист О. С. Лашкевича до О. О. Русов, 2 арк.
290. Спр. 4880.3 Лист О. Русова до П. Житецького від 31 січня 1905 р. з С.-Петербурга, 2 арк.
- Ф. Х. Українська академія наук.**
- Оп. 1.
291. Спр. 16944. Бухбіндер Наум. Листи О. О. Русова А. Н. Пипіну (1875–1900 рр.), 10 арк.
292. Спр. 18048. Рябінін-Скляревський Олександр. Херсонський гурток Русова. 1885–1889. Стаття надрукована на машинці (1928–1929 рр.), 57 арк.
293. Спр. 6357. Пам'яті Д. В. Марковича. Спогади С. Русової, читані на засіданні наукової шкільної ради Кам'янецького університету 24 липня 1921 р. Оригінал (1921 р.), 16 арк.
294. Спр. 14718. Дучинський А. Матеріали до життєпису Ол. Ол. Русова, 17 арк.
295. Спр. 17374. Олександр Олександрович Русов. В десяти роковини смерті, 7 арк.

**Рукописний відділ Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка
НАН України**

Ф. 144. Особовий фонд Олександра та Софії Русових.

Оп. 1.

296. Спр. 2. Українська граматика, 150 арк.

Центральний державний історичний архів України у м. Києві

Ф. 419. Прокурора Одеської судової палати.

Оп. 1.

297. Спр. 1192. Дело о Елизаветградском народовольческом кружке (1884–1890 рр.), 532 арк.

298. Спр. 1193. Обвинение по составлению и распространению «Каталога систематического чтения», 532 арк.

Ф. 1235 (М. С. Грушевський).

Оп. 1.

299. Спр. 762. Лист О. Русова до М. Грушевського, Арк. 314–315.

Ф. 274. Київського жандармського управління.

Оп. 1.

300. Спр. 330. Про виявлення в домі Русових в Харкові закордонних революційних видань, творів Т. Шевченка, М. Драгоманова, листування з членами «української громади», Арк. 34–38.

301. Спр. 336. Слідчі документи таємної організації «Братство тарасівців», Арк. 37.

Ф. 707. Управління Київського учбового округу.

Оп. 34.

302. Спр. 375. Об определении кандидата университета св. Владимира Александра Русова и. д. учителя латинского языка в Злотопольскую прогимназию (1868–1869 гг.), 14 арк.

Наукове видання

Резніченко Ірина Геннадіївна

**ПЕДАГОГІЧНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
ОЛЕКСАНДРА РУСОВА (1847–1915 рр.)**

Монографія

Підписано до друку 15.04.15 р.
Формат 29,7×42¼. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman.
Друк різнографічний.
Наклад 100 прим.

Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини
Адреса: вул. Садова, 28, м. Умань, Черкаська обл.

Віддруковано у НВФ Славутич-Дельфін
04107 м. Київ, вул. Пугачова, 9.